

84 (2=кар) 7-5
4-75

кар 3577
А.

Чотчаланы
Магомед

**Байрамукъяланы
Нина**

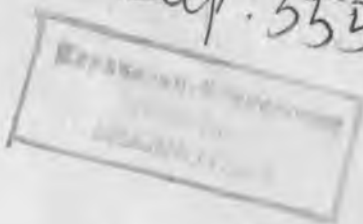
Тама-тама- Кёя Бодур

Литература-критикалы
статьяла

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1987

Суратчы М. Р. ХАХАНДУКОВ

Кар: 3553

Б $\frac{4702260000 - 73}{M 159(03)0 - 86}$ без объявл.

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1987

Байрамукъланы Нина Махаметни кызы, критик, литературовед, М. В. Ломоносов атлы Москва Кърал университетде аспирантураны бошагъанды, филология илмуланы кандидатыды.

Андан бери «Ленинни байрагъы» газетде, радиода, «Ставрополье» альманахта, «Дон» журналда, «Литература газетде» къарачай эм бютеусоюз литератураны юсюнден критика статьялары чыгъыб тургъандыла. Къарачай литератураны юсюнден «Назму бла джазсала...» (Черкесскеде), «Поэзия и условная поэтика» (Ставропольда) китаблары чыкыгъандыла. Байрамукъланы Нинаны бютеусоюз литературада, тыш къраллада да кенг белгили уллу поэт Къулийланы Къайсынны, белгили абхазлы джазыучу, алим, Абхазияны Баш Советини Президиумуну председатели болуб ишлеб тургъан Шинкуба Багратны творчестволарыны юсюнден джазылгъан китаблары («Кайсын Кулиев», «Баграт Шинкуба») Москвада «Советский писатель» китаб басмада чыкыгъандыла. Быланы барына да окъуучула, джазыучула, чыгъаргъан китаб басмачыла кеслери да иги багъа бередиле. Байрамукъланы Нинаны бу китабы къарачай джазыучуланы чыгъармаларын тинтгенини юсю бла литературабызны магъаналы проблемаларын салады.

ПОЭЗИЯ

Фахму орнун табсын деб...

«Согъулмагъан кьыл кьобуз» (1978) Орусланы Аминатны экинчи китабыды (назмула, поэма). Биринчиси — «Ёмюр танышланы сагъыныу» — 1975 джыл чыкьгъанды.

Аминатны джангы китабыны аллында 20—40-чы джыллада джазылгъан талай назму: «Джууаблы дерс» (1941, сентябрь, Али-Байрамлы), «Хауам—китабла» (1928, джай, Огъары Теберди), «Къыптыбыз» (1927, ноябрь), «Къызыл Къарачайны» редакциясында» (1940, Азербайджан), «Устазыма» (1927, Ленинград), «Азербайджанда къалады» (1942, июнь, Аджи Кабул), «Салынган эди да чынарым» (1940, Баку). Андан сора: «Джазмагъа джууаб» (1965), «Джарыкъ чыгъады орайда» (1971), «Тюбешиу» (джылы салынмагъанды), «Туудукълагъа» (1976, январь), «Билеме — туумагъанма...», «Намыс—дунияны дамы» (джыллары салынмагъанды), «Абрекчигим» (1958), «Къарт сагъышха бир кетсе...» (1933).

1941-чи джыл джазылгъан назму андан эртде джазылгъанладан алгъа, китабны биринчи бетине, салынганы, автор муну — къазауатны темасын — чынг магъаналыгъа санагъаны ючюн болур, дейбиз. Къалгъанлары уа нек къатышхандыла былай: 1928, 1927, 1940; дагъыда 1927, 1942, 1940; 1965, 1971, 1976, эки назмуну джыллары джокъ; андан сора — 1958, 1933?

Тюз тюлдю назмуланы (къайсы бир литература чыгъармаланы да) алай басмалау. Аланы джыллары барыны да чырт да салынмай къалсала, автор бир-бири ызларындан, къалай суйсе, алай тизерге болады чыгъармаларын китабда. Ала да бары орта

тергеу бла бир 3—5 джылны ичинде джазылгъанла болсала. Не ючюн десенг, аллай бир джылны ичинде авторну дуня, джашау ангыламакълыгъы, алагъа не кёзден къарагъаны, темалары, джазыу болуму дагъыда аны кибик асламысына хазна тюрленмейдиле. Джыллары салынды эсе уа, чыгъармала къуру эки джылны ичинде джазылгъан эселе да, джыйымны къурау, басмалау джыллагъа кёре — хронология джорукъ бла — барыргъа керекди. Аланы тинтген да бу джорукъ бла болады.

Былайда джыллары салынмай къалгъанлагъа уа дау джокъду: не джазгъан сагъатда автор джылын салыргъа унутуб къойгъан болур, не аллай бир заманы ичинде бир зат аджашыргъа боллукъду.

1927-чи джыл джазылгъан «Къыптыбыз» деген назмусу Аминатны къарачай поэзия ол джыллада кёбюсюне къаллай эсе, темасы, идея магъанасы, тили бла да, тамам алайды: абстрактлы публицистика.

Октябрны байрагъы
Джарлы халкъны джарытды.
Абзыратды байланы,
Чалдышладан къаратды.

Хар джерине дуняны
Нюр себеди отубуз.

Азатлыкъны юлгюсюн
Бичед анда къыптыбыз.

Бизде алгъын башланганд,—
Хар бир джерде ачылсын,—
Октябрны байрагъы
Джер джюзюнде чанчылсын!

Ол джылладагъы, биз башында атларын айтхан, талай назмусу автор харкюнлюк джашауунда поэзия бла кюрешмегенин, бир-бирледе джюрегине бек тюрелген (бек кыйнагъан неда бек къууандыргъан) затларын төкмей чыдаялмай джазгъанын кёргюзеди. Аминат сёзсюз поэзия фахмулу болгъаны себепли, аз джазгъаны иги тюлду, төкмей чыдаялмай джазгъаны уа бек аламатды — поэтликни биринчи шартыды бу. Бусагъатда джазылгъанларыны да бир къаууму («Джазмагъа джууаб», «Тюбешуи», кърнашыны юсюнден поэмасы — «Согъулмагъан къыл къобуз» (1969) алайдыла.

Экинчи джанындан, поэтни башха-башха джыллада, бир кере болуб къалмай, къайтарылыб джазылгъан быллай назмулары-оюмлары барды:

Уллуду, уллуду талпыуум,
Узайтмай энди болджалны,

Къысылыб тургъан нюр
джанны
Ачык чыгъарыргъа
тылпыуун.

Андан сорагъы назмусунда («Къалыб кетсе кесимде...») автор хама джазыучулукъгъа талпыгъаныны дагъыда бир чурумун айтады, аны бла бирге талпыуунда поэт неге таяннганы, базгъаны ачыкъланады: «джашау сынамым — байлыгъым», — дейди ол кеси; адамлагъа айтыр заты болгъанын ангылайды.

Алгъыннгы джыллада, джаш, термилген заманында нек болмагъанды джазаргъа амалы? Азербайджаннга, Ленинградха къалай тюшгенди? Къарачайда устаз болмай, Азербайджанда не ючюн болгъанды? Не зат «ауур джюклени аркъалаб» (кёлтюрюб), «кёб айланнганды, кёб мычыгъанды», «къолуна къалам алалмай?» Къаллай «кюн аманлагъа», къыйынлыкълагъа, чырмаулагъа «къараб», литературада муратларына термиле, джолундан джарты къалгъанды? Была бары да бизге, окъуучулагъа, белгили тюлдюле. Билинирге уа керекдиле. Бютеу болмаса да, амалгъа кёре. Къайда болса да тюл, быллай назмула басмаланнган китабда быллай сорууланы киши кеси джанындан чыгъармайды, кеслери амалсыз чыгъадыла, ала джазыучуну джашау джолудула (биографиясы). Алайсыз литература чыгъарма болушлусуча ангылашынмайды. Литературоведение, критика тинтген заманда уа — андан да аман! Бу да — литератураны джашаууну былайда не автор, не редактор толтурмагъан бир амалсыз джоругъу!

Отузунчу джылланы арасында къралны, партияны законларын бузгъан белгили джангылычла болгъандыла. Ол болурму эди авторну арсар этген? Ёзге литература ол заманда да джашагъанды, аны да джангылычлары, уллу джетишимлери да болгъандыла. Къазауатны джылларында да не чурумла тыйгъандыла джазаргъа поэтни аллын?..

Аминатны джашау джолуну бизге назмуларында ангылашыннганы: ишинде-къуллугъунда болуб, литература бла кюреширге заманы къалмагъанды дейди... Ол а джаш заманларында джазыучуланы барында да алайды. Къыйынлыкъны да адамла бары да бирча кёлтюремейдиле. Уллу къыйынлыкъдан, терен бушуудан уллу поэзия (башха жанрла да) туугъаныны юлгюлери бек кёбдюле бютеудуния литературада, искуствода.

Аминатны экинчи кере джаза башлагъаны 1958-

чи джылданды. «Абрекчигим», «Джазмагъа джууаб», поэма — «Согъулмагъан къыл къобуз», дагъыда аны кибики. Алай болса да, ал джыллада бусагъатда джазгъанларыны да иги джанлары, джетишмеген шартлары да бирчадыла. Игиси — темаларыны энчилиги, башхалагъа ушамагъаны — аланы поэзиялы ачыкълагъаны. Джетишдирилмегени — тилинде бир кесек абстрактлы риторика, энчисизлик, орунсуз айтылгъан сёзле, стиль халатла тюбегени.

«Устазыма» деген назму Акъбай улу Исмаилгъа аталгъанды; джаш авторну эслилигин, бютеу халкъына-миллетине къайгъыргъан, игилик этген, аты айтылгъан адамны кёре, сыйлай билгенин, окъууну, билимни суйгенин, халкъыны къара таныб башлагъанына уллу къууаннганын, алай бла игилик излегенин кёргозеди.

Кюн тийдире хар кимге,
Битдиргенсе Тифлисте
Бу сейирлик урлукъну —
Халкъгъа билим бурлукъну.

Билмей эдим санга дери
Тилибизни дамлылыгъын,
Керти сёзле бегитирин
Кёблени да адамлыгъын.

Эсимдеди элчилени
Джазма джаза башлаулары,
Къара ауну кёзлеринден,
Къууанч эте, ташлаулары.

Сени берген саугъангы
Мен ёмюрде унутмазма,
Тартса да джерге санларым,
Джюрегимден къурутмазма.

«Кюн тийдире хар кимге», «Къара ауну» кёзден «къууанч эте» ташлагъан, кимни болса да «берген саугъасын» «ёмюрде унутмазма» деген бу авторну (башха авторланы да аны кибики) энчи тили, энчи хаты тюдюле, халкъны кесини тилини, къарачай поэзияны да штампларыдыла. Ёзге ол заманда белгили поэтле да алай джазгъандыла, Аминатха былайда дау салыу джокъду не аз да.

Керти сёзле бегитирин
Кёблени да адамлыгъын.

«Сёзле» — кёблук санда, «бегитирин» — бирлик санда. Болургъа кереклиси: «керти сёзле бегитириклерин». «Тартса да джерге санларым!» — «Тартсала да» дерни орнуна!

«Къызыл Къарачайны» редакциясында» деген назмуда Аминат къарачай газетде ишлеген заманын тансыкълайды. Биргесине ишлегенле — миллет литературыны тамалын салгъан, джашаугъа учуннган, адебли, намыслы къарачай джашла, барыны да джа-

рыкъ, къууанчлы, къанатлы джыллары. Артыкъсыз да назмуну джазгъан заманда Аминат юйден узакъда — Азербайджанда — болгъанды, ариу ётдюрген заманын, джаш тенглерин, тамада къауумну — Ёртенланы Азретни, Байкъулланы Даутну, Биджиланы Асхатны, Къаракётланы Иссаны, дагъыда аны кибики джылы халда, барына разылыгъы, барындан къууаннганы таныла, сагъынады, барыны бир-бирине халаллыкълары кёрюнеди, ишни къалай баргъаныны сураты эсленеди; бир кесек чам халы барды, автор билиб, билмей этген эсе да.

Бостан улу Хасан а
Кюрешеди бюгюлюб,
Кёлтюрмейди ол башын
Танг атханлы, бюгюлю.
Юнүс, бети къызара,
Тамадагъа бурулад,

Джаны мында къалгъанча,
Гера¹ бизге угулад.
Корректорла бары да,
Абидатха аралыб,
Джююлдейле таймаздан,
Халатханы къоймаздан.

Джаш авторну поэтлик сынамы аз болгъаны (айтханыбызча, анда-мында бир джюрегин тёкгенди, ол сагъатда «поэтке» деб кюрешмегенди), суратлагъаныны информация халлыгъы танылса да, ол заманнга кёре бу уллу жангылыкъды: белгилисича, ол джыллада революция, кърал, къралла арасы политика, дагъыда аллай темалагъа болмаса, адамны хар кюнде джашаууну, энчи сезимлерини, намысны, адам халини д. а. к. юсюнден джазмагъандыла, была ууакъ, эс бёлюрге тыйыншлы болмагъан затлагъа саналгъандыла.

Келнученди арада
Исламыбыз «Къарачайлы»,
Тохтаб къалад «орайда»,
Болуб адеб былайда.
Къайгъыргъанын билдире,
Терен, дамыл сёлеше,
Олтурады къатымда
Сыйлы акка Чокуна
Кипке улу Мухаммат,
Ачыкъджюрек таулу джаш,

Ана тилде джазыуда
Болады ол кертти баш.
Унутмазма Иссаны,
Къарачайны тулпарын, —
Эжиу эте джырыма,
Манга къанат такъгъанын.
«Къыптыбыз» эди аты
Джазгъанымы башында,
Басмалагъан Исса эди
Нюр себнучю тышына.

Эшикден джылы тамада, таб тамада болмаса да, иши, акъылы, намысы бла дагъыда аны кибики кесин танытхан адам тюшсе, сёлешген, джюрюген иш да

¹ Гервасий Орловский — арда орус поэт, къарачай поэтлени назмуларын орусчагъа кёчюргенди.

тохтаб, бары аны сыйлагъанлары, эслерин анга бур-
гъанлары, къарачайны бу ариу адети, редакцияда
таза сакъланнганын, Ислам Къарачайлыны керти
аллай сыйлы адам болгъанын кёргюзеди автор наз-
муда.

«Къайгъыргъанын билдире... олтурады къатымда
сыйлы акка Чокуна». «Сыйлы акка Чокуна» магъана
джаны бла бек игиди, авторну адеблилигин, таза
джюрекклигин, адамлагъа суймеклигин, бир кол-
лективде ишлеб тургъан адамланы арасында джы-
лыу болгъанын суратлайды. Алай а не затха «къай-
гъырады» акка? — редакцияны ишине, Аминатны
ишине? Башха къайгъыламы бар эдиле? Хар заман-
да да редакцияны неда джаш адамны — Аминатны
ишини къайгъырады? Къуру олсагъатчыкъда не
зат эсе да болуб, Аминатны юсю бла, акка да, ол зат-
ха къайгъырыб, келиб аны къатына олтургъанча да
кёрюнеди. Былайда оюм чюйрелик джокъду, бу со-
рууланы джууабын билдирген бир-эки ачыкъ сёзчюк
керек эди.

Кипке улу «ана тилде джазыуда болады керти
баш». Редакцияда ишлегенлени кёбюсю джазыучула
болгъанлары себебли, артыкъ да «ана тилде» деб,
чертилсе, чынг алгъа эсибизге: «литературада, джа-
зыуда болгъанды баш» — деб келеди. «Алай эсе,
къалгъанлача, аты нек айтылмагъанды, джазгъанла-
ры къайдадыла?» — деб соруу чыгъады. «Хы, газетни
кесини ишинде джазылгъанларына айта болур», —
дейбиз. «Баш» деб къарачай тилде эм мийикге, эм
аламатха, биринчиге айтылады. Сора, къарачай ре-
дакцияда газетге статьяла барындан да иги ол джаз-
гъанды, биринчи болгъанды, дегеннге барады бу ма-
гъана. Аминат алай айтыргъа уа излей болмаз эди.
Былайда да оюм-сезим тюл, сёз халатчыкъ къал-
гъанды.

«Джууаблы дерсде» автор-устаз къазауатны зама-
нында школда биринчи дерсни къалай ётдюргенини,
аны къалай болгъаныны юсюнден айтады. Устазны
къайгъы кючлеген бла къалмай, ол сабийлеге да
джетгенди, ала да бушуулудула, сескеклидиле. Сабий
къайгъылы болса, ол айырылыб ачыкъ кёрюнеди,
бизге ауур тиеди. Алайын тюз эслеб, ийнандырырча,
бек сезимли, кёзюнг бла да кёрюрча суратлагъанды
джаш поэт: адетдеча, джангы окъуу джыл башланса
болуучусучадан джукъ да къалмагъанды:

Бюгюн джокъду кюлген,
Гюл джоппу берген,
Келтирген да таша
Салгъанды печ башха.

Ол огъай, дауур этген да джокъду. Устаз а сабий-
леге кёл этеди, ала джарыйдыла: «къарадыла ыша-
рыб». Алай болса да, къонгурау къагъылгъанында:

Сохтала юрюлюб,
Алгъынча, тирилюб,
Чабмалла эшикте,
Кёллери керилиб...

Алай а «башланды окъуу джыл къазауатны кюн-
юннде», — дейди автор. «Къазауатны кюнюннде» де-
ген къазауатны туура башланнган кюнюнне — 22-чи
июнига — айтылады, окъуу джыл, болуучусуча, сен-
тябрда башланнган эсе, «къазауатны кюнлеринде»
дерге керекди.

«Кюнлеринде» демей, «кюнюннде» дегени себебли,
«бу элде, бу школда окъуу джыл июндамы башлан-
нганды, не ючюн?» — деб, кёб сагъыш этиб, арсар
болдукъ. Не ол районда, элде, не республиканы, кърал-
ны талай эл школларында июнда башланнган эсе уа
окъуу джыл! Джай окъуб, къачда эл мюлк ишледе
болгъан эселе уа сохтала? Биз кесибиз школда, ин-
ститутда заманда айла бла джюрюгенбиз аллай иш-
леге. Бу назмуда айтылгъан узакъ джыллада уа эл
мюлкде болум къыйын эсе уа! Окъуу, иш джорукъла
да башха тюрлю къуралгъан эселе уа? Бир заманда
бютеу дунияны календарлары да башха болгъанды
да! Муслиман халкълада солуу, базар кюн—ыйых
болмай, байрым кюн болгъанды д. а. к.

Къазауат башланнганлы эки айдан артыкъ ётген-
ликге, устаз бла сохтала биринчи тубейдиле, ачыуну
бары бирге биринчи сынайдыла, аны ючюндю сим-
сирегенлери, кеслерин къазауатны бюгюн эштгенча
джюрютгенлери. Бу болум — психология шарт, таб,
ачыкъ суратланнганды. (Талай заман ётгенден сора
уа, кёб зат орнуна келгенди, кюлген, ойнагъан, чаб-
хан-юрюлген, чалыкълагъан, дауур этген да бол-
гъанды).

Дагъыда кёл эте,
Умут юздюрмезге,
Сауланы кёб эте,
«Джангылыч да болад,
Ёлмей да кёб къалад», —
Дедим сохталагъа,

Устаз-автор сабийлени кёллерин джазаргъа кю-решгени бек иги атламды, болумлулукъду. Айтханын окъуучу джюреги бла сезмей да къалмайды. «Джангылыч да болад» деген джеринде не затда джангылыч болады ансы? Алайы ачыгъыракъ болургъа керек эди.

«Хауам—китабла» деген назму да былачады: идея магъанасы бек иги, керекли, тили информация маталлы, башында айтылгъанча, — стиль чолалыкъчыкъ.

«Азербайджанда къалады» деген назму стиль халатладан толусу бла тазады, авторну джумушакъ лирикалы, мыдах ауазлы болгъаны танылады, беш джылны джашаб, энди кетиб тебеген Азербайджан элге-джерге, адамлагъа суймеклигин айтханы толу ийнандырады, авторну джумушакъ, суйюмлю, джылыулу адам болгъанын, азербайджан шохларын да — аны кибик, ала керти мингле да болгъанча, авторну инджиулерине дагъанлыкъларын, джанын джылытханларын сезимли кёргюзеди.

Бу магъана аллындан артына дерн бютеу назмуда болгъаны себебли, бир-эки юзюк келтирген бла боллукъ тюлдю, бютеу окъургъа керекди:

Ах, мен бир бек суйгенме
Бу беш джылгъа Муганны,
Сохталаны, болгъанны, —
Бу джерледе туугъанны.

Мингледиле джууукъларым, —
Къарнаш тилде сёлешген,
Бушуууму, зауугъуму
Биргеме тенг юлешген.

«Баджи» атаб атыма,
Халал джана кёзлери,
Келедиле къатыма,
Джууаш чыгъа сёзлери.

Бюгюн да, чыгъыб былайгъа,
Джульфа джолну юсюне,
Сакъат, сау да къарайды,

Кетериме инджиле.
Али-Байрамлы Муганда,
Джайылыбса туурамда,

Къаллай сёзле табарма
Саиға сыпас этерге?!.
Бек эзиле къарайма,
Джолгъа чыгъа кетерге.

Тауушу келед бугъаны,
Чыгъад тютюн-тубаны.
Къум төбеге поезд джетиб,
Къорайма тюбелек кетиб.

Болсам да къайда узакъда,
Джетмесе да бери саным,
Азербайджанда къалады
Ол джарытхан разы джаным.

Аминатны эртде джазылгъан назмуларында адамны джашау халыны бир къагъытха да джазылмагъан — табигъат берген, бютеу адам улуну арасында болгъан джорукъларыны, къууанчларыны, бушуула-

рыны юсюнден терен философия магъаналы оюмлары, таза муратлары, хар бирибизге дерслери, аланы болушлусуча ачыкълай билиую барды.

Къарт сагъышха бир кетсе,
Къара джерге къараучанд.
Джашлыкъ кёзге кёрюнсе,
Кёкде кюнню мараучанд.

(«Къарт сагъышха бир кетсе...», 1933)

Быллай назмуну окъугъан джаш адам, анга эс бёлсе, джашлыкъын, кеч болгъунчу, багъалатыргъа, магъаналы этерге керекди.

Быллай оюмланы, джашауда игини-аманны айыра билиуню джаш адамланы кеслерине туурада айтады автор.

Джашау джолла кёбдюле,
Излемей тынчын алада,
Ташлы, такъыр, тик болса да,
Атланыгъыз туура джолда.

Алданмагъыз сиз алтынга,
Бузлатады ол джюрекни,
Аны къуугъан ахырында
Ташлаб къояд инсан бетни.

Къабырдан чыгъыб келликме,
Кёрмесегиз элни сыйын,
Экинчи кере ёллюкме,
Джюриомесе халал къыйын.

Къайтара айтама сизге:
Намысдан чыкъмай
туругъуз,
Джокъду джашау билимсизге,
Уллу билимли болугъуз.

(«Туудукълагъа», 1976)

Назму дидактика болса да, магъанасы асыры джангы болмаса да, тюзлюгюне сёз джокъду: мюлкню къуугъан, инсан бетин ташлагъан, элни сыйын кёрмеген, намысын тутмагъан бла джашауунда адамла даулашыб кюрешмеселе да, неда даулашыб хорлаялмасала да, кетгенинден сора уа аны ызындан киши иги айтмайды. «Ёлгеннге аман айтыргъа керек тюлдю» — деген джумушакъ адет барды бизни халкъда. Аманны атын ол адет да къутхармайды, тазаламайды.

Керти уллу поэзияны дараджасына джетгенди Аминатны «Тюбешиу» деген назмусу: бош, гитче затдан башланыб, терен лирикалы оюмла, сезимле тууадыла поэтни джюрегинде, назмусунда да.

Быстырлада къала тургъан,
Унутулгъан эски халат,
Къолгъа тюшюб бюгюнлюкде,
Тебрейди джанымы талаб.

Тюрленеди кез кыакъгынчы
Тегерекде болган зат да,
Озган джашлыгым, алгынча,
Джетеди бери узакдан.

Джумама эки кезюмю, —
Келгенни ачык кюрюге,
Чыгармай аз да сезюмю,
Етеме сейир емюрге...

Джашаууму джазы эди,
Есе менде бир башха джан.
Джулдузлагъа элте элле
Муратларым мени хаман.

Етген заманын суратламайды автор, джангыз бир
строфа береди, езге аны, ол кийимчикни сыфатыны
юсю бла поэтни ары таралгъаны, ол заманны ариу-
лугъу билинеди. Андан сора :

Таукеллениб ахырында,
Абачыкны киеме,
Сансыз барыб тюз къатына,
Кюзю алда сюелеме...

Алгын замандан бу тюрсюнде джукъ да къалма-
гъанды... Автор, быллай суратны кергенлей, олсагъат :

Ташаялла кезбау кюнде.
Кюзю аллында турама.
Сандыракъ этгенча, сорама:
Къорадымы бары бирден?..

Уллу джарсыу! Къалай хатерсизди джашау... На-
сыблы замандан джукъ да къалмагъан эсе, джаны уа
сау эсе, не этсин адам? Сауданмы ёлсюн? Огъай,
адамны дуния ангыламакълыгъы, кесини халиси,
адам шарты, дунияда не этгени, мындан ары не из-
легени, сыйы къутхарады аны бу къурулукудан.

Ата джуртуму табигъаты,
Езенленн джамагъаты,
Ышара бирден кезюме,
Салалла бир зат эсиме:

Сакъланганды халек тотдан,
Сез джандыргъан къадар отдан
Мени керти негерим —
Джашлай турган джюрегим.

Адам кеси къарт болганлыкъгъа, джюреги джаш-
лай турады, деген оюм джангы тюлдю, аны юсюнден
айтхан да, джазган да кёб этгендиле дерге боллукъ-

дула бир кѡауумла. Иш хар кѡуру да оюмну, суратланган затланы кеслерини джангылыкъларында тюлдю, белгили затны кесинги энчи кѡарамынг бла, башхала кѡрмеген болумда кѡрюб, ийнандырырча айтхандады. Бу джорукъ баджарылыр ючюн, эки-юч штрих, деталь, бир-бирледе уа — джангыз бир сѡз д. а. к. болушуб кѡоядыла назмуну кереклисича этерге.

Аминатны назмусуида ол затла: халатчыкъ кеси, автор анга кѡаллай кѡзден кѡарагъаны, джюрегини сезимлилиги, сезимлерини ингиликлери дагъыда аны кибик. Ол себебден, ал юч строфада айтылган — джангыды, энчиди. Ала бла бирге келгенини себебинден тѡртюнчю строфа да (белгили айтыула) поэзиялы болады, анда мыдах, джумушакъ ауаз эшти-леди, ийнандырады. Дагъыда быллай затла кѡбдюле назмуда, бютеу тинтсенг... Алай а муну да сюрмелен-меген джерлери барды.

Таблыгъын излей джаныма,
Акъсыл паплинден алыб,
Нени да джыя эсеме,
Тикгенем халат кесиме.

Халатчыкъны сыфатыны, аллында айтылгъаны бла кѡалыб кетмей, былайда да келгени игиди, тюз-дю, назмуну композициясына бузукълугъу, узуннга созулгъаны джокъду, оюмланы иги ачыкъларгъа, кѡб болгъанларын кѡргюзюрге болушурукъ эди, алай а «таблыгъын излей джаныма» деб джылы келген, уллайгъан адам айтады, джаш адам таблыкъны (кийимде) сагъышын этген огъай эсенг, эсине да алмагъаны кѡб болады. Ёзге джашлай оюмлула, э-лиле да боладыла. Бек игиди ол, акъылыны чемерли-гиди. Алай а, кѡарт адамча айтмай, башха тюрлю, башха сѡз бла айтыргъа керекди аны юсюнден.

Мен а, салыб кѡар башымы,
Ана сютню тылпыуундан,
Хауасындан джаз башыны
Излейме кѡб хазна мында.

Автор айтыргъа излеген магъана бек кючлюдю — халатчыкъны алгъыннгы сыфаты бла поэт ол кѡоз-гъагъан заманына термилгени ючюн. Айтыр муратын а былайда иги баджармайды автор: «ана сютню

тылпыуундан», «хауасындан джаз башыны» деген айтыула къарачай, башха поэзияда да штампладыла, джукъ да кѣргюзтмейдиле, билдирмейдиле.

«Мен а, салыб къар башымы», — неге «салыб» дегени айтылыргъа керекди, сезими уа бек кючлю, трагедиялыды.

Автор , абачыкъны кийиб, кюзгю аллында сюелтенинде, кѣргени:

Бир ышан да къалса уа, оу!..—
Къорагъанды толкъунлары
Къалын чачны азгъынлыкъдан,
Боранлыды макъамым да,
Тайгъанлы бери джашлыкъдан.

Къалдыргъанды сабанчы да
Эки батмакъ кѣлчюк тикде,
Кѣзлерими джарыкъ нюрюн къоратыб,
Сууукълугъун къышкы кюнню
Сынагыб.

«Къорагъанды толкъунлары къалын чачны», «азгъынлыкъдан» деген сѣз талай магъанада джюрюйдю. Былайда нени азгъынлыгына айтылады? Чачынымы, санынымы, джанынымы?.. Къайсы магъанада айтылса да, штампды.

Ташаялла кѣзбау кюгле.
Кюзгю аллында турама,
Сандракъ этгенча сорама:
«Къорадымы бары бирден?..»

Башында айтханыбызча, бу уллу магъаналы, терен оюмлу, кѣб сезимли поэзия сыфатды, къуру «бары» деген сѣз стиль джанындан башха тюрюлю, кескин айтылырча болса эди — не зат «бары?»

Насыблы дегиз, болалсам,
Тазалыкъдан таймайын,
Алдырыб элге кесими,
Керти адамча къорасам.

«Болалсам» — былайда стиль халатды. «Къорасам» — адамгъа учуз кѣзден къарагъан, ким эсе да кетерине ашыкыгъан, неда адам кеси джашауундан тойгъан д. а. к. магъананы тутады. Кесин элге алдыргъан адамгъа аллай магъана келишмейди.

Аминатны назмулары оюм, сезим джаны бла къарыусуз, тили бютеу да риторика, штамп болса, быллай бир сѣлешиб кюреширик тюл эдик. Аллай назмуланы кѣб джыллы мындан алгъа тинтгенбиз.

Иги шартлы назму уа, кьалгъаны бютеу чынг игиледен эсе да, джангыз бир да сёз халаты (магъанасы келишмеген), стиль халаты (грамматика формасы айтымда терс болгъан), сау 1—2—3 строфасы штамплы, абстрактлы риторика болса, литература илму, литературагъа багъа берген, литератураны ангылагъан джамагъат анга иги деб бегитирге, игилеге элтирге амал табарыкъ тюлдюле. «Халаты» деб чертебиз, ансы суратлау кючлери бла джазыучула бирча болмагъан огъай, бир джазыучуну чыгъармалары да боладыла башха тюрю.

Орусланы Аминатны бу китабы, уллу тюл эсе да (кьалгъан поэтленикиле да, биринчи назму китаблары, хазна кьалмай муну кеминдедиле), окъуучугъа, къарачай поэзиягъа, магъанасыны тышында да, авторгъа бек багъалы затланы юслеринден джазылгъанды. Андан сора да, литература ишни Орусланы Аминат бек сюеди. Ол себебден, амал болуб, халатларын тюзетсе, автор литературада излеген муратына керти джетерик эди. Бу халатла магъана, оюм излеу тюл, къуру редакторлукъ ишдиле. — Къыйын тюлдю аны этген, хайыры уа бек иги боллукъ эди.

Тюзетгени болса, быланы экинчи кере чыгъаргъан заманда 20—40-чы джылладагъылары олсагъатдагъыча да, экинчи вариантларын да (тюзетилгенлерин) басмаларгъа керекди; магъаналарын а тюрлендирге боллукъ тюлдю, кереклиси да джокъду аны. Экинчи кёзюуде джазгъанларыны формаларын а, къалай суйсе, алай тюрлендирге боллукъду.

Орусланы Аминатны биринчи китабы, бусагъатда джаза тургъаны — (биз эштгеннге кёре, юч кесекли уллу роман) прозады. Бютеу заманын, эсин ол алгъанына сёз джокъду. Аны бошагъандан сора кёзюукёзюую бла назмулагъа къайта туругъа болур: назмулагъа кёллениб, кёб джазаныкъ эсе да, бюгюнлюкде аны киши билмейди. Аминат кеси айтханлай, джашау сынамы кёбдю, поэт ич хауасын лирикалы, кесини иги назмуларында болгъаныча, темаларын, оюмларын, сезимлерин алса, ашхы поэзия чыгъарыкъ эди. Ол заманда бу китабны халатлары эсленселе деб теджейбиз — бек игилик излегенден.

Китабны юсюнден джазылгъан заманда, строфа-строфа, тизгин-тизгин, сёз-сёз тинтилгенине, кемликле асламча кёрюнедиле ансы, ала, бизни заманны

поэзиясыны кёбюсюнде болгъаныча, кёб неда уллу тюлдюле. Бюгюнлюк билими бла Орусланы Аминат аладан бек тынч айырыллыкъды, поэтлик фахмусу болгъаны уа ачыкъ кёрюнеди. Кесини джазгъанында да прозасындан поэтлик айтыу кючу бек дженгеди, анда уллу къарыу тюбейди. Энтда назмула джазса, бек иги боллукъ эди. Джазадыла лирика поэзия аны тенглери совет, бютеудуния литературада, джазгъандыла классикле да терен къартлыкъларында да. Джылы келген творчество иште бек игиди — кёбню кёреди, кёбню биледи, джашау сынамы ёгени бла бирге акъылы бишеди, терен ойлайды. Назмулагъа да алайды, башхасы джокъду. Уллайгъаны бла поэт амалсыз прозагъа кёчеди, назмула джаш заманында джазады деген умут тамалы бла терсди. Поэзия оюнчакъ тюлдю — джаш адамланы булджутхан; адамны джаныны джарсыулары, кёб тюрлю халлары уа джашны, тамаданы да аямайдыла. Ашхы поэтлени прозалары бек къарыусуз болгъаны да бар, поэзияда, прозада бирча иги ишлеген да бар.

Ойлашыу

Хубийланы Османны «Туугъан джерим» деген назму китабыны иги назмулары (Черкесск, 1979) ары дери кесини джазгъанларындан, тема-суратлау традицияларындан тюбелек башха тюрлюдюле.

Ала реалист поэзияны джорукъ джолуна тюшгендиле — аны суратлау амаллары бла (реалист, хар назмуда энчи, кёзге ачыкъ кёрюннген, джюрек бла сезилген тил — метафорала, эпитетле, тенглешдириуле, композиция къураула бла д. а. к.) джазылгъандыла, штамплы риторикадан (магъана бермеген, къуууш, кёлтюртюу белгили сёз джыйымдыкъланы бир-бири ызындан тизиу традициядан) джанлагъандыла, алай бла, поэзияда — творчествода — кереклисича, энчи оюмлу, энчи тилли болгъандыла, темаларыны саны ёсген бла кълмай, ала лирикада, болушлусуча, адамны тышына аз кёрюннген, джаныны теренинде орналыб, халисин, джашауунда атламын, анга къарамын къурагъан шартланы тинтедиле, джюрек хауасына эс бёледиле.

Сёз ючюн, адамла хар кзуру айта туруучу, алай уллу да кёрюмеген, алай а адамны кёлюн мыдах этгеннге саналгъан бир болум. Кёк булутлу, кюнаман болса, суймеген, ол кёллерин бузгъанча кёрген, аны мыдахлыкъларыны чурумуна санагъан адет барды. Тюз тюлдю ол. Адамны мыдах кюн бузулгъан этмейди, джашау этеди, аны тюзелмеген затлары абындырыб, бушуу тюшеди да, дженгил а кетмейди. Олду мыдахлыкъны айнытхан деб, аллай магъана чыгъарабыз бу назмудан.

Кёкге булут чабмасын дейдиле.
Суймейдиле тубан басарын,
Кюнню уа тиерин излейдиле,
Хар тангны джарыкъ атарын!

Джити къаяла, чегет, сырт, тау.
Кёзге боладыла джубанч .
Тубан, булут да тюлдюле сылтау,
Джюрегде бар эсе кзууанч...

(«Бар эсе кзууанч...»)

Алай бла, адам, мутхузлугъуну чурумун хауа бузулгъандан кёрюб, дагъыда бир кере мутхузлукъ къошаргъа керек тюлдю кесине, джашауунда джанына къайгъы салгъан затны биле эсе (билмей эсе, билиб), андан башын алыргъа кюреширге керекди.

Ким суймейди кзууанчлы болургъа! Алай а ким къалай излейди аны? Табаламыды? Неде табады? Хубийланы Османни назмуларында муну — кзууанч болмаса да, орунсуз бушууну — башынга тартмазны сеbebини талай джолу белгиленеди.

Тюбейдиле хар кюн сайын,
Салам бере, танышла.
Олсагъатдан, мычымайын,
Чачыладыла сагъышла.

Сеbebдиле джюреклеге
Шагъырейле, танышла.

Ушайдыла аллай кюнле
Джаз эргденнге, алгъышха.

Боладыла татлы тенгле,
Тюз иннетли, танышла.
Джокъ эсе уа тенгинг сени—
Бюгюнден излеб башла.

(«Танышла»)

Айхай да кзууанчлыды тенгле, танышла берген джылыу. Сеbebди барыны да джюреклерине джарашуулукъ. Кюн джарыкъ, джашау магъаналы болады иги тенглени, танышланы арасында. Ашхы тенгле, танышла кзура — ма башынга игиликни, насыб-

ны бир джолу. (Кертиди, былайда, биз ангылагъаннга кёре, бир толу ачыкъланмагъан зат барды: автор танышла «кюн сайын» тубейдиле, «аллай кюнле» джаз эртденнге, алгъышха ушайдыла» дейди. Алай бла, муну магъанасы хар кюню да къуру къууанчлыды дегеннге барады. Алай а болмайды.

Бир къууанч бир къууанчны туудурады. Къуру кесинге табыныб турмай, башхалагъа игилик излей, ачыкъ бола билсенг, ол кесинги да къууандырады, игилигинг адамлагъа да джарайды, кесинге да къайтады. Бу да къууанчны бир джолу:

Тюз адамгъа аманлыкъ билсенг,
Къайдан болгъун сора сен иги,
Бош илинме хар чурумгъа сен —
Кенг джолну да болады тиги.

Сен къайсыны да ашхы затына
Разы болуб, къууана билсенг,
Керекли кюнде къол узатырла —
Ким да болур, ийнан, сеннге тенг.

(«Къууана билсенг»)

Къууанч, ашхылыкъ кеслери алларына келиб къалмагъандан сора да, аланы алларында кёб тыйгъычла болгъанларын къайсы бирибиз да сынагъанбыз. Ол заманда джумушакъ, ётгюрлюгю болмагъан адам кеси кесин айыблаиды, аны джазыуу чынг аман болгъаннга санайды. Алай бла да бир къыйынлашадды. Поэт алайын терен сезиб, ол зат адамны ачытханын, заранлы болгъанын кёрюб, анга эс ийиб, поэтлик форманы болушлугъу бла адамны ачыуун джапыргъан, тирилиуге кёллендирген болумлу сёз айтады. Кесинде кёрген, «быллай къуру менме» деб абджытхан ышанланы башхалада да болгъанын билсе, кёл басады адам, тирилирге тырмашады. Хубий улуну оюмуну да магъаналылыгъы мындан башланады.

Къадалгъан иши джетмесе кёлге,
Болмаса джашаугъа дагъан,
Бир башха мадар излемей ёзге,
Кесин терслерге ёч болур адам.

Аллай кюнлери болады аны,
Кеси кесин да кёрюб болмагъан,
Мутхуз атханча кёрюнуб тангы,
Ол «Менме,—дейди,—чыртда онгмагъан».

Сени кьолунгдан келмезлик неди,
Эркиши тюлдю терк тагьаланган.
Джашауда сынаб ким да биледи,
Къаджыкъмаучуну сайлайды заман.

(«Неди?»)

Адамны джанын кыйгъан затланы бир къауум-ларыны неден тюшгенлерин, аланы кьорарлары толусу бла аны кесини кьолунда болгъанын ангылатады, ишексиз бегитеди эмда амалларын юретеди поэт.

Юретиу сёзню поэтлик сыфатланы юсю бла болмай, былай асыры ачыкъ тилде нек айтады деб кишини кёлуне келмесин. Дидактика шаркъ миллет поэзияны белгили классика джоругъуду, ол халкълары, кьарачай халкъны да хали шартыды. Бизни поэзияда орунлуду.

Биз сан этмейин, не джетишмейин
Къаллай бир иш къалады джарты...
Билим азлыкъдан, эбин билмейин,
Кёбдю джарсыу, бошалмай арты.

Унутханынгы тюшюр эсинге,
Сал кьарыуунгу билим алыргъа.
Таймаздан юрен, тюзел ишинге,
Хомухланмай силкин аллынга.

Тамблагъа ашыкъ, анга хазырлан,
Джарсыулары элтме сен ары.

(«Тамблагъа ашыкъ»)

Киши мадар табалмагъан, аллын тыялмазлыкъ, адамны эсинде болмай тургъанлай тюшюб къалгъан кыйынлыкъла джашауда аз тюлдюле.

Хубийланы Осман «Марджан» деген назмусунда ойлашдырырча, джюрегинги джапырырча айтады аланы юсюнден.

Марджан термилиб ауруб джатады. Эри андан алгъа кетгенди дуниядан. Джашы аскер къуллукъда чекчиди, узакъда, кыйгъылы джерде. Ол джарсыланы юсюне да кызы кьоюлуб келгенди. Эгечи джолда аджалсыз ёлгенди.

Къайдан чыгъады
Билдирмей чырмау?
Тыймазча аллын
Не кая, не тау?! —

дегени поэтни, хар кыйынлашхан адамны эсин аны кесинден башчалагъа тюшген чырмаулагъа буруб, ала дуняда кимде да болгъанларын кёргозтюб, джарасын сёл этеди. Андан сора поэт кыйынлыкъланы чекген кимге да тынч болмагъанына ойлашдырады адамны, алай бла аны бир кесек тезюмлю болургъа кёллендиреди.

Чууакъ кюнде да
Келир барамта
Къайсы болса да
Юйге, орамгъа.

Бушуу сормайын
Тюшсе оджакъдан,
Джунчуб къалмайын,
Тюшюнсюн Марджан.

Тынч эсе сора
Белни къатдыргъан,
Сагъышсыз джукълаб,
Тангны атдыргъан,

Ауруу, ёлюм да
Келликле, джокълаб,
Турмагъанлыкългъа
Биз джарсыу сакълаб,

Нек ахсынабыз,
Кёлтюрмей башны?..
Таб, унутабыз
Джукъуну, ашны.

Джашауунг болур
Чууакъ, булутлу...
Тас этмейин тур
Иги умутну.

Бу оюмланы магъаналылыкъларындан, кёл табдырыргъа болушлукъл болгъанларындан, автор алагъа талай кере къайтады, башха назмуларында артыкъл да бек ачыкълайды, адамны джюрегине сингерча этеди.

Сиз кёргенмисиз джай къар джаугъанны,
Джашил кыйрдышны агъартыб юсюн?
Бителгенлерин сиз тау джолланы,
Тобукъну джабхан хире къар тюшюб?

Къачдан сора сиз джанкъылычны
Эслегенмисиз эл кыйырында?
Сиз эшитгенмисиз кёк чартлагъанны
Къыш кечеледе къарлы таулада?!

Кюле тургъанлай джыламукъ тёкген
Кёблени кёрюб, сейирсинебиз
Ауушдан ётген, абыныб чёбге,
Абчыгъанын да сынаб билебиз.

Сарын бла кюлюкю тюддюле тенгле,
Айхай джокълайла кёзюулеб бизни.
Аджалны къыстаб иерча кеннге,
Чыгъармы мадар, ким айтыр тюсюн?

Ай да тутулур, Джер да тебренир,
Тенгиз чайкъалыб, чыгъар къабындан.
Къартлыкъл да джETER, бушуу да келир,
Алай а джашау бары аллына...

(«Джан дарман»)

Джай арасында къар джауады, къыш чилледе кёк чартлайды, адамгъа чырмаула да алай келиб къаладыла, ауушдан ётерге акъылы, болуму, эби джетгенни, чёбге абыныб, джарсыгъаны болады. Ала амалсыз затладыла. Адам алагъа алай кемсиз этерге керек тюлдю, кёл басаргъа кюреширге керекди, деб юретеди поэт.

Башха «Ушашлыкъ», «Сокъмакъ», «Табмайбыз мадар» деген ашхы назмуларында поэтни сёзю ийнандырады, ойлашыргъа болушады.

Аны бла бирге Хубий улу джашауда игиликни, джарыкъны джабхан неда джабаргъа кюрешген огъурсуз кючлени не тюрлюсюн да айыблайды, ала мында орунсуз болургъа кереклигин, игилик хорлагъанын кёрюзтеди.

Кюнню джарыгъын Джерге къызгъаныб,
Тум къара булут джабханды кёкню.
Ол да кёлюне джетмейин аны,
Бузун кюзлюкге хатерсиз тёкдю.

Кюн булутха былай айтады:

«Бош дыгаласны къойчу сен, булут.
Ийнана эсенг, ёмюрге сенден
Этмей эдим быллай умут.

Мен къыздырмасам Джерни, сууланы,
Атынг-чууунг да тас болур эди».

Кюн тегерекни джарытады, булутланы устуккулары да къалмай тас боладыла.

Кюн бла ойнаргъа джетмезин къарыу
Булут биледи ол кюнден бери.

(«Кюн ышарады»)

Джашауда юренир, сагъыш этер затла андан сора да кёбдюле. Къайсы бирибиз да билгеннге кёре, заман дженгил кетеди, джылланы къалай озгъанларын, эсленмей кетиб баргъанларын айтыб тарыгъыу кёбдю. Къысхады джашау. Аны ичинде сен не зат этсенг, нени баджарсанг, олду сеники, сени къууандырлыкъ, джашатырыкъ, сыйынгы ангылатырыкъ. Игилик излей эсенг, аны болдурургъа ашыкъ, ишле, кюреш. Аны этерик—заманны аяулу джюрюте билмекликди, дейди автор. Аны ышангылы айта билиб, окъуучуну эсин сёзюне бурады.

Мен заманны джаза тургъанма, —
Унутургъа болмайды аны.
Къууаныргъа ашыгъама,
Мен замандан игилик табыб.

Эмилик атча, салдырмай джюген,
Ташаяды къарам-къарамдан.
Тюшеди тюбге эринчек, дюрген,
Таб тигим да алалмай андан.

Къайта билмейди, къолдан ычхынса,
Сен къараб къаллыкъса ызындан.
Кёб иши тынар, анга сен пйнан,
Джерлей билсе заманны адам.

(«Джерлей билсе»)

Хубийланы Османны китабында адам халини,
адебни, намысны юслеринден бек ойлашдыргъан оюмла
айтыладыла. Сёз ючюн:

Хар кимни да кёлюне джетген, —
Табылырмы аллай биреулен?..
Бар эсе, айтсын эшитген, билген,
Тюбегенме аллайгъа мен.

Хар адамны бирер мураты,
Кими халал, кими уа—къаты.
Бири—джаяу, бири уа—атлы,
Бирер иши, мадары, анты.

(«Тюбегенме»)

Керти да, иги адам дегенликге, хар кимни барына
да иги къалай болалсын?! Сёз ючюн, аман адамгъа
иги болгъанга не айтыргъа керекди?! Кертиди, эл
билген игилени айырыб танымай а болмайды — ат-
ламлары танытадыла. Ала ол адамланы игилик иш-
леридиле. Аллай белгили болмай къалмайды.

Тюз бла терсни арасын айырырча джорукъла уа
асламысына белгилидиле. Ёзге, тюзлеге иги болгъан—
джорукъсузлагъа, къыйыкълагъа да иги болургъа
джарамайды.

«Хатер» деген назмуну адамла барыбыз да джан
хурджунларыбызда джюрютсек иги боллукъ эди. Бы-
лайда автор айтханча, керти да хатер не болгъанын
билмеген киши болмаз. Керти хатер этген а кимди?
Камсык сабийге ачыулансакъ, хатерин этиб, кеси-
бизни тыябыз, «къартла, чамланыб, оздурсала да» —
аны кирик. Тиширыула терслик этселе да, аланы да
хатерлерин кёрюрге керекди, тёзерге, дейди автор.

Хатер бла басым джюрюб арада,
Къодулу болмаз учхара сёзюнг.

Не затды хатер? — Адебляликди.
Орчагъа тюшюб, сабырлыкъ салгъан,

Ол кечмекликди, ишленмекликди, —
Тынч тюл эсе да хатер эталгъан.

«Тынч тюл эсе да хатер эталгъан» деб алайын къошмаса автор, айтылгъан былай толу ийнандырырча боллукъ тюл эди. Адамны, уллуну, къартны, сабийни да, — терс болгъанын биле тургъанлайынга, тёзюб, джутуб, кеслерича этмей чыдагъан бек къыйынды, не ючюн десенг, терслик джетгени — артыкълыкъды, ол а адамны джанына бек тиеди, ачыуландыргъан этеди. Ачыу а джууаб этдирмей, кесине кёре атлатмай не этсин! Ма аны ючюн «орча» деб бек иги айтады автор: терсликни ауур болгъанын, ол ачыулу этмей болмагъанын, анга чыдагъан къыйын болгъанын кёргюзтеди ол. Бу чыдау — адебляликди, ишленмекликди деб билсе адам, ол билгенин да эсинде туталса, къыйын болса да, алай тёзерикди терсликге — хатер этер ючюн. Ёзге ол тукъум тёзюу, хатер — кечмекликди деб а айталлыкъ болмазбыз. Терсни кечилген тёреси да аз болмаз, аны ауурлугъуна-дженгиллигине, адам аны къаллай халында этгенине кёре. Алай болса да адам анга, кесине басым салыб, чыдагъанлыкъгъа, терсликни ауурлугъу, ачы сёзю сыныкъ салгъан джюрекде ыз къалмай болмайды. Алай а, кечмегенликге, кесин къыйын басыб, тёздюрюб, хатер этерге керекди, аллай тёзер къарыуу болса.

Дагъыда, хатер хаман да этилиб турургъа керек болмазмы, дейбиз. Хатер этилгенле, аны ангылаб, кечмеклик тилей, халилерин тюрлендире, джарашыу-лукъгъа юрене барсала, — хо. Асламысы хатер этилгенле анга юренчек болуб, кеслери айтханны къатыдан къаты тутуб, хатерни татыуун башларына тартхандан тарта барадыла. Ол заманда уа хатерлини да тёзюю тауусулады.

Хаман да хатер этилиб барса, сабий да къылыкъсыз болуб ёседи — артда джукъгъа сыйынмагъан.

Башха назмусунда поэт бу теманы башха джанындан алады. Ол да джашауда кёб тюбеген, адамны кёлюн мутхуз, дуниясын къайгъылы этген шартланы бириди.

«Адамча джаша, тенгни тута бил»,—
Деб юретирге ёчбюз джашланы.
Арагъа кирсе бош сёз, джалгъан тил,
Терк унутабыз кесибиз аны.

Татлы джашагъан джууукъ хоншула
Саламлашмай да озалла джолда.
Таб бир арбазда тургъан абсынла
Азмы туталла, айт, аууз къара!

Ууакъ гурушка турса тенгледе,
Ол этмеймиди аланы мыдах?! —

деб, бек магъаналы оюмну эсибизге салалды автор.

Абсынладан, тенгледен къысха джуууукъла да эте-
диле алай. Кёб къайгъыла, джарсыула келтиреди ол
да адамгъа. Неден чыгъады бу чыгъанакъ а адамны
кёлюнде, адамланы араларында? Ма, ол башында
айтылгъан хатерсизликден! «Кесим» деб тургъанланы
джарашыусузлукъларындан, гёджебсингенлеринден.

Ёнгелешууню неди чуруму,
Айры болурча тюз от хоншула?
Дженгиллик эсе сылтауу муну,
Нек тюшюнмейле сора адамла?

Биз кесибизни кемсиз бек сюебиз,
Нек унутабыз, айт, къалгъанланы?
Биз дюргенлик бла джаннга тиебиз,
Бош керексизге къыйнаб аланы.

Бизнича джокъду дуняда киши —
Деб, ийнанганла кёбдюле анга.
Ким да таныса къарыуун, кючюн,
Тартыныр эди кесин махтаргъа.

(«Ийнаныб турабыз»)

Ма, адамлагъа ара айрылыкъ салыб, джан ин-
джитген, кёзююнде уллу къыйынлыкъгъа да башчы
болгъан аууз къараны джити белгиленген чурум-
лары: дженгиллик, кесин кемсиз суйген, къалгъан-
лагъа эс бёлмеген, дюргенлик. Быллайла башханы
джанына тиебиз деб къарамайдыла. Башха да, был-
лай озгъун, огъурсуз кючню тюбюнден, демлеширге
излемей эсе, джанлаб, джанын къутхармай не эт-
син?

Аууз къара, къаугъа да чыкъмай а не этсинле,
бир къауумла адебни кесин огъуна эски болгъаннга
санайдыла сора. Аны юсюнден «Адеб» деген наз-
муда айтылады. Баш ургъаннга, кеслерине учузлукъ-

гъа, джалынчакълыкъгъа санайдыла аны. «Мен нек баш урама биреуге!», «Ол меннге урсун», — дейди аллай адам, кесини сыйын сакълагъаннга санай. Адеб — джалынчакълыкъ тюлдю, сыйды, адамлыкъды, дейди автор.

Алайды. Адеб этген — чынг алгъа кесини сыйын кёлтюреди. Джашауну, адам халини кыйын шартларын кёрюб, ала адамгъа келтирген кыйынлыкълагъа, кыйыгъылагъа джарсыб, учхара къараб, башбашы бла бармай, терен оюм этиб, тинтиб, игини-аманны неден чыкыгъанын сюзюб, адамны эсин алагъа бургъан хар бирибизге уллу керекли затды, ангылатхан, ойлашдыргъан, сагъыш этдирген. Кёб кыйынлыкъла эссизликден, сагъыш этмегенден чыгъадыла.

Джазычула, — прозада да, — быллай темалагъа аслам эс бёлюб, кеси аллына кёзге тюртюлген затладан сора да кенгирек къараб, кёрюб, суратлау джанындан китаб не къадар окъуучуну кёзюне илинрича, айтылгъан не къадар джюрекке туюлюрча эте, кёбюрек джазсала, джараулу иш этерик эдиле. Бу китабда бу назмула кёб тюлдюле.

Кесича да, башхалача да

Байчораланы Магомет да джашау джолу кёбюсюне литературада болгъан, джашлыкъдан аны бла кюрешген джазычуладан тюлдю. Аладан болса, бусагъатда джазгъанларына кёре, къарачай литературада аслам, магъаналы иш этерге болур эди. Башхаджанындан а, ким биледи, къарачай поэзияны ол заманда болумуча джазарыкъ болур эди: бусагъатда назмуларыны кёб джерлеринде барды ол поэзияны ызлары.

Байчора улуну назмуларыны джазылгъан джыллары салынмагъандыла. «Бурмамутда джарыкъ джулдуз» (Черкесск, 1970), «Сёлеш... мени бла сёлеш» (Черкесск, 1981) — бу китаблагъа кёре, поэзиядамы, прозадамы алгъа джазыб башлагъаны белгили тюлдю. Алай болса да, 1970 джыл чыкыгъан китабында назмуларыны санына, агъачына къарасакъ, керти кёлю бла литературада ишлеб башлагъаны прозада болгъанды: «Уллу Къарачайда» деген романы 1967 джыл чыкыгъанды.

Нени юсюнден джазады Байчора улу назмуларында? Иги назмуларында алгъа — бушууну, артда — къууанчны юсюнден. Болургъа кереклиси да алайды: ким эсе да не кесини, не башха адамны, халкъыны-миллетни къыйынлыгъына, къайгъыларына джарсыгъандан неда сейирсингенден джаратылгъанды литература чынг алгъа, бусагъатда да олду, ол болургъа керекди джазычуну къолуна къаламны алдыргъан, литературадан алгъа халкъны кесини аууз творчествосу да алай чыкыгъанды.

Къайсы къралдаса,
Къайдаса, балам!
Къартайгъанмыса,
Турамыса джашлай?
Джыйырма джылны
Сакълайды ананг,
Кёз сууларын бошаб,
Хар къуру джылай...
Джукъларгъа къоймай
Тангга дери
Таякъ джангур,
Юйюню башын къакыгъан —
Джауум туююлду,
Джыламулкълалла,
Табхан анангы кёзюнден акыгъан.

(«Къайт, балам, ызынга!»)

Къаллай болса да бир чурум бла, асламысына къазауатланы чурумлары бла, чекле тышында узакъда къалгъан сабийлерине таралгъан аналаны суратлау къарачай поэзияда джюрюй тургъан темады. Байчора улу аны былайда энчи сыфатла бла ачыкылагъанды. «Къайсы къралдаса» деген «къайдаса» деб къайтарылыб сорулгъаннга къошулгъаны бир такыйкъаны ичинде дунияны юсюнде ол къадар сансыз-санаусуз дегенча кърал кёзюнге кёрюнюб, ананы аланы арасында къалгъан джашына термилгенин окъуучу джюреги бла ангылайды. «Къартайгъанмыса, турамыса джашлай?» деген да — поэтлик сезимди: джыйырма джылны къартаймай турмазлыгъы кимге да белгилиди, адамны арт кере къалай кёрген эсенг, ол кёзюнге къуру да алай кёрюннгенлей турады, ана уа, джашыны алай турмагъанын билсе да, турлугъун излейди. Назмуда эм кючлю поэтлик сурат а — джашны джукъларгъа къоймай, юйюню

башын къакъгъан таякъ джангурну ананы джыла-мукълары бла тенгleshдирилгенди.

Башха назмусунда автор туугъан халкъыны культура джашауунда уллу башлам этген — ана тилде биринчи романны джазгъан, джашаудан замансыз кетген адамны — Аппаланы Хасанны сыйлайды («Хасаннга»). Адам улуну эм ашхы шартларыны бириди ол — адамны халал кыйыныны багъасын англагъан, дуниядан сыйлары бла кетгенлени эсде туткан.

Байчораланы Магометни эм бек талпыгъан темасы — туугъан джуртуна суймеклигиди. Къарачай поэтлини кёбюсюню, артыкъ да 60-чы джыллада, бу тема туура ауузларында къалгъан эди, эрикдирген да этген эди. Алай а, кёб айтылгъан бла эрикдирмеген эди, авторла хазна къалмай бары да бирча айтханлары, аны схемалылыгъы, абстрактлы риторикалыгъы, ол сеbebден — магъанасызлыгъы бла. Арт кёзюуде ол болум иги джанына тюрленнгенди, Байчора улуну да былайда кесини джетишимлери барды. Бир-бирледе ол — бир назмуну ичинде талай тизгини, неда строфасы, бир къауумлары — башха темала бла байламлы бола, Ата джуртну, аны адамларыны ариу халилери кесгин кёрюннген талай сураты, башхалары — бютеу ариу, керти поэзия.

«Легенда» деген назмуда автор халкъда джюрюген легенданы хапарын айтады: Бештау, Казбек, Минги Тау, Юца деб төрт къарнаш болгъандыла. Бары да Каспий деген бир кызыны суйгенлеринде, анга, бир-бири хатерин этмей, таша келечиле ийгендиле. («Къарнашлыкъны къачы чамланыб, джашланы «бузлатхан» этгенди. Ала «джукъгъа тебалмай», төртюсю төрт джерде ёмюрлюкге» — сюелиб къалгъандыла. Анда автор быллай чыгъым этеди:

Къарнашлыкъ, тенглик,
Рахатлыкъ, тюзлюк
Айырылыб багъалыд бизни таулада.

Поэт, Москвагъа келиб метрогъа киреди да, аны мермер таш бла джасалгъанын, ариулугъун кёреди. Сора:

Багъалы адамла!
Москвачыла!
Джюрекде къагъытха тюшюрюкюз аланы:
Сиз кёрюсюз

Дууут ёзенинде
 Кюн джарытхан джайгы талаланы;
 Бир джангыз уста
 Гетеннге салалмазча,
 Теберди башында кёксюлдюм кёкню;
 Алада окъурсуз
 «Джамат» поэманы,
 «Песня о былом» деген суратны.
 Коста бла Николайны
 Къатында
 «Ислам» деген къарачай атны.
 Дагъыда кёрюрсюз джашауда, джырда
 Тау джерими къалай тюрленгенни,
 Гитче къралчыкъ
 Ата джуртума
 Къаллай уллу адамла бергенни.

(«Москва метрода»)

Бу, суратлаудан эсе, информациягъа дженгеди, поэтлик оюмну ал башламыды: асыры бек белгили затланы бир-бири ызындан тизеди. Алай болса да, штамп сёзле, ким да айтхан абстрактлы риторика тюлдю. Къарачай поэзияда биринчи кере айтылгъан энчи оюмладыла. Дагъыда: была Къарачайда белгили болгъанлыкъгъа, тышында белгили тюлдюле. Ол да назмуну джазылгъаны керекли зат болгъанына шагъатды, китабда сноскала берирге керек эди ансы — Николай бла Исламны юслеринден.

Дуниягъа айтылгъан узакъ Москвада мермер таш да Къарачайны мермери болуб, аны юсю бла, бизде кенг белгили Уллу Къарачай да болмай, гитче Дууут ёзенни аты айтылгъаны — белгили оюмгъа поэзиялыкъ къошады, авторну поэзия сезимли болгъанын кёрюзтеди.

Байчораланы Магометни ма быллай назмусу уа керти, толу поэзияды:

Сочини хауасы
 Дарманды дейднле,
 Алай а джарайд деб
 Билмейме манга.
 Элибизни аязындан
 Бир джангыз аякъ
 Джибер,
 «Гырджын чанчыб»
 Бир ашайым анга.

(«Сочини хауасы...»)

«Сюеме» деб не къадар айтсанг да, суратлау кючю болмаса, ол декларацияды, тили энчиликсиз, оюму учхара болган — поэзия болмайды, ол себебден ийнандырмайды. Бу назмуда жангыз бир бошуна айтылган, тамам кесини орнунда болмаган бир сёз, башха авторла, не бу автор кесини башха назмуларында джюрютген айтыу джокъду; асыулу, таза къарачай халкъ тил бла джазылгъанды: поэтни джюрегин тамам къозгъаган энчи сезимледиле да, оюмлары да кесгиндиле, аланы айтыргъа кесгин тил да табылгъанды. Элини аязындан «джангыз аякъ» дегенде аязны аякъ бла «джиберирге боллугъу», анга «гырджын чанчыб ашаган» метафорала штамп да болмаган, кеси джанындан зор бла да чыгъарылмаган алакат энчи суратлау белгиледиле. Аланы дунягъа айтылыб турган курортдан джазылгъанлары авторну кесини джуртуна къаллай бир уллу суймеклиги болгъанын ишексиз танытадыла.

Бу халда джазылгъан дагъыда бир керти поэзиялы назмусу Байчора улуну (аны юзюкlege бёлюрге боллукъ тюлдю, бютеу келтирирге керекди):

Ой, Ахун таугъа
Келиб нек къонгансыз,
Бурун сат сыртындан илкерле!
Уллу Учкенини
Кимге къоюб келгенсиз сиз,
Ишле къызыу джайгъы чилледе.
Ким уятырыкъды
Чалкъычы джыйынны,
Танг джууукълаша атаргъа?
Ой, Ахун таудан
Аллайла сиз нек къарайсыз
Алакат Сочи шахаргъа.
Тенгиз толкъунла,
Чалкъы таууш этиб,
Бири-бири ызындан сюрелле,
Ой, сиз да, мен да
Бу заманда бери келиб,
Чалкъы ызлагъа кимле кирелле!?
Келигиз, кетейик
Тау этекlege,
Хыршыда чалкъыла ойнарла...
Аллыбызгъа къараб,
Дугъум кёзлю таулу къызла
Эте болурла ийнарла.
Хурмет дуппурладан
Гумгъа айланыб,

Кече арасында къарарсыз,
Джашла-аждагъанла
Ишге чыгъар заманда
Накъутла болуб джанарсыз.

(«Илкерле»)

Атындан башлаб, назмуну тили (сёзлери, аланы айтымлада, тизгинледе джарашдырылгъанлары, атлары) къарачай халкъ тилди.

Дуния бары, тенгизни толкъунларыны тауушлары аламат ариугъа санаб, алагъа тынгылайды, сукъланыб излейди, былайда уа, автор туугъан джуртун асыры бек суйгенден, анга ол тауушланы орнуна «чалкъы тауушла» эштиледиле. «Къарачайда», «Къарачай таулада» деб къоймай, къарачай поэзияда асламысына айтылыгучусуча, Байчораланы Магометни география атланы ачыкъ айтханы — «Бурунсат сыртны», «уллу Ючкёкен», «Хурмет дуппурла» — назмуну сыфатларын, сезимлени кесгин, поэзиялы этеди. Артыкъ да бу атланы поэзияда биринчи айтылгъанлары ючюндю алай. Быланы орнуна «Тебердини» салсанг, назмудан джукъ да къаллыкъ тюлдю. «Илкерле» керти ариу сёздю, ариу, терен магъаналы сыфатыды. Къалгъан къарачай поэтле бары къуру «джулдузла» деб къоядыла; бир-бирледе «Къой джол» эм белгили ат, ол себебден штамплы сыфат тюбейди. Ол да — биринчи айтылгъаны, назмуну бютеу текстине джарашханы ючюндю. «Джулдузла» эсебсиз кёб айтыладыла къарачай поэзияда, Илкерлени эштмегенбиз.

«Уллу Ючкёкен» деген да орнун бек иги тутады: поэт джуртун асыры бек суйгенинден Ючкёкен да уллу кёрюнгенди кёлуне. Ол да — къайдан болса да бош джерден къараб тюл, — джылтырауукъ Социден!

Поэзияда ишни, урунууну поэзиялы суратлагъан хазна болмайды. Ол не ариу, кёлюнг тутхан иш эсе да, — ишди: кыйынды, арытады, сылыт, онгсуз, тынгысыз, джукъусуз д. а. к. этеди. Быллай сезимле уа поэзиялы болмайдыла. Бардыла ишни поэзиялы суратлар мурат бла джазылгъан назмула, джырла. Алай а мурат бла муратны толгъаны бир тюлдю. Абстрактлы риторикалыдыла ол назмула да.

Былайда келтирилген назмуда автор джерин бек суйгени ажымсыз ачыкъ сезилген себебли, аны—Ил-

керлерини — сыфатыны болушлугъу бла ишлени эм кыйынларыны бири — чалкы тутхан керти поэзиялы, кыуанчлы кёрюнеди.

Мында автор ишни бара турган, алай демеклик, — арытхан, инджитген заманын суратламайды, башланыр заманы бла таулада чалкычылыккыны юслеринден айтады, алада уа ариулукъ, романтика кёбдю.

Адамны тууган джерине сыймеклигин, анга разы бола, багъасын кёре билирге кереклисин Байчора улуну философия халда суратлагъаны да барды. Быллай джазы — лирикалы поэзияны эм иги формаларыны бириди, Байчора улуну быллай бир бёлек назмусу да, сёзсюз, уллу поэзияда орунлудла.

Ачыкъ талада къачкъачны
Ачы джел къалтыратады.
— Джур мени бла!—дегенча,
Кёолундан къаты тартады.

Дарий къанатларын къагъа,
Кючлю бюксе да белин,
Унамайд къачкъач кюояргъа
Урлукъдан
Джаратылган джерин.

(«Ачыкъ талада къачкъачны...»)

Не да:

Нек ышанганенг
Къобаннга алай бир,
Нек сюелгененг келиб къатына?
Ёлю болуб
Джатмазенг айрымканда,
Эринмей ёрлесенг таулары башына.

(«Суу кылдыгъа»)

Магъана, суратлау джанындан да, поэтлик, философия, джашау оюмла авторну кёлюнде къалай джаратылганлары да (суу кылдыны юсю бла) аланы ачыкъланганлары да — сёзсюз, керти, асылу поэзиядыла).

Башында назмуну метафорасы, башха сёзле бла болса да, тубей турганды поэзияда, бу назмунукъу уа бир адам да айтмагъан джангыды: суу кылдыны сыфаты — сансыз, кишини кёзюне да илинмеучю. Ышанмазлыкъ адамынга джангылыч ышанмаз ючюн, джашауда теблениб, атылыб къалмаз ючюн, адам, мийигирек сезимли, тири, этимли болуб, адам инсаннга тыйыншылы джашау кюуаргъа амалсыз кереклиси — алайды назмуну идея магъанасы.

Кесгин суратлау халда джазылгъан дагъыда бир къауум назму: «Джазма», «Эркишини джыламугъу», «Юйюнгде да...», «Ингирли бери...», «Эки-юч кюнден келликдиле...», «Ой, толгъан ай...», «Учугъуз!..» «Бири — Бурмамутда...», «Къыйналма...»

Ингирли бери
Бек кѣб сѣлешдик,
Кѣб хапар айтдыкъ бир-бирибизге.
Айтыллыкъны юсюнден
Джукъ сагъыналмай,
Ашыра барама энтда юйюгюзге.

(«Ингирли бери...»)

Башхасы:

Ой, толгъан ай!
Неликге келгенсе,
Мыллык атыб, бу уллу шахаргъа?
Мында минг ай бард,
Болгъанны джарытыб,
Унамай тургъан чыртда батаргъа.

Манычха къайыт!
Джарыгъынг бла
Кюмюш суу ичир анда джанкъылычха.
Сени къайгъылы
Джоккъду мында адам.
Бош чончайгъанса келиб былайгъа.

(«Ой, толгъан ай!..»)

Идея магъаналары, артыкъ сѣз кѣб болмай, асыры узуннга созулмай, композициялары джарашдырылгъаны бла «Сиз энтда келирсиз бери...», «Къарт атама», «Сѣлеш, тохтама, сѣлеш...» деген назмула эс бѣлджюрчадыла.

Байчораланы Магометни, къарачай поэзияда болуучусуча, назмуларыны къарысуз джаны — декларативлидиде, тилинде метафораларыны, эпитетлерини, тенгleshдирулерини д. а. к. штамплыкъларыдыла. «Темир тюзден — Калаусха» — бютеу да аллайды. «Къубулчакъ таула, чокъуракъ суула, Минги Тауну накъут бузлары», «суу бла шыбырдашхан терек», сууну «къууанч макъамы», «кюзгюча, кѣз алдай», «тау джайлыкъланы джашил джабыулары». «таракъ тауланы гара суулары» — быллай айтыула халкъ тилни штампларыдыла, аны юсюне да, къарачай поэтледе быланы санаусуз кѣб кере айтмагъан

эки-юч адам кьалгъанмыды, кьалмагъанмыды? — алайды: тебленген сёз джыйымдыкъла.

«Энди Къобан суу джолун ауушдурад Темир тюзден Калаусха дери. Эшитемисе, кьууанч макъамны? — Ставропольге джетеди толкъунлары». Былайда поэзиядан джукъ кёрмейбиз. Не зат оюм, сезим барды былай айтыуда? Бош информация.

Кёкню «октябрь айда, эриген джаухарча, ачы кёксюлюн, Къыбыла кюнню отунда эритиб, Къарачай тауланы алмаз сыртларын», «Гёбелек («гёбелек» — Б. Н.) къанатдан дженгил джелчикде, чемчер сыргалары сездирмей кьалтырай, кюн таякълардан ийирилик согъулгъан капрон инчиклери, кюзгюча, джылтырай» дегенле — авторну кесини оюму, сезимлери болмагъаны ючюн, поэтлик эпитетлени, метафораланы, тенгешдириулени орнуна, кими штамп, кими кеси джанындан джорукъсуз чыгъарылгъан, ассоциация кьурамагъан бош омакъ сёзледиле, сурат джокъду. Дагъыда аны кибик бютеу алайды назму.

Кюн таякъла капрондан ариу болгъанларына сёз саллыкъ киши болмаз. Ариуну эршиге, джаны болгъанча табигъатны джансыз капроннга айландырыргъа керекмиди?! Къайын тереклени капрон инчиклери» — андан да аман.

Декларациясындан юлгю: «Суу ташыучу улоу этербиз Хурла кёлню примпукъ булутларын». Хурла кёл — табигъатны бек ариу саугъасыды, булутлагъа «примпукъ» деген да ариуду. Примпукъ булутланы суу ташыучу улоу этген а — ариуну эршиге бурады, эстетикагъа къаршчы келеди (антиэстетично).

Шималгъа къарай
Аллай чегетле болурбуз,
Адил джелле
Бизге не истем,
Темир къадамалай турурбуз!

Не бла ийнандырлыкъды бу окъуучуну?

Ууакъ-ууакъ кече салкъын тау табигъат,
Бизни таулада
Къалмагъанд чыртда,
Къобанны бойнунда орналмагъан бир зат...

Къобанны ызындан
Бармайын къалмаз
Бизде битген бир тукъум бир зат.

Была бир-бирлерин кьайтаргъанлары, биз айтма-
сакъ да, кёрюне болур.

Къобанны бойнунда орналмагъан таулада бек
кёб зат барды, кьалгъан да этерикди: суу кьургъакъ
тюзлени сугъаргъанлыкъгъа, тау табигъат таулада
болады, аны кьуру суула кьурамайдыла, таула кьу-
райдыла. Сёз ючюн, Волгада тау табигъат джокъду.

Байчора улуну башха назмуларындан бир кьауум
штамп юлгю: «кёз сууларын бошаб, хар кьуру джы-
лай», «багъалыды сеннге ата джуртунгу джылы то-
пурагъы» («Къайыт, балам, ызынга!»). «Таулары-
бызны кюн джарытханча», «джулдузла, сютча, джа-
рытадыла сени сахарынгы», «Джарыкълыкъны
юсюнден сёз башланса, эм аллы бла сени атынгы
айталла» (бу айтым туура кеси штамп тюл эсе да,
айтылгъан магъана штампды). «Джерни джарыталла
джарыкъ джилтинле». Андан сора да «джарыкъ»
сау беш кере айтылады! («Хасаннга»).

Дагъыда юлгю:

Къойлача, джайылыб,
Ауушка ёрлеб баргъан чегетле.
Алмаз гыртлары
Кюнде джылтырай,
Таула тешелле
Кёкню мамукълары...

(«Выставка»)

Бютеу — тебленнген айтыула, магъанасыз, кьуууш-
кёзбау сёзле. «Нюр тёгюле», «джашнайдыла», «на-
кьутналмаз» — кьарачай поэзиягъа бу сёзледен кьа-
чыб кьутулургъа джер табылмай кьалды! Аны юсю-
не, дагъыда хар поэт кесини китабыны ичинде была-
ны ненча кере айтады! Поэзияда бир тропну (эпитет-
ни, тенглешдириуню, метафораны д. а. к.), сыфатны
эки кере айтыргъа болмайды! (Ол «кьайтарыула» —
«повторы» деген поэтик амал тюл эсе).

Байчора улуну экинчи назму китабында («Сёлеш...
мени бла сёлеш») биринчи китабыны назмулары
басмаланнгандыла, джангылары да барды. Быладан
«Къабырлада», «Къачхы суукъла...» деген назмула
мийик поэзиядыла (Экинчиде бир чола кьалгъан
затчыкъла бардыла ансы. «Акъ шынкьартланы
джагъады» — аламат поэтик сыфатды. «Нюр шын-
кьарт болуб» — штампды, экинчи кере да айтылады.

«Кёбдюреуюз ичире» — штампды. «Кёчюб джангыдан джашайса», «аламат муратында джашайса», — учхарады.

«Абхазия», «Гюлле», «Кёкге учаргъа джаратылгъанса...», «Эринчеклик», «Кюрешме...», «Мазаллы наратны...», «Биченликледе хансла чагъаргъа...», «Багъалы къойла, къалай кёресиз...», «Нартюхден битим алыу бла...», «Эртденбла кечикмей чыгъар ючюн...», «Эртденнги чыкъда тенгизге кирсем...» деген назмула — онглу магъаналы, энчи оюмлу, сезимли, лирикалыдыла. Бир къауумларында тубейдиле иги назмуланы бузгъан затла. Сёз ючюн, Хурла кёлню океан бла, «Черкес тенгизни» Къара тенгиз бла тенгleshдириу, Хурла кёлге «Схтем» деген келишмейдиле. Была не джаны бла да башха затладыла...

Тёрт-беш, онеки-оналты дегенча тизгинли назмулары (биз былайда, башында да не кеслерин, не атларын келтирген) асламысына Байчораланы Магометни иги тюзелген поэтлик ишидиле: поэзияда амалсыз болургъа керекли энчилик былада кёбюсюне баджарылады.

Мазаллы наратны
Томуруб бошалла...
Ол кетерини аллы бла кёрге,
Тереклени къучакълаб разылыкъ ала,
Андан сора таукел ауду джерге...

(«Мазаллы наратны...»)

Биченликледе хансла чагъаргъа,
Сен да тийреде кёрюнесе.
Сен баргъан джер джандетми болады, —
Огъесе джай сайынмы келесе?..

(«Биченликледе хансла чагъаргъа...»)

Алай а Байчора улуну экинчи китабында назмуланы бир бёлеги бу дараджадан узакъды. Магъанасы ангылашынмагъаны бар («Щёкино станцияны...», «О таула! Поэт джууукълашса...», «Ит болдугъуз...», «Алкъын джолум узакъды мени...»), оюму ачыкъланмагъаны («Хаман кюнчыкыгъандан...», «Доктор, тилейме...»), уллу магъана айтыргъа мураты болгъанлай, затны учхара кёз бла кёргени, сезимлери терен болмагъаны, суратларгъа излегенини баш-башы бла баргъаны («Самолет тюшюб...», «Ростовдан...», «Толгъан ай...»).

Бу назмула, арт кёзюуде джазылгъанлары себебли, артыкъ къайгъылы этедиле. Артдан артха джазыучуну джашау сынамы, не джанындан да, аны бла бирге литературадан, билими ёсе барыргъа, игиден иги джазаргъа керекди. Байчораланы Магометни бу назмулары былай нек болдула? Кеси кесине асыры ышанмакълыкъ этиб, поэзияны излемлерин эсден тайдырыб къойгъан болурму?

Байчора улуну назмуларында Къарачайны географиясындан ары дери литературада, интеллигенцияны арасында сагъынылыб да эштмеген атла бардыла: «Темир тюз», «Кичине къол», «Индиш аягъы», «Уллу кам», «Кертмели тау», «Хурмет дуппурла», «Гум», «Айры», «Джеркле кёпюрю», «Къынгыр сырт», «Покун сырт», «Абукъ Къабакъ», «Бурунсат сырт», дагъыда аны кибиб. Ол бек игиди. Ала назмулада суратланнганны ачыкъ, сезимли, кёзюнг бла кёргенча, реалистли этерге бек болушадыла.

Экинчиси, шахарлада огъай, элдеде да, джаш тёллю ол джерлени билмейди, мен кесим да кёбюсюн биринчи эштеме. Джуртунгу уа билирге керекди. Андан сора, литературагъа кирселе, ана тилни сёзлери, Ата джуртну атлары иги орналлыкъдыла, узакъ ёмюрледе унутулмай турлукъдула, литература орус, башха тиллеге кёчюрюле, тинтиле баргъаны бла, ала да кенг белгили бола барлыкъдыла.

Дагъыда: Магометни назмуларында бусагъатда унутулуб къалгъан къарачай сёзле бардыла — «кирпиклеринги сипилери», «къаншаутюшгенле», «шемшер», «джаулугъунг гырт-гырт тюшгенле тигилиб», «джаухар», «бармакъ таш», «ургъай», «Джинал таула», «алтай муртху», «бюрчюклю пердау» «гыйылары дженнген», «марджан бетли», «айю чач басхан», «чауна тюбюнде», «дуния мухитде», д. а. к. Ала да, «киши билмеген сёзлени къармайым» деб джазылмагъандыла, авторну ангысында, джюрегинде, билиминде джашайдыла, назмуда бек иги джарашадыла, халкъ тилдиле, аны байлыгъы, хурметидиле, бек ариудула!

Ёзге, къарачай тилни этимология сёзлюгю джюкъду, быллай — не тюрлю да литературада биринчи айтылгъан — сёзлеге китабда сноскала берирге керекди. Ол къуру бизни иги муратыбыз тюрлю, басманы амалсыз баджарылыргъа керекли джоругъуду. Алай-

сыз ала орунларын толтурлукъ тюлдюле, артыкъ да келир заманда аланы не затла, къалайда болгъанлары билинник тюлдю!

«Нюр», «накъутналмаз», «чокъуракъ», «гыйы», «таула», «Къобан», «Теберди», «дугъум» («дугъум кёзле»), «гарала» («гараларынг — дарман»), «джашнайды» д. а. к. сёзле, атла быллай чынг тынч табылгъан, поэзияны атын эштмегенни да тилини учунда тургъан сёзле-штампа къарачай поэзияны юсюн басыб, башында келтирилгенча, дагъыда башха кёб сёзлени атлары-чуулары да чыкъмай нек турадыла?

«Сакъ бол дейсе...»

— О, адам, сен не джазаса,
Къалам къалтырай къолунгда?!
Ёлом сакълайд босагъангы —
Тынч джатсанг а орнунгда.

— Ёлом меннге къоркъуу тюлдю,
Къалмазма мен джазыудан.
Хайырланыб арт кючюмю,
Джыр джазама джашаудан,
— «О, адам, сен не джазаса...»

(Черкесск, 1970)

Къобанланы Ахматны «Тюбешиу» деген жангы назму китабында басмаланган бу тизгинле автор джашау бла адам халини баш шартларын, аланы бир-бири бла байланыу джорукъларыны тамалын ангылагъанын кёргюзедиле: джашауну татыу кючу адамгъа джашауну бек суйдюреди: адамны джашаугъа суймеклиги не къадар кючлю болса, джашауну татыуу ол къадар уллу болады. Джашауну алай сие билиб, аны аллай бир хайырландыра билген адамгъа керти да къоркъуу тюлдю ёлом, деб ийнандырады бу назму.

Поэтни салгъан сорууларыны, этген джууабларыны уллулукъларын, магъана кючлерин заман кёргюзюр, алай а бу китабда белгиленген иги зат — авторну джашаугъа тюзлюгюдю.

Литературада баш кемликлени бири — автор джашауну ангыламагъаныды. Аллай джазыучуну джюреги адамыча не джарсымагъанды, не къууанмагъанды; ол, «энди уа нени юсюнден джазайым?» деб, ке-

си кесине зор этиб кюрешгенин чыгъармада джашырыр амал джокъду. Къобанланы Ахмат бу алджау-лукъдан атлагъанды, иги назмуларыны оюмлары тюз джюрекден айтылгъандыла, къууанса — къууанчы, джарсыса — джарсыуу кертидиле:

Кёрмегенме патчахлыкъны зорлугъун,
Санларымы темир бугъоу кесмегенди.
Билмейме мен афендини окъууун,
Уу чыбыгъы джаш этиме тиймегенди.

Байла, бийле, хамыт салыб бойнума,
Джекмегендиле — танымайма аланы.
Къууанама, махтанама халкъым бла
Мен, Советни эркин ёсген уланы.

(«Тёлерме мен борчуму»).

«Эски заман» бла «джангы заманны» темасы къарачай литературада эм белгили темаланы бириди. Ахмат аны юсюнден джангы оюм айтады. Джарсыуу уа аны ма былай суратланады:

Ма сени кибик, мен да джылайма,
Мен да сарнайма солуусуз,
Бушууну сюрюб къыстаялмайма,
Келиб киргенд да соруусуз.

(«Къобан»).

«Сени кибик» деб Къобанны сыфатына — аны къайгъылы, тохтаусуз джорюшюне айтады. Бу тенг-лешдириу эскиди, строфаны суратлау кючю да мында тюлдю, — къалгъан юч тизгининдеди.

Ахмат джашау болумну, адам халини кёб тюрлю-люклерин ангылайды, кёре, суратлай да биледи. Хар джазыучуну онглу болур джолу былайдан башланады. Ахматны «Къарангы кече эшигими...» деген назмусу психология ангыланнганы, композициясыны кесгинлиги, интонациясы бла да бишген поэзияды.

Къарангы кече эшигими
Къакъды биреу акъырын,
«Кел, кир», — дедим, кириб келди
Къара къайгъы джашыртын.

Бу бушуудан сер башымы
Айыралмай тургъанлай,
Эртденнгиде биягъы эшик,
Тыкъырдады туура алай.

«Ким эсенг да, къора!» — дедим,
Къымылдамай орнумдан,
Арта билдим насыбымы
Ычхыннганын къолумдан...

Сагъыш этмей атлау, ачыулулукъ, тѣзюмсюзлюк, басымсызлыкъ — аланы хатасындан абыныу. Къарачай поэзияда кѣб болуучусуча, учуз дидактиканы, окъуучуну башындан энишге къараб, акъыл юретиуну ызы джокъду былайда. Оюм а окъуучугъа ажымсыз сингеди. Окъуучугъа ким да билген оноуну этмейди автор, окъуучу кеси ойлашыргъа орун къояды: терс атлагъанын эрлай тюзетиб, адам джангылычсыз болуб да къалалмайды: бир кере джангылычсыз экинчисине ушамайды; басымлы, тѣзюмлю болгъан да алай тынч тюлдю; алай а адам кесини халисини, акъылыны, болумуну юсюнден сагъыш этерге, не къадар алджамазгъа кюреширге керекди. Ма быллай оюмла, сезимле алады адам бу назмудан.

Аланы бир тюрлюсю «Джангылыч» деген назмуда кѣргюзюледи. Асхакъ къой, ауругъан аягъыны инджитгени джанына джетиб, нѣгерлери да, не бла болушургъа билмей, мыдах тургъанлай, «бир токълучукъ, джерге тирей хамхотун, бара-барыб, къойну юсюне абынады. Алайсыз да джарсыб тургъан къарт къойну джюрегинде ачыу оту къабынды». Къой къозучукъну, «джюрексиниб, уруб джерге къаблады». Алай а къозучукъну «артда эслеб кѣзлерини къыяун, ургъан джерин тили бла джалады».

Хата этген къуру да билиб этмейди; ачыулулукъ, дженгиллик башхаланы джанларын къыйпагъан бла бирге адамны кесине да джарсыуду.

Ата джурт бла адамны, адам бла джамагъатны бир-бири бла къалай байламлы болгъанларыны, аланы бир-бирини джашауларында магъаналарыны темасы Ахматны «Насыбсыз къартлыкъ» деген назмусунда кѣргюнчюлю суратланганды:

— О, хариб къарт, тилейме, кеч,
Табсыз тийсе сорууум,
Джокъмуд сенде къарнаш-эгеч,
Сабийлеринг, джууугъунг,
Неда сеннге сыйлы джуртунг
Этмеймиди болушлукъ?
Къыйнай болур сакъат бутунг,
Бир джанынгдан—учузлукъ.

Авторну намыслы сѣзю, джумушакъ ауазы (назмуну интонациясы), аны героюна толу джазыкъсынмакълыкъ туудургъаны бла бирге, къартны джууабын да сейирсиндириб сакълатады; мораль, адет, джорукъ проблемалагъа эс ийдиреди.

Къарт, симсиреб, «сын таш кибик, уюб къалды, джерге таягъын тирей». Юйдегиси, джууугъу, тенги да — басмайдыла къатына; къралдан хакъ дауларча, анга кыйыны кирмегенди:

«Халкъ, къолуна сауут алыб,
От ачханда джаулагъа,
Юйдегими, юююм атыб,
Мен къачхан эдим таулагъа...»

Ахматны назмуларында дагъыда талай «ёмюрлюк» тема кёргюнчлю, сезимли суратланганды: джюрек насыбны кызыгу сакълауу, насыб къалай табылады, насыб неди, деген соруула («Аллай кюнле озадыла зуулдаб...»), джутлукъну, аяусузлукъну, кыызгъанчлыкъны айгъакълайды («Къарт терекчи...»), кеси кесине сый чакъыргъанны, багъалатханны юсюнден («Сугъарыргъа излеб кюнню...»).

Эки бетлини айгъакълагъан, белгилисича, поэзияда къуру да тюбеген темаланы бириди. Ахматны «эки бетлиси» бу назмуланы арасында кесине орун айырлыкъды.

Къара чубар уу джыланны
Ауузунда кёрюнсе да эки тил,
Джангыз бирди тамыры...

Уу джылан къалгъанладан айырылыб танылгъан этеди, эки бетлини уа кыйынды таныгъан.

Хар кимдеча, ма сенде да
Тургъанлыкъгъа
Джангыз бир тил кёрюнуб,
Барды анда эки тамыр...

Ала эки бетлини «аманлыкъгъа буруб турадыла», тынчылыкъ бермей; бири бла ууун чачады, «бири бла уа сибиресе аманлыкъгъа тартыб келген джолунгу».

Ахматны бир къауум назмусуну, аллында магъанасы иги, суратланганы да кючлю болуб келиб, ахыры седиреб, чыгъымы не къарыусуз, неда автор не айтыргъа излегени ангылашынмагъан тереси болады.

«Кеси джокъда тау къушуну уясын...» деген назмуда ёхтемлик, ётгюрлюк, кишиге баш урмау — адам халини быллай багъалы шартлары уста кёргюзюлгендиле. Элия тау къушну уясын кюйдюрюб:

«Эниш скюрем
Тюшмей эсенг, боллугъунг
Ма былайд», — деб
От бла джазыб кетгенди.

Тау кѳуш, кесини сагѳышын этмей, чынг алгѳа хатасыз «кѳаяны ёшюнюн сагаллагѳан джаугѳа налат бергенди». Сора «алгѳындан да мийикге, булутланы ичин джырыб, кетгенди».

Андан ары назмуну оюмуну логикалы ёсгени, композициясы, оюмну ачыкѳларгѳа кѳуллукѳ этгени, сыфатлары эстетика джорукѳлагѳа туура келедиле. Кѳушну ызындан кѳараб, джарсыйды аны уясы туруучу кѳая; кѳаяны кѳкюрегинде кѳушну уясы, «джангы тѳшген окѳ джарача, тѳтюнлей» кѳалады. «Тауну таугѳа ургѳан кибик» кѳючлю, ачыулу тауушла кѳушну ызындан сѳргендиле, алай а ол «мийикден мийикге чыгѳыб» баргѳанды. «Бу гитче затчыкѳны ёхтемлигин» сыйындырыб, ангылаб болмаиды элия. Ачыулудан аны:

Таш дорданы
Джарылгѳанды да экиге,
Арасындан
Джилтин чартлаб чыкѳгѳанды.

«Сюре кетиб», ол бир заманда арыгѳан кѳушну джетиб, оту бла ёлтюргенди...

Назмуну ахырында уа — тау кѳушну ёлюсюн бауурлары бла сѳркелген бир джанууарла чачыб, ашаб кетедиле. Не ючюн керек болду иги назмуну ма былай бошаргѳа? «Гитче затчыкѳ» — тау кѳуш — Элияны кѳатында неди! Алай а, кѳоркѳуу эсине келмей, кесини тѳзлюгюн билген кѳуш зорчу кѳара кѳюч бла кѳурешге киреди. Аллай кѳурешледе кѳуру да тѳзлюк хорлаб бармагѳаны хакѳды; ёзге, сан ёлсе да, джан, джюрек эркинлей кѳаладыла, тѳзлюкню намысы хорлайды. Ахматны назмусунда была бары ангылашынадыла, кѳушну ёлгенинде да терслик джокѳду. Ол бауурлары бла джѳюрюген джанууарла уятны-хаятны билмеген, «мыллык ашаб джашагѳан» адамланы сыфатлары болгѳаны ачыкѳды. Алай а назмуну ахыры аны идеясына уллу кемликди, «ёхтем, ёлдю эсе да, хорлады» дерни орнуна, ол «мыллыкчылагѳа аш болду» деген магѳана чыгѳады!

Бу уллу заранлы зат Ахматны башха назмуларында, башха пѳэгледе да тѳубейди. Аны ючюндю бир назмуну юсюнден аллай бир кѳб айтханыбыз.

Сѳз ючюн, «Гокка хансчыкѳны аджалы» деген назму. Иги джазылыб келеди аллындан бу да, суратлау кѳючю деменгилиди, эмоциялыды. Ахыры уа... Хапары былайды, таулагѳа ышаныб, аланы ышыкѳ-

ларына кысылыб джашагъан гокка ханчыкъ, тауладан тюшген таш басыб, ёледи.

Неди назмуну идеясы? Таула сатлыкъмы болдула? — дейбиз да, ала билиб атмагъандыла ташны. Ханчыкъ джашар джерин алджаулуму сайлады? — дейбиз да, сора тау тюбюнден дуния къачаргъамы керекди?

Огъурсуз кюч хатасы болмагъан джанны бошады десек, былайда болумгъа кёре, «къуру да алай болады, болгъанлай турлукъду, анга мадар джокъду», деген идея магъана келеди. Ол а терсди. Гокка ханчыкъ къарыусулукъ этди десенг, келиб юсюн басхан ташха ол не къарыу эталлыкъ эди?! «Этерге боллукъ эди», деген магъана уа чырт да джокъду назмуда.

Рецензия узунга созулгъаны себебли, мындан ары кысхасыча эм баш сёзледен бир-экиси. «Алма терекчик», «Келедиле...», «Мутхуз бетли тар юйчюкде», «Лермонтовну эскерну» магъаналары (оюмлары) штамплы назмуладыла. Аны тышында, былайда чертерге керекли — ал эки назмуну формалары (строфика, тизгини, рифмасы) энчилик халда джазылгъандыла. Аны ючюн деб а назмула игиле болалмагъандыла.

«Тёлерме мен борчуму» деген назмуну эки ал строфасындан къалгъаны, «Ленинге» деген назмуну ючюнчю бла тёртюнчю строфаларындан къалгъаны «Таулада», «Джырлагъыз, теугле!» — риторика декларативли назмуладыла. Сёз ючюн, китабны ал бетинде басмаланган быллай строфа барды.

Керек болса, Ата джуртум, сени ючюн
Санларымда от джанса да, тёзерме.
Башха мадар табылмаса, борчуму
Джюрегими къаны бла тёлерме!

Муну «назму этген» джангыз «башха мадар табылмаса» деген сёзледиле. Сёзле десек да, къуру сёзле тюдюле, оюмду. Андан къалгъаны штампды. (Ахмат кеси да бегитир, эслеб къараса, — алай айталмазлыкъ адам джокъду).

Былайгъа болушлукъгъа бир гитче мисалчыкъ. Эки назмуда («Айла, кюнле озадыла зууулдаб...», «Мен сюеме аллай назму джазаргъа...») бир сёзню (бузну) юсю бла айтылгъан сыфатла бардыла. Экисинде да автор кесини джюрегине, поэзиясына излемлерин айтады. Бири:

Джан да, эрит
къайгыны кёк бузларын.

Экинчиси:

Тылпыуу бла эритирча бузланы.

Башындагы — ашкы поэзиялы суратды, экинчиси тебленнген сёзледиле, штампды. Бу назмуда, бу суратны къатында ма быллай да барды: назму —

Кёгертирча ёмюрлюк къум тюзлени.

Керти, кёрюнчлю поэтлик суратды бу да.

«Халкъындады джюреги» деген абстрактлы-риторикалы, кёлтиртуру сёзлю назмуну биринчи китабычыгындан бери кёчюрюрге тыйыншылы кёргени авторгъа сый къошмайды.

«Ленинге», «Алма терекчик», «Къобан» деген назмуланы музыка темалары, ритмалары магъана темаларына келишмейди.

Строфа, рифма, ритм къурау, техника джаны бла Ахматны иги кесек жангылыкълары барды. Бу жаннын ол, киши айтмагъанлай да, ёсдюрюк болур.

Магъана джаны уа, — муну юсюнден Ахматдан сакълагъаныбыз табханыбыздан кёб онглу эди. Къарачай поэзияда тенглерины арасында Ахмат алчы орунда болганына сёз джокъду. Алай а ол кеси бу орунга разы болмагъаны белгилиди — кенг, уллу поэзиягъа талпыныбды. Китабында терен оюмлу назмуладан ууакъ оюмлулары иги кесекге кёбдюле. Авторну джашау материалы азлыкъ этеди: джыйыла тургъанчыгъын бошаб, жангы къошалмай тургъанга ушайды. Акъырын ёседи. Къоркъуулуду бу.

Сакъ бол дейсе къаламынга,
Джюзгенде акъ къагъытда.
Сен кесинг да джазгъанынга
Ёкюнмезча бол артда...

(«Сакъ бол дейсе...»)

Джазгъаны айтылгъанына келишмесе, Ахматны быллай сёзлери декларациялай, мурат — муратлай къалыб кетерикдиле. Бизни сартын, Ахматха: «Сакъ бол, джашау бла аранг кенг болуб баргъандан, мындан чыкыган ууакъ, сай оюмлулукъдан» деб къаты айтырыкъбыз.

1970.

Асыллыкъ

Къобанланы Ахматны поэтик фахмусу алгъын-
нгы китабларында билинсе да, бу китабы («Оюула»,
Черкесск, 1980) фахмуну, адамны да бишгенине,
акъылны ёсгенине, аны къаллай сейир болгъанына
шагъатлыкъ этеди.

Къарачай поэзияда туугъан джуртну юсюнден,
тоба деб айтсакъ, башха уллу поэзияланы хар би-
ринден аслам джазылгъан болур, Ахмат кеси да
къошулуб. Бусагъатда уа ол былай джазады:

Туугъан джуртум,
джюрек сеннге кертиди,
Керти къанны
къуйгъанса да саныма.
Кёлюм мени
мутхузлукъдан кериди,
Кюн таякъны
къошханса да къаныма.

(«Туугъан джуртум...»)

«Керти къанны къуйгъанса да саныма», «кюн
таякъны къошханса да къаныма» — терен, аriu по-
этик сыфатла къалгъан текст бла бирге, ол чырт
да жангы болмагъанлай, назмуну бютеу, кеслерича,
жангы этедиле. Уллу оюмла, терен сагъышла, огъур-
лулукъдула Къобанланы Ахматны бу назмуларында
чынг алгъа кёрюннген. Ала бир — бек уллу, кенг
магъаналы, бир — гитче, харкюнлюк джашауда ким
да тюртюлюб тургъан уллу, гитче болсала да, адам-
ны къууандыргъан, къыйнагъан сезимлени кесгин
суратлау сыфатланы юслери бла ачыкъланадыла.

О сыйлы джер!
Ауурлукъбуз юсюнге, —
Къойунгдагъы
хар байлыкъгъа иебиз.
Кеч, бир-бирде
сени сакълар ючюннге,
Сени таба
тоб атыб да иебиз...

(«О сыйлы джер!...»)

Не да:

Джер адамдан
къызгъанмайды несин да,
Биз да анга
сый беребиз, бёрк ала.

Башханы кьой,
итни чабыб кёрсек да,
Джакълыкъ излеб,
узалабыз терк анга.

(«Джер адамдан...»)

Ахматны назмуларында джумушакълыкъ, джашаугъа джылы кёз бла къарамакълыкъ кёрюнеди. Аллай къарам поэтни кёлюнде джылы оюмла туудурады. Окъуучугъа теджегени да олду. Кесинги джумушакъ къарагъанынг сени джанынга джумушакълыкъ, джюрегинге басым келтиредиде, ачыуунг сынады.

Джашауумда
кёб урсам да санымы,
Кетиб бара,
атлаялмай джолда сакъ,
Бир кере да ачытмады джанымы,—
Джерни кьойну,
Ана кёлча, джумушакъ.

(«Джашауумда...»)

Дуниядан кетгенни кьаллай ачы зат болгъанын ким да биледи. Анга мадар табылмагъаны да белгиледи. Поэтни джумушакъ къарамыны, дунягъа, дуняны дуня этиб тутхан затха — джерге — уллу суюмеклигини кючю бла ачыу акъыллы тюрсюн алады, адамны джюреги хош болады.

Сау заманда
асырайды джер бизни,
Ана сютюн,
кёкюрегин эмдириб.
Ёлгенде да
унутмайды ол бизни,
Бешигбиз
болуб кьалад ёмюрлюк.

(«Сау заманда...»)

Адам арасында джашагъан табигъатха къараб, поэт кёб тюрлю амалсыз керекли, огъурлу зат кёредиде. Аланы кёрейим да джазайым да демейди, кеслери кёрюнмей кьалмайдыла. Ала авторну джаныны къууанчыдыла да, ол сеbebден аны ангысыны оюм хазнасы, адамла бла кёлюн кьандыргъан ушагъыны, алагъа айтыргъа излеген болумлу сагъышларыны тылмачы, суратлау болушчусу да боладыла. Табигъатда хар не да джарашыулу къуралгъанды. Эште

тургъанбыз бу оюмну. Ёзге Къобанланы Ахмат аны
кесини джанындан, бир кишини сёз салыргъа акъы-
лына келмезча, бегитеди:

Табигъатда
хар не да таб джарашыб,
Келишибди
джашауну тюз эбине...
Отну ызындан
сууну да терк джаратыб,
Сакълауулгъа
салгъанды хур джериме.

(«Табигъатда...»)

Ма табигъатда тазалыкъ бла ариулукъну сураты
эм дуниягъа, адамгъа юлгюсю:

Не бек эслеб
къарасакъ да биз кюннге,
Кёрюр мадар
джокъду анда тамгъаны...
Къарасакъ а
толгъан айны нюрюне,
Кёрюнеди
марал сютню тамгъаны.

(«Не бек эслеб...»);

Огъурлукъну, джылыуну, башханы джылытыу,
учундуруу, джумушатыу кючлери:

Табигъатны
тюрсюнюне къарасанг,
Бек сейирди
боулары ма аны:
Кёк, атача,
джарыкъ бетден къаралса,
Джер-ананы
джумушайды бет къаны.

(«Табигъатны тюрсюнюне...»)

Джашауда уллу джюкню кёлтюре, бюгюлмей,
сынмай, кесинге джара салдырмай, тюшген ауур-
лукъгъа ёхтем къаршчы тура билиуню сейирлиги,
ариулугъу, кереклилиги:

Сууда болгъан
Къарыу уллуду бютюн, —
Кюреш да сен,
аны хорлар тенг изле.

Ненча кеме
ичин джырад кече, кюн,
Джангыз бири
ыз кьоялмад тенгизде.

(«Сууда болгъан...»)

Табигъатны огъурлулугъу, ариулугъу, кючю, бютеу болгъан хазнасы адамгъа аллай бир игиликни береди. Аны халы — адам халиге юлгюдю, — анга къара, кёр, юрен андан. Поэтни дуниягъа, адамгъа игилик излегени, джумушакъ ауазы, окъуучугъа джылыгу бериб, аны эсин айтылгъан оюмгъа сагъайтады:

Чууакъ кёкде
джылтырайла джуддузла,
Бары бирден
джарыталла джерни ала.
Биз да, тенгле,
джуддузлагъа ушайыкъ,
Джуртубузгъа
джарыкълыкъны кьошайыкъ.

(«Чууакъ кёкде...»)

Табигъатны, джерни, адамны араларында ашхылыкъла, аланы орнатырыкъ анча тюрлю байламлыкъ бары да бир-бирине кьошулуб, адам кеси ариу дунияны болушлусуча тутаргъа борчлу болады. Ол борчну кьуру игилик толтурлукъду. Не тюрлю да аманлыкъ, уллу, гитче да, адамгъа тыйыншлы джашауну болдургъан шарт тюлдю. Аллай джашауну кьурагъан эм тутхан игиликле бютеу бары адамлыкъдан башланадыла. Дунияны тутхан адамлыкъды:

Гитчеликде
эшитгенем джер шары
Турады деб
мойюзюнде бугъаны.
Ёсе келе,
ангыладым мен аны,
Башхада тюл,
адамлыкъда тургъанын.

(«Гитчеликде...»)

Бу оюм Кьобанланы Ахматны китабыны ара магъанасыды. Башха назмулары асламысына адамлыкъны тюрлю-тюрлю шартларын кёргюзтедиле. Поэт адамлыкъны сыйлайды, аманлыкъны уа, ол не къадар аякъ тирегенликге, аны бла даулашыб-зат кюреширге бюсюремей, акъыртын ёрге кьобмазлыкъ этиб кьояды:

Мен аманнга,
Игиге да джолукъдум,
Бирле ашны,
бирле ташны ийдиле.
Аманлыкъны,
тюшюмдеча, унутдум,
Тюнкюмдеча,
биргемделле игиле.

(«Мен аманнга...»)

Игиликни башына тартмагъан адам болмаз, аны кеси башхалагъа этерге ашыкъгъан азды ансы. Сеннге этилген игиликни кёрюрге, джетген кюн къайтарыгъа адамлагъа джараргъа керекди. Алай болмаса, неди инсанлыгъынг? Автор кесине бу мизамны излейди. Джарагъан огъай, адамны аягъын марагъанла да бардыла. Ала — адам халиден тышындадыла:

Бек кёб адам
болур манга джарагъан —
Мен да алагъа
керек болсам керек эд...
Адамланы
онгсуз кюнюн марагъан
Инсанладан,
Джазыу, мени кери эт!

(«Бек кёб адам...»)

Адамла бир-бирин тутаргъа, болушургъа керекдиле. Алай болса, барына да игиди. Аны болдуруп дарман — халаллыкъды. Халал адам, этеме деб этмегенлей, кеси аллына этиб къояды болушлукъну, чыдаялмайды джюреги алайсыз. Сен халал болмаса, бирси халал болмаса, башха да халал болмаса, къайдан чыкъсынла халалла?! Башхалагъа джараргъа деб тюл эсе да, кесинг ючюн, — къыйын кюнюнде кесинге болушлукъ табылыр ючюн, хар ким юйюнде адамын туугъан кюнюнден игиликге юретсин, дейди поэт:

Халал адам
сени къыйын кюнюнде
Тюлдю, ийнан,
болушмайын къалаллыкъ...
Туугъан кюнден
сингдирейик хар кимге
Иннет тюзлюк
эмда джюрек халаллыкъ.

(«Халал адам...»)

Адамны сакълар ючюн, анга хар къуру да игиликле этилиб турургъа да изленмейди. Кесинги инетинг тюз, халинг ачыкъ болса, тилинг-сёзюнг да анга кёре джылы болса, ол — джарсыгъаннга дарманды, джарсымагъаннга да — къууанчды:

Иги адамны
ауузунда болса тил,
Керек этмез
ауругъаннга дарманны.
Уу джыланны
ургъанындан башха тюл,
Ауузуна
къуллукъ этсе аманны.

(«Иги адамны...»)

Аллай уллуду иги адамны огъурлу кючу. Адамны джарсыууна джарсый, поэт, аны джашауун джылытырыкъ тюрю-тюрюлю амалла излей, юрете келиб, былай айтыб эзиледи:

Хар къайда да
къабыр да бар, эл да бар,
Арада уа
джокъду темир къабыргъа...
О джамагъат,
табылмазмы бир мадар
Эл бла бирге
ёсмез ючюн къабырла?..

(«Хар къайда да...»)

Бу сорууун автор кеси джууабсыз да къоймайды. Тилеги, алгъышы бла бирге аланы толтурлукъ джолну да биледи, аны адамлагъа айтады, джашау къаллай болургъа кереклисине кёзлерин ачады.

Инсан джокъду
дунияда ёлмезлик,
Тилегим бард
бютеу халкъны атындан:
Керек тюлдю
бизге джашау ёмюрлюк,
Ёлген кюнде,
Елейик биз къартлыкъдан.

(«Инсан джокъду...»)

Зарауатлыкъ, къыйынлыкъ, ачыу джетмесин адамгъа, къысхартмасын джашауун, ол, къартлыкъ келиб, тауусулгъунчу. Къыймасын адамны джанын бир башха зат. Алайды керти да болургъа кереклиси.

Не зат керекди алай болур ючюн? Аманлыкъ болмазгъа, аманлыкъны болдурмазгъа. Аны ючюндю адам улуну игиси къуру да аманлыкъны бутаб тургъаны.

Адам бла
аджал деген — бу затла
Бир-бирине
къандан-къанга джаудула.
Джашау ючюн
кюреш ачыб тургъанла
Елмейдиле —
ёмюрлюкге саудула!

(«Адам бла...»)

Нек болургъа керекди аманлыкъ? Кимге керекди ол? Дунягъа? Джашаугъа? Огъай, къуру — аманлыкъчыны кесине. Нек? Джашаялмаймыды аманлыкъ этмей? Не ючюн джашаялмайды? Игиле джашаяладыла да!

Адамны асылы джашайды игилик бла, неда игилик бла джашагъан — асыллыды. Аманла асыры асылсыздан, алагъа игилик джарашмайды, тюз адам не къадар халал болса, фитначы аны ол къадар ачыкъ джюрегин марайды:

Адамланы
аз тюбемейд асылы, —
Алай а биз
аманладан къанабыз.
Джюреклени
керебиз да асыры,
Халаллыкъ бла
харам сёзге къалабыз.

(«Адамланы...»)

Къансакъ, къанайыкъ, аманны уа не тюрю аманлыгъы да кесине джетмей къалмайды! Аллайлагъа, кеслерин сакълай, башларын бир джанына да буралмазча, джити ёлюм садакъ джибереди поэт:

Джая барсанг
джалгъан сёзю хауагъа,
Кеси ишинг
къалыр санга дауагъа.
Мыллыкъ сезген
Къаргъалача, ма ала,
Сарын тартыб,
босагъанга къонарла...

(«Джая барсанг...»)

Аман адамны, аманлыкълары джыйылыб, бир кюн бир башына адамыча джетиб, эшигин джабхан бла кълмай, хар кюню да аман бла ётеди, кёзюне къларангы ау тартханлай турады:

Бу адамны
ичи саулай кълрад да,
Кёрюб болмайд
акъ иннетни, тюзлюкню.
Джангыз кълса,
джалан кёз бла къларайд да,
Адам кёрсе,
салад кълра кёзлюкню.

(«Бу адамны...»)

Кълра иннетлилик, кесини башына джетгенини кёб башха затларындан сора да, кюлкюлюкдю, хыликкеликди. Кълбанланы Ахматны сатирасы, хыликкеси, башха назмуларыча, тыш къларамы, ауазы джумушакъ, ичи джити оюмлу, джити сёзлюдю:

Бир танышым,
аман тюшле кёрдюм деб,
Тарыгъады
юйден-юйге айланыб.
Не этсин да
аллай тюшле кёрмейин,
Эси турса
аман затха байланыб...

(«Бир танышым...»)

Иги халиле, хазна кълмай, бары бирчадыла; аман халилени «кийимлери» кёб тюрлюдю, — джашырылыргъа кюрешедиле. Не омакъ кийиниб дыглас этселе да, сырлары ачылмай кълмайды, кечертде болса да. Ма аллайланы бир сыфатлары:

Кёргюзесе
алдырланыу белгинги,
Хар кълуру да
баш ураса къларыугъа.
Хар конглогъа
бюгюб барсанг белинги,
Кълоркъмаймыса
муккур болуб кълалыргъа?!

(«Кёргюзесе...»)

Джаягъына ургъандан эсе бек ачытады джарлы алдырны! Бу тюрсюнню дагъыда бир тюрлю — джазыкъсынмакълыкъ формада — селеке халда суратлайды автор:

Бу харибни
болумуна бир къара, —
Хар кимге да
тюлкю кибик суююнед,
Юренгенд да
тамадагъа баш ура,
Телефон бла
сёлешсе да... ийилед.

(«Бу харибни...»)

Ичи къуру, ангысы аз адам уллу тауушлу болады. Къурулугъун эслерге ангысы джетмейди да, кеси кесине уллу адам кёрюнюб уллу кёллюкюгю этдиреди аны аллай таууш. Сёлешгени даурлу, атлагъаны дардагъан болуб, джел-джел эте айланса, кёзюне аламат иш баджаргъанча кёрюнеди. Аны поэт уста сюзеди эм суратлайды:

Къарт темирчи,
хаман туюгенлей темир,
Танг аладан
экиндиге джетеди.
Аны энikleб
эте болур, бир тенгим,
Сёлешгенде,
темир таууш этеди.

(«Къарт темирчи...»)

Бир къауум къуллукъчуну тамам сейир портрети:

Олтурады
столунда баш къагъыб,
Татлы тюшдю
хаман аны кёргени...
Бард аллында
аны сынгар бир къагъыт:
Графиги
джал алынныкъ кюнлени.

(«Олтурады...»)

Абадан къуллукъда олтургъанланы бир къаууму не джаны бла да эркин атларгъа, ашаргъа бек тыр-машадыла, эслери бютеу ары бурулгъанлай турады. Эркинлик а, сагъыш этигиз, кесин суюдюрмей, илешдирмей, къалай къойсун! Кюнлени бир кюнюнде аллай къуллукъчу тоханасындан тюшерге керек болуб къалады. Юренген татлы джашауундан айырылгъан а кыйынды!..

Кёчгенинде
кабинетге гитчерек,
Кенг бёлмеде
эркин ёсген биреулен,
Биягынылай
Эркин атларгъа излеб,
Къабыргъагъа
башын уруб сирелгенд.

(«Кёчгенинде...»)

Башха къуллукъчугъа уа, къарамына кёре, аслан-къапланды дерсе. Алай а акъылында къыяуу болур ансы, тынгылагъанланы алай кючлю нек эрикдиреди? Кеси уа кесинден эрикмейди, не эсе да!

Таш чартлатыб
сёлешди ол кёб заман,
Баурланыб
трибунаны юсюне,
Харс къагъыуну
аямады хар адам,
Сёзюне тюл...
Тохтагъаны ючюнге.

(«Таш чартлатыб...»)

Къаллай насыбсызлыкъ, бедишликди муну бютеу джашауу! Тюкенчилени бир тюрлюсю уа ма былай сейир ишлейди:

Ол сатыуун
эки къол бла бардырад,
Хайырын да
Эки юлюш этеди:
Бир юлюшюн
тюкенинде къалдырад,
Экинчисин —
биргесине элтеди.

(«Ол сатыуун...»)

Адамны хали къыяуларыны бири, кесине да кёб эштмезин эштирген, тегерегиндегилеге да эрши кёрюннген, артындан кюлкю, кёлеккесича, айланнган — махтанчакълыкъ. Аны да хыликкелик болгъанын хыликкени юсю бла таб ачады поэт:

Мискин адам
махтанчакълыкъдан толу,
Махтанмазгъа
ант этгенди бек къаты:
«Муну къойсам,
Меннге ушагъан ким болу!...» —
Деб кычыргъанды,
чыдаылмай эм арты.

Иги бла аман не болгъанын хар ким да биледи. Алай а аманны бети джашырылгъан заманда, кесин алдатыб, аманны кёзбау сыйдамлыгъына баш уруб кетген кёб адам болады. Поэт учуз баш сылаулагъа ийилмейди, халини ариулугъуну мийигин сайлайды. Сайлагъанын поэтлик халда айта билгени бла уа джалгъан сыйдамлыкъны тамырындан бутайды.

Хансда къалгъан
талай къылычдан эсе,
Башха баргъан
болсун джангыз бычагъым,
Сырт сылагъан
талай танышдан эсе,
Бир ашхы тенг
ачсын меннге къучагъын.

(«Хансда къалгъан...»)

Джалгъанны кери силдеуде, кертини сайлауда поэт мийикден мийикге атлайды: джанын, санын таб ачитхан да этсинле, ётюрюкню айтмасынла, аны эршилиги джийиргендирген этеди:

Эки бетли
сылаб кетгенден эсе,
Тюз иннетли
уруб кетсин, керилиб.
Джашыртын ит
таша келгенден эсе,
Турутун ит
къабыб кетсин, кёрюкюб.

(«Эки бетли...»)

Огъурсузну, къутсузну, не кесин уруб, къайнаб кюрешсе да, джолу боллукъ тюлдю. Хар ким «не айтаса?» — деб аны аузуна къараб турмайдыла, акъылсыз кючю бошуна джоюлады. Ол чыртда мурагына джестерик тюлдю. Аллайланы кесгин тил бла ачыкъ суратлайды Къобанланы Ахмат:

Киши джокъду
къычырыкъны джаратхан, —
Бош джанаса
сен эртденли къаралыб...
Не къадар да
чыкъсын тютюн оджакъдан—
Бир адам да
ёллук тюлдю къарылыб.

(«Киши джокъду...»)

Къара иннетлиле къаралыкъларын биледиле. Аны зрши кёрюннгенин да ангылайдыла. Акъ кёрюнюрге бек излейдиле. Игилени игиликлерине зарланадыла. Иги болгъанны алай къыйыннга санамайдыла. Ёзге кеслерини ол джолда аякълары таяды:

Къаргъа, кюсеб
Кёгюрчюннге ушаргъа,
Юсюн-башын
чал боятханд, ёчешиб...
Ёчлюгюн а —
мыллык таба учаргъа —
Къоялмагъанд,
не къадар да кюрешиб.

(Къаргъа, кюсеб...)

Иги кёрюнюрге излеген — башха, иги болгъан — башха. Мыллыкчы да, иги да къайдан болгъун! Была бир-бирине туурадан туура къаршчы келген затладыла, бир джерде былагъа джашау джокъду. Иги — игиди, аман — аманды! Аманлыкъны джолун башынга таб кёре эсенг, аман атынг боллукъду! Мындан джанлар, къутулур джер джокъду! «Ол дунияда да!» Ары кетгенден сора уа — бютюн да аман: сау заманында, кимни ауузун, къоркъутуб, тыярса, ким, сёзге къатышыргъа излемей, къояр, кими, сени бла къазанлашыргъа джийиргениб, бир джанына атлаб кетер д. а. к. Бу дуниядан кетгенден сора уа, кишини ауузун джабалмазса! Къара бетинг, къара атынг къаралай къаллыкъдыла.

Тышынгы сыйдам этиб, ариу селешиб, кёгюрчюн бет алыб, ичинг а къара болгъанлай, кишини алда-яллыкъ тюлсе! Эки адамны, юч адамны алда. Бешни алда. Бютеу сени таныгъанланы, джамагъатны уа къайдан алдагъын! Сен кесинги акъыллыгъа санагъанлыкъгъа, башхала бары сенден тели болурламы?!

Адамланы барын огъай, биреуленни-экеуленни да бир кере, эки кере алдарыкъса, ансы, ючюнчю кере ким ийнанныкъды! Ётюрюгюнге тюртюлгенди сора? Ол да, сеннге, кесингча, ариу айтыб кетерге боллукъду: кюч сени къолунгда болгъаны ючюн, «келир сени да кюнюнг!» — деб. Олсагъатда къайсыгъыз акъыллы боллукъсуз? — олму, сенми?!

«Акъыллы» деген сёзню биз былайда къара джюрекли кеси умут этгеннге кёре айтабыз ансы, аны мураты — аманлыкъ — акъыллылыкъ къалай болур?!

Аманлыкъларын джашыра билгенин акъыллыгъа санагъаны уа — акъыллылыкъ тюлдю, акъылыны джетишмегениди! Акъыллыгъа аны ючюн акъыллы дейдиле, ол башха шартларындан сора, иги бла аманны не затла болгъанларын ангылаб, аманлыкъ этиб, кеси кибик джаннга кыйынлыкъ салмайды, кесине да «аман» ат ататмайды, игилик этиб, дунягъа къууанч къошады, кеси да бет джарыкълы болады. Аманлыгъын джашыра билгенни юсюнден а, биринчиси, — бютеу дуняда хыйлагъа не дегенлерин ким да биле болур! Кирликди ол. Акъыллы кир атлам этмейди, иги адам а кирден джийиргеннен этеди. Экинчиси, башында айтханыбызча, къара ишлеринги кёб заманны джашыраллыкъ тюлсе, алдагъанны чийи чыгъады, багъыры ачылады. Не ючюн десенг:

Къаралгъанлай
къалад къаргъа,
Къонса да ол
чиммакъ къаргъа.

Сюйгенингча, ариу кёрюнюрге, «иги» атны джюрютюрге, джангыз бир джол барды: кесинг иги болургъа. Кесинг сыйынгы тутмасанг, сени орнунга ким тутарыкъды аны! Хыйлалыгъынг?! Бу иннетлеге тамам алаMAT джууабы барды поэтни:

Ким да сюед
Асыл таугъа ёрлерге, —
Асыллыкъды
хар адамгъа акъ тамал.
Асыллыкъны
тылпыуу ургъан джерледе
Асыллыкъгъа
аякъ тирер джокъ амал!

(«Ким да сюед»)

Бу затда Къобанланы Ахматны поэзияда, неде да ары дери кёб тюбемеген бир сейир окуму барды. Иги адамны юсюнден айтхан заманда, «иги—кесинден эсе башхаланы сюерге керекди», деген адет барды. Кёбюсюне ол алай болалмаучанды. Алай а кеси кибик адамлагъа хата этмей атлагъан а адам инсанны халиси болургъа борчду:

Сен кесинги
сюйген да эт, къайгъырмаз.
Аны ючюн
сеннге киши дау табмаз.

Алай а, бил,
сени быллай ышанынг
Чырт кишиге
тийирмесин зараны.

(«Сени кесинги...»)

Тюзю, иги болгъан, игиликле этген тынч тюлдю.
Аны бек кыйын халлары да боладыла. Алай а аны
кыууаты, сыйы, магъанасы уллуду. Ол шарт адамны
мийик, ариу дараджасы болгъанын тамам ийнан-
гылы, ариу суратлайды поэт:

Джукъланыр деб
къоркъма бир да джашауунг, —
Халкъыбызгъа
сыймеклигинг кыйнайды...
Джанкылычны
кысха эсе да джашауу,
Джер бла кёкню
бир-бирине байлайды.

(«Джукъланыр деб...»)

Джюрек тазалыкъ, иннет ариулукъ — ма буду
адамны адам этген. Мынга кюлюмсюрегенлеге, «сиз
алай селеше туругъуз, мен уллуракъ къабайым» деб
не амал бла да аманлыкъларын этгенлеге авторну
туура алаMAT, бир адам да сёз табмазча, джууабы
барды. Игиликни сюрген, акыйлы, адамлыгъы бол-
гъан джашауда къанат керекди, — ол зат а адам-
ны чомарт кёллююгю бла бирге, аны дуниясын эр-
кин, кыуанчлы, джарыкъ кёллю этеди. Аманны кю-
ню уа — аман бла!

Учхан кыушда
аякъ да бар, къанат да бар,
Уясы да
бек мийикде, ёргедеди.
Уу джыланны
дуниясы адаргыды, тар.
Кече, кюн да
къара джерде сюркеледи.

(«Учхан кыушда...»)

Игиле бла аманланы араларында баргъан кюрешде,
къара джюреклиле, не кюрешиб да кеслерин акъ
кёргюзталмагъан кибик, не кюрешиб да акъны къа-
ралталлыкъ тюлдюле деб, бек терен магъаналы оюм-

ну айтады поэт, аны да, кёб башха назмуларындача, поэзияны суратлау кючю бла, сёзсюз, деменгили бегитеди.

Иннетинги
къаралталмаз джалгъан сёз,
Къыйналсанг да,
ачуланма, чыда, тёз.
Не къадар кёб
учсала да къаргъала,
Кюнню нюрюн
джабалмазла, бил, ала.

(«Иннетинги...»)

Джабаллыкъ тюлдюле къаргъала кюнню нюрюн. Къаргъа—къаргъады, кюн—кюндю! Хо, болады аманла игилени хорлагъанлары. Алай а къаллай хорламды ол? Къара иннетли — тазадан, асылсыз— асыллыдан ашхы кёрюнемидиле?! Огъай! Аманла бир къауум игини абджытхан, къыйнагъан, ачитхан этедиле. Алай а ол — хорлам тюлдю: къара — къаралай, акъ — акълай къаладыла! Аманлыкъ — къуру бир кёзюуге абындырады игини. Ууу бла. Арт хорлам — игиликде къалады. Уулуну джашауу къаллай болгъанын — ёмюрю «къара джерде сюркелгенин» билдик. Андан сора: дуня игиликни кючю бла джашайды; игилик хорламаса, джашауу боллукъ тюл эди — аманла болгъанны къурутурукъ эдиле. Ала джашаугъа джукъ бермейдиле, ойгъан этедиле...

Джашауну дерслери

Джаубаланы Хусейни беш назму китабы чыкъгъанды: «Атамы сёзю» (Черкесск, 1963), «Нюзюрюм» (Черкесск, 1969), «Шууулдайдыла наратла» (Черкесск, 1971), «Чагъадыла балийле» (Черкесск, 1975).

Биринчи китабчыгъында суратлау джаны бла айырылыб танылгъан, оюмларыны энчиликлери, теренликлери бла да керти поэзия болгъан къауум назмулары эс бёлдюредиле.

Кёкдю къушну бек сюйгени:
Чыкъса аны кенгине,
Садакъ кибик, терк
джюзгени
Джетиученди кёлюне.

Кёк берсе да ётгюр къушха
Учар кибик амалны,
Джер тюлмюдю ма ол затха
Салыб тургъан тамалны!

Эркин кёкню бек суйсе да,
Джердед ктушну туугъаны
Ёрге чыгъа тебресе да,
Джер болады дагъаны.

Ма аллайын, халкъды бизде
Къарыу берген адамгъа,
Хар кимни да ишибизде
Джетдириучю хорламгъа.

(«Джердеди туугъаны»)

«Сен а...» деген суймеклик назмусунда поэт суйген кызын ай бла тенглешдирирге излемейди — ай таннга мутхуз болуб чыгъады, кызы а аны джашауун кече, кюн да джарытханлай турады. Джаз бла тенглешдирирге да суймейди, джаз да бир кесек заманнга келеди, кызы а джай, кыш да ариулай турады. «Джулдуз» деб да айталмайды — джулдуз узакъдады да кишиге джылыу бермейди, кызы а поэтни элинде джашайды — «кёрген сайын джылыу бериб башлайса». Гокка ханс бла тенглешдирирге да суймейди — «мууал болуб, ол джетеди аманнга, сен а жаннга тин бериучю къаракъаш, кёрюнесе хар кюн сайын джашдан-джаш».

Ма алай энчи, джангы оюму болгъан назмуну поэзия формасындан — рифмасындан, ритминден, айтымларын къурагъан джоругъундан, дагъыда аны кирик поэтик формасындан айырыб, хапарын айтыб кёйсанг да, аны магъаналылыгъы кёрюнеди, тас болмайды.

Былача дагъыда «Кюн бла къар» деген назму:

Къар, бир тюрю агъарта
Джайылгъанды кёллениб,
Сууукълукъну джарата,
Тубанлагъа бёлениб.

Къар, джерни кючлеб, анда кесини джорукъларын тутаргъа эркинлиги болгъаннга нек санагъаныны чурумларын автор бек таб, бек джангы оюму айтады:

— Мен да чыммакъ джанама:
Джарыкълыгъым боллукъду,
Джерге кюуат салама,
Кюн а—меннге зорлукъду.
Менме джерни кючлерик:
Джарыгъым бар, кючюм бар! —

Алай айтыб бошаб, кесине разы болуб, башын кёкге бургъанлай, тау башларындан бир джарыкъл чыгъыб келгенин, ызы бла «кюн джарыкълны кёре-

ди». Аны «саулай чыгыб кьалгынчы джабайым да мен башын» — деб мыллык атады кьар. Боран теб-рениб, булутла джыйылыб, сууукъ джел «барадыла тюз кёкге». Алай болгъанлыкъгъа, «кюн, алагъа чамланыб, джол салады тик ёрге». Кюн орнун алады, кьар эрийди.

Джауба улуну экинчи китабы асламысына бу джорукъгъа дженггенди. Ол шарт бек игиди.

Къуш джерге тау башладан кьараргъа сюеди, ёргеден ёрге чыгаргъа термиледи. Къобанла джырай, «тёгерекде» кёрюнгенни бек чомарт сыйлай» барыргъа сюеди. Гокка хансла кюннге джарыкъ, ыразы кьарай, ёседиле.

Мен да, тенгим, муратлыма
Джашаргъа алай:
Талпырыкъма джетишимге
Ёрлерге къушлай;
Къобан сууча, таза, чомарт
Болургъа элге.
Джылыуум эм сёзюм бла
Ушаргъа гюлге.

(«Нюзюрюм»)

«Джашау» деген назмусунда Джауба улу джашауну атламыны, джашаугъа кьалай кьарагъаныны юсюнден терен оюм этеди, кесини юсюнден джашырмай ачыкъ айтады, айтханын ийнамлы суратлайды.

Алгъы бурун джашау мынга асыры джумушакъ болгъанын, бу да, аны багъасын ангыламай, асыры эрке ёсгенин, ол кесини терслиги болгъанын айтады: Андан ары:

Устазлыкъ этиб чемер кьолларын,
Бир-бирде мени сыйдам джолларын
Алагъа элтселе, санны талдырмай,
Башха адамдан артха кьалдырмай:
«Эй, бар кёреем менде ётгюрлюк!» —
деб этиученем уллу кёллюлюк.

Уллу кёллюлюк айыблы да, чырмаулу да болгъанын, джашау аны огъурамагъанын, уллу кёллю абынганын ачыкъ кёргюзтеди автор.

Алай этгенлей, толкъунунг уруб:
«Озмачы, джаш!» — деб, ызына буруб,

Артдан чабдырыб тургъанса мени:
Сюймей кѳреем сен дюргенлени!
Озуб кетсе уа заман бошуна,
Джетгенди хатам кеси башыма.

Андан ары:

Чархым бурулгъан ашхы заманда,
Кесим биреуден онглу болгъанда,
Анга болушлукъ бермей кетсем а,
Аллай айыблы затны этсем а,
Хыртха ура да, сала къашыма,
Ата болгъанса чѳрчек джашынга.
Хорламлы болуб баргъан сагъатда,
Неда ,терсейиб, сюркелсем артда,
Джашауум! Сени унутуб къюуб,
Къууанчдан неда бушуудан тоуб,
Къуру кесиме бѳлюб эсими,
Бек суююченем сенден кесими.
Олду аллынгда мен этген терслик
Аны ючюн берме манга кечмеклик,
Терслигим турсун хаман уялтыб,
Хар бир ишимде тюртюб, сагъайтыб.
Ол эсин мени тюб-тюз джююрча,
Санга багъаны бере билирча!

Поэзияда поэтле кеслерини юслеринден джазгъан сагъатда, алагъа джетген къыйынлыкъланы, джар-сыуларыны юсюнден болмаса, алджагъанларыны, терс атлагъанларыны юсюнден аз джазадыла. Ким нени юсюнден суйсе, аны юсюнден джазады. Ёзге бу назмудача, автор, кеси кесини атлагъаныны чюйреликлерин кѳрюб, быллай ачыкъ айтылыб, аланы аны кесине заранлы болгъанларын былай кесини юсюнде кѳргюзтгенни уллу джашауну, адам халини ангылатыу, ойлашдырыу магъанасы барды. Литература чыгъармада джазыучу кеси: «джетгенди хатам кеси башыма» десе, анга эс бѳлюб тынгыламазгъа, ол сѳзледен дерс алмазгъа болмайды окъуучу.

Литератураны, кинону, искусствону джукъгъа санай эсенг, китабны окъуй эсенг, чынг алгъа автор кесини юсюнден айтханнга тынгыламай къоярыкъ тюлсе. Поэтле кеслерини иги шартларыны юсюнден, болгъанны, болмагъанны да чомарт махтаб джазгъанлары кѳбдю, кеслерин хыртлагъан бек аз тюбейди.

Джаубаланы Хусейни быллай назмуларын, штамплы риторикада болуучусуча, бир-бири бла къатышдырлыкъ тюлсе — магъаналарында, тиллеринде, формаларында энчиликлери ачыкъ кѳрюнеди.

Джырсыз чыртда туралмаучу булбулчукъ,
Бюгюн мыдах нек болгъанса, бир айтчы?
Зынгырдауукъ, шоркъулдауукъ тау суучукъ,
Сабыр болуб нек къалгъанса, бир айтчы?

Кёкге скойюм, келбет салгъан булбулчукъ,
Къара тюрсюн нек алгъанса, бир айтчы?
Учалмайын чыдамаучу тау къушчукъ,
Бюгюн къанат нек джыйгъанса, бир айтчы?

Сизге былай сора тургъан заманда
Мен кесим а нек сарнайма, сарнайма?..
Мени аллымда... ма бу джангы къабырда
Поэт джатад... Аны ючюн джылайма...

Джашау алайд, джылайдыла адамла
Къыйналгъандан джууугъуна, тенгине, —
Поэтге уа бирчадыла инсанла,
Ол джууукъду аланы хар бирине.

(«Поэт ёлсе...»)

Поэтге «бирчадыла инсанла» деген оюм джангы болмагъанлай да, суратлау джаны бла аллында иги айтылгъаны себебли, авторну кёлюнде уллу джарсыу болгъаны кёрюнеди, ишексиз ийнандырады. Аны чурумуну бир къауум суратлау амаллары: булбулгъа — «Джырламайын чыртда туралмаучу», тау къушчукъгъа — «учалмайын чыдамаучу» дегени, алагъа кеслерине соруу халда сёлешгени, «сабыр болуб нек къалгъанса?..», «бюгюн къанат нек джыйгъанса?..» дегени, алагъа «сора тургъан заманда» кесини уа нек джылагъанына соруу салгъаны, ол огъай былайда къуру «сарнайма» деген сёзню къайтарылыб айтылгъаныдыла. Ала назмуну ауазын (интонациясын) керти мыдах этедиле.

«Ма топуракъ къуюлады къабыргъа, къуюлады, халкъ къолунда джылыныб», — дегени тамам игиди, былайда ол джангы сыфатды.

Джауба улу адамны джашаууну къыйын джолларына, алада чекген азабларына хар къуру эс бёледи, иги назмуларында аланы кёб тюрлю джанлары, болушлусуча, ийнамлы, поэзиялы суратлайды.

«Къайтмадыла» деген назму. Джашны атасы урушка кетеди (Уллу Ата джурт къазауатка). Кете туруб, «мен келирге ёссюн деб», арбазына урлукъ атады.

Ачы кюнле джашны юйюне да келедиле — анасы
бла ол да кетерге керек боладыла.

Джарлы анам урлукъ сала
Ол биягъы арбазгъа:
«Ёсуб турсун, — деди, — бала,
Виз къайтыргъа Кавказгъа».

Къзауат бошалады, ачы кюнле тауусуладыла.
Джаш къайтады юйюне, арбазына.

Айхай, тенгле, атам, анам
Къайтмадыла Кавказгъа.

Ала салгъан терекле ёсдюле, джаш а ёксюз
къалды.

«Ата-ана орнуна да къалмасынла терекле» —
деб тилек этеди поэт.

Башха джарсыуну — суймекликни джарсыула-
рыны юсюнден ол былай айтады:

Чал ургъанды замансызлай
Хончасына уланны,
Ол сюеди джап-джангызлай
Ашырыгъа заманны.

Не къайгъысын, не бушууун
Сездирмейди бир джаннга,
Джашырады ол джарсыуун,
Джууаб бермей соргъаннга.

Быллай адам терен оюмлу, ингил сезимли, ол се-
бебден — уллу бушуулуду. Азабын кеси чегеди, адам-
гъа айтыб, сорушдуралмайды.

Къалгъанлай а джангыз
кеси —

Башха адамны туурасындан
Джылтырайды джулдузум.

Къыл къобузду нёгери:
Анга кетиб саулай эси,
Джаш айтады сёзлерин:

Сюе билмей сюерими,
Кетген эдим терсине...
Озуб кетген кюнлерими
Салма, къобуз, эсеме.

«Къыл къобузум, сен созмачы
Мыдах этген джырланы,
Джюрегимде къозгъамачы
Къымсыз тургъан къылланы.

Сокъчу джарыкъ
тартыуланы —
Олду мени тилегим:
Эсге тюшген къайгъыланы
Бир унутсун джюрегим».

Джаралыны джарасындан
Басыб турма, къобузум:

Алай а бошалмайды аны терен къыйынлыгъы, ол
кесине кёл этиб кюрешгенликге, джан джарасыны
ачысы сёл болмайды. Адамны джюреги ангысына
бой салыргъа унамагъанын, анга тынгыламагъанын,
алай бла эсебсиз къыйынлашханын, артыкъ да, терс
атлам этиб, сокъураныб, анга кюймеклигин автор
иги кёреди, эсли суратлайды.

Бармакълары терк ойнайла...
Бек кзутуртуб кылланы,
Ала джарык чыгъаралла
Тартууланы, джырланы.

Бармакълары терк ойнайла...
Джарыйдыла кёзлери,
Аны ючюн а сау болмайла
Джашны джюрек безлери.

(«Къыл къобуз»)

Джауба улуну дагъыда была кибик ашхы назмулары: «Сукъланмайма», «Джулдуз», «Сууукъ боран», «Чарх таууш», «Кёк челек», «Чабма, чабма...», «Сен кетгенли», «Эки джюрек», «Сен ышардынг»... кесине поэтлик кюзгюдюле.

Джетекле

Къарачай литературагъа энтда бир ат къошулду — ышандыргъан, гитче литератураны уллу джолгъа чыгъыууна болушлукъ этерча ат.

Къобанланы Махмутну назмулары — бусагъатха дери газетде, джаш джазыучуланы джыйымында чыгъа тургъан эдиле. Аз болгъанлары себебли, аланы юсю бла авторну ишине багъа бермеклик къыйын эди. Энди «Акъ бутакъчыкъ» деген китабчыкъда, окъуучу бла критик бир джаны бла озуб кетмезча, иги кесек назмусу басмаланганды.

Быланы керти игилери да бар, къарыусузлары да бар. Алай а, бирсилени назмуларында кибик, былада да, къарачай поэзияны, чырмауукъ хансча басыб, башын ёрге кёлтюрюге къоймай тургъан 20—30-чу джылланы абстрактлы риторика стилинден, магъанасыз омакъ сёзлюлюгюнден хазна зат къалмагъанды. Бу бек багъалы атламды. Ачыкъ белгилеген оюмуну юсюнден аллай бир да ачыкъ айтыргъа тырмашады Махмут.

Ол оюмланы бири — игиликни сыйын кёлтюрюу, хар затда аны излеу, джашауда аны сингдириудю.

«Ауур джюк юсюмден басханча, басыб...» деген назмусунда автор былай айтады: ауур джюк юсюнден басханча, джюрегин бушуу басыб тургъанлай, аллына ашхы адам тюбев, «тынч-эсен болурса деб соргъанлай», къар джабхан джерни юсюнде алма терек чыммакъ чагъыб тургъанча, алай кёрюнеди.

Махмут джашаугъа, поэзиягъа да джууаблы къарайды; джашауда игилик бла аманлыкъ хаман бир-бири бла кюрешгенлей туруучуларын, къууанч бла

джарсыу да бир-бирин ауушдура туруучуларын
ангылайды, поэзияда уа кеси кёзю бла кёр-
ген, кеси керти да сынагъан, кесини джюрегини ичи
бла ётген затланы суратлайды. Аны ючюндю Мах-
мутну иги назмуларында ийнамлылыкъ бла поэзия
ышанлылыкъ. Сёз ючюн:

Къаядан кетгенча, бек ачыгъанма
Аман адамланы ачы сёзлеринден
Бююн бир бек джарсыгъанма, —
Энди уа турама, джылай ичимден.
Мени джарсыууму ангыларча,
Аллай адам джокъду къатымда.
Кёл бериб, къолун узатырча
Бу къыйын сагъатымда.

(«Къаядан кетгенча, бек ачыгъанма...»)

Махмутну «Сен кюймеген эсенг...» деген назму-
сунда белгиленген быллай поэзия джоругъу барды:
«Джау бла кирмеген эсенг ачы сермешиулеге, хапар
айта турма аны юсюнден аскерчилеге. Боранны эшт-
меген эсенг бёрю улууун, билмейсе неге кереклисин
отну джылыуун...» Бу къарам—джазыучулукъну баш
ышанларыны бириди. Алай а, окъуучу да башында
келтирилген назмуда айтылгъанны магъанасын —
аманлыкъны хатасын, адамгъа къыйын кёзюде
кёл бермекликни багъасын, кючюн олсагъатда толу
ангыларыкъды, джашауну «бёрю улууун» не кеси
сынагъан, не къалгъанлада кёре билген эсе.

Махмут джашауну, адам сезимлени кёб тюрлю
джанындан къарай биледи. «Сен мени джарсыууму
ангылаб...» деген назмуда, поэтни джарсыуун ангы-
лаб, тенги аны джюрегине асыу болургъа излеб кю-
решеди, алай а себеп болалмайды:

О, тенгим, сёзюнг джаныма солууду!
Къайгырыуунг ючюн бек сау бол.
Алай а джарсыууму кючю уллуду,
Тенгизча, тынчлыкъсызды ол...

Махмутну назмулары джашауда эм керекли зат-
ны, адам халини да эм иги шартыны — кишиликни,
назмуларыдыла. Бу — поэзияны «ёмюрлюк» темала-
рыны бири — Махмутну назмуларында энчи халда,
ийнамлы суратланганды. Джаш автор мынга кеси-
ни сынамыны юсю бла келгени кёрюнеди назмулада.

Кишиликни тюрсюню кёб тюрлюдю. Ол Махмутну
башында келтирилген бушуулу назмуларында да ор-

налыбды. Кишилик кѳуанчны, насыбны тамалыды деб, бек тюз бегитиледи Махмутну назмуларында.

«Наз бла боран» деген назмуда огѳурсуз боран, назны тамыры бла кѳоратыргѳа деб, «тамам кючюне базыб», кѳб кюрешди. Наз а, «бюгюле, чайкѳала, сынарѳа да аздан кѳала», тирелгенлей турду — «тамырларын тебдирмеди». Назны кишилиги боранны арытды.

Ол, джукѳ этерге келмей кѳолдан,
Ачыуларыб, учуб кетди,
Кюн а назны эркелетди.

Кишилик, огѳурсуз кюч бла, джау бла кюрешгенден сора да, иште-урунууда этген иги муратынга джетиуде бек уллу керек болады. Ол да насыбха келтирмей кѳоймайды.

Кѳб джылланы
кѳаджыкѳмайын кюрешиб,
Кѳара суу
тешгенди кѳаяны.
Джерни башына чыкѳганлы,
джырлайды
кѳууанч джырланы.

(«Кѳб джылланы...»)

Кишилик, уллу, тюз ишни терен тутхан эсенг, тѳзе, сакѳлай билмеклик джашауда орунлу этедиле, аллайны сыйы ѳседи; джау да анга артыкѳ ѳшюн уруш эталмайды. Ма быллай магѳаналы оюмну айтхан «Атам орнатхан деу терек...» деген назмусу Махмутну керти иги назмусуду:

Атам орнатхан деу терек ѳседи,
Кенгиге джайыб бутакѳларын,
Энди ол кѳетлерин тѳгеди,
Терен ийиб джерге тамырларын.
Боранла, джелле да ѳтедиле,
Аны башы бла сызѳырыб,
Алѳынча озуб кеталмайдыла,
Деу бутакѳларын сындырыб...

Кертиди, интонациясы ийнар халда, ритмде болѳган бек бузады экинчи строфасында.

Тюрлю-тюрлю темалагѳа джазылѳган талай назмусу Махмутну («Кѳысыр кѳаяны башында орналыб...», «Нечик кѳыздырады бюгюн кюн...», «Баш

муратым...», «Хыны боран...», «Таш сал, сал таш...», «Джарайма деб...», «Биреуге игилик этеме дедим да...», «Сен джарсытмасанг да...», «Бир-бирде сен ышараса...» дагъыда аны кибик) оюмлу, сезимли, эс бёлдюрген назмуладыла; джаш поэтни ёсер джоллары белгилейдиле.

«Бир минутуму ашырсам бошуна...», «Ёхтем миллетим, кьор болайым...», «Туугъан джерим...», «Мыдахлыкъны кёрсем...», «Сюйген тенгим, сенден тилейме...», «Кимни анасы суймейди дейсиз...», «Узакъ эсенг...», дагъыда аны кибик назмулары, темалары уллу болгъанлыкъгъа, поэзиягъа кьошулмагъандыла, джалан, эмоциясыз, джылыусуз, декларативлидиле.

«Бюгюн биринчи кере башлагъанды...», «Джел келмесе...», «Къарны сууруб...», «Зыбыр къарны тегерек бура...» дегенчаларында оюм ачыкъланмагъанды, ол джюрекден чыкъмагъанды.

«Джаз бла кыш келмеучендиле бирге...», «Акъ чепкенчиги къалтырай...» дегенле гитче оюмлудула, белгили сёзле къайтарылыб айтылгъандыла, кеслеринде да ачыкълыкъ джокъду — къатышдырылгъандыла бир кесек.

«Джазгы кюнча ышарыб...», «Терезе тубюнде битген гюллени...» дегенча назмула штампдыла.

Быллай тыйгъычла джазычулукъну джолунда кёбдюле. Поэзия, заманны боранлары, джеллери «деу бутакъларын сындырыб», озуб кеталмазча болур ючюн, тамырларын джашаугъа терен иерге керекди. Аны этер ючюн а, Махмутха, кесини назмуларында айтылгъанча, джашаугъа джол салгъан къара сууну къаджыкъмауу, боранга тамырларын къобартмагъан назны кишилиги, чыдамы керек болургъа болур.

Арт джыллада къарачай литературагъа кьошулгъан төрт-беш автор бизни совет миллет литературабызны эндигиси иги мийкликке джетерине ышанмакълыкъ береди. Джангы джетекле саулукълудула, кыяусуздула. Терекликлерини, бутакълыкъларыны къалай боллугъу уа кеслерини къолларындады.

Эслилик

Адамла бир-бирлерин керексиз нек инджитедиле? Болмагъан дау табадыла, ачы сёлешедиле, къарыулу къарыусузгъа артыкълыкъ этеди. Джашау алайсыз

да кысхады ,аны хар кюнюн багъалатыб, кесинден башханы да не къадар къууанчлы этерни орнуна, кыйынлы, мыдах нек этедиле?

Бу соруула джашауну баш сорууларыны бири эдиле да, Къобанланы Махмутну «Джерни джылыуу» (Черкесск, 1974) деген китабында тамам быланы юсюнден назму кӱргенимде, къууандым. Статъяда келтирирге узунуракъ болса да, бу назму юзюк этерча болмайды; бютеу келтириб, окъуучугъа сорайкъ: тюз тюлмюдю айтылгъан?

Бу уллу дуняда биз кетмей
Джашаб турлукъча, ёмюрюбюзю,
Бир-бирибизни да тас этмей,
Хаман бир-бири тюрсюнбюзю

Кӱрюб джашарыкъча, хатер этмей,
Ачы сӱзлени да салмай артха,
Адамлыгъыбыз чыртда джетмей,
Аяу салмайын джашха, къартха.

Джашайбыз, кысха ёмюрюбюзю
Андан да бек кысха, ауур эте.
Къайтмазлыкъ кюнбюзю
Ингирина мыдахлыкъ бла джете.

Бюгюн кыйналыб кетген кюнню
Биз, джарыкъ ышара, ашырыргъа
Боллукъ эдик, бир ашкы сӱзю
Бирде кыызгъанмаса къ узатыргъа.

Бизни джашауубуз джер юсюнде
Атылгъан шкок тауушка ушайды.
Адам адамны кысха ёмюрюнде
Къууандырмайын нек джашайды?

Адамны джылыуу кыйын кюнде,
Боранда ышыкъча, керек болады.
Адам кесине бир джылы сӱзде,
Бушууун унутурча, амал табады.

О, адамла! Бизни джюрегибизде
Джылы сӱзге болмасын тарлыкъ!
Хар заманда да эсибизде
Джашагъанлай турсун адамлыкъ.

(«Адамлыкъ»)

Поэтле, артыкъсыз да къарачай поэтле, адамлыкъны юсюнден бары да дегенча джазадыла. Хар бири бу кенг магъанасы болгъан айтыуну бир къауум джанын ачыкълайды. Былайда да адамлыкъны баш

шартларыны талайы адамны кёз туурасына тутуладыла, эсин игилик этерге бурадыла. «Адам адамны къысха ёмюрюнде къууандырмай нек джашайды» Ма сорууланы сорууу. Адамны адамгъа къаллай бир керекли болгъаны ажымсыз, ийнамлы ачыкъланады: «Адамны джылыуу къыйын кюнде, боранда ышыкъча, керек болады», «Джюрегибизде джылы сёз джашасын хар заманда». Олду адамгъа джашауну джашау этген.

Адамгъа игилик теджеуде поэт бу аламат оюмлада тохтаб къалмайды, аланы черте, дуняда джарсыу болмазын излейди:

Бюгюнлюкде да бизни отджагъабызда
Прометей урлаб келген от джанады,
Прометей болмагъанлыкъгъа да арабызда,
Оту уа таймай кёлюбюзю джарытады.

* * * * *

Адамла ючюн сары къаягъа тагъылыб,
Прометей айырылса да джашауундан,
Ол скойгенди хар бир адам джылыныб
Къууанырын аны отуну джылыуундан.

Кючюмден келсе, салындырыб къаядан,
Аныча, баууруму ашатсала да къушлагъа,
Аманлыкъны уа урлар эдим сау дунядан,
Джарсыу чырта келмезча адамлагъа..

(«Джарсыу болмазча»)

Алай а келедиле джарсыула, келедиле, не амал.
Поэт алагъа эс бёледи, ала бла джашауну араларын
сюзеди, чегеди, окъуучу да, аны сезимлеринде кесиникилени кёрюб, алада кесине нёгерлик табады:

Биягъынлай сюеледиле таула,
Кюн да биягъынлай чыгъады.
Биягъынлай барадыла суула,
Терек да биягъынлай чагъады.

Алгъынча сау тюлдю атам —
Замансыз алыб кетди ёлюм.
Алгъынча джаш тюлдю анам, —
Къарт болду, — мыдахды кёлюм.

Алгъынча тюлме мен кесим:
Башымда агъарадыла тюкле.
Кёб затка бёлюнеди эсим,
Ишим кёбдю — азыла кюкле.

Алай а джарсыу анга кзуру мыдахлыкъ салыб
кзоймайды, джашаугъа кёллендирген да этеди. На-
сыбды, аллай кёлюнг болса :

Алгынча тюддю къарамым —
Бек кзууанама ашхы тангнга.
Хар джан скойгенича джашарын
Сюеме, хата салынмай анга...

(«Алгынча тюлме»).

Джашауну къарангы этген ачы затларыны арасын-
да эм ачысы—адамла бир-биринден ёмюрлюкге айы-
рылгъанларыды. Къобанланы Махмут, аны кесин
айтыб кзоймай, чурумларын, артыкъ джюрек аурут-
хан джанын кёргюзеди: замансызлай джетген къарт-
лыкъны, дуниядан юлюшсюз кетгенни. Джан аурут-
ханы, кыйынлыкъны бютеу халкъда болгъанын
кёргюзгени бла поэт бушууну бир кесек сёл болурча
этеди:

Огъурлу анала, атала! Сиз хар кюн сайын
Къарт бола барасыз, ол бек ачыды бизге.
Сиз, кече-кюн да джаныгъызны аямайын,
Бизни ёсдюресиз, ёрге сюслиб юсюбюзге.

Биз да джарсыта, джашау да аямагъанлай,
Замансызлай къартлыкъ джетиб келеди.
Кечигиз! Биз сизни разы эталмагъанлай,
Заман бири бирибизден айырыб кетеди.

Сабийлеринча, терекленн ёсдюре келиб,
Алай а аладан биринчи кётетлени ала
Тебрегенде, дуниядан замансыз кетиб
Къалгъан терекчиге ушайсыз анала, атала...

(«Ачыйбыз биз»)

Бу тюзетилмезлик, ызына къайтарылмазлыкъ
кыйынлыкъ поэтни ангысына башха адамгъа бек
керекли оумла келтиреди. Уллу джарсыуу болмаса
да, адамны харкюнлюк джашауунда къайгъырыула-
ры аз тюддюле, иши, кзуллугъу, юй тутханы тюрлю-
тюрлю къайгъыла, ауурлукъла сала турадыла. Хар
адамны бютеу иги муратлары толуб бармайдыла.
Бир муратына джетмей къалгъанла да бардыла. Къа-
лай болса да, джашау насыбды, дуния джарыгъын
кёрюудю. Аны багъалата билирге керекди. Олсагъат-
да аны татыуу да ангыланлыкъды.

Ауур кюнлерими биринде ачыулана,
Ингир ала, арыб келе тургъанлай,

Джетиб кѡабырланы кѡатларына,
Солуюм деб, ташха олтургъанлай:

— Бошуна чамланаса бюгюн кюнюнге,
Джашай баргъан арыгъан да этеди.
Мыдах сагъыш бош киреди кѡлюнге,
Мыдахланырча, не ауурлукъ джетеди?..

Сенича болсам, джерни ауурлугъун
Юсюме атыб, ашырсам да джашаууму,
Аманламайын, кѡрюб аны ариулугъун,
Джашар эдим, алгъышлай джазыууму.

Сен аллында тюберсе кѡб ауушха,
Багъалы болсунла аланы хар бири, —
Деб, ауаз меннге этгенинде гурушха,
Ерге туруб, атлаб тебрэдим тири...

(«Ауаз»)

Кѡобанланы Махмут сагъышлы адамладанды.
Кѡыйынлыкъны, зауукълукъну юсюнден да этеди
сагъыш. Кесини юсюнден да: кѡаллай адам болгъа-
ныны, джер юсюнде не этгенини, не излепенини
юсюнден. Сагъыш этген — бек иги, адамны кесине
багъалы шартды — сагъыш джашауну, адам халини,
тѡгерегингде адамланы, кесинги ангыларгъа болуша-
ды. Ангылагъан — тюз атлайды. Тюз атлагъан — со-
кѡуранмайды. Ол а уллу насыбды. Махмутну са-
гъышларыны арасында кеси кесине дау салгъанлары,
кесинден джашаугъа абадан борч излепени барды.
Аты «Сагъышла» болгъан назмуда поэт былай ай-
тады:

Акъ тюкле джылтырайла башымда,
Джартысы ѳтѡб кетди джашаууму.
Не зат этдим баргъан джолумда!
Кимге узатдым кесимн кѡолуму!

Боран кюнде кириб келиб юйюме,
Кесини юйюндеча, турмай артха
Джолоучу, джетерча мени кѡлюме,
Джылынмады, джууукъ барыб отха.

Аманлыкъ илине биреуню бойнуна,
Кириб келсе, мыдах кѡарай манга,
Кесим тюшюб амаплыкъны кѡолуна,
Чыртда болушалмай кѡалдым анга.

Джартысын ѳтсем да мен джашаууму,
Джылыталмагъанма адам кѡллени.
Учу-кѡыйыры уа джокъду бушуууму —
Бош кетиб баргъанларына кюнлени.

Поэт кишиликни, тириликни, джитиликни мах-тайды, аланы джашауда кыалай уллу магъаналы болгъанларын айтады. Ол аланы джашауну кесине тенг этеди. Ала адамгъа тынч табылмагъанларын, ёзге бетджарыкълы этерлерин ачыккылайды поэт. Кишиликге бек терен магъана бергенден, ол назмуну атына кишиликсиз «Джашау болмаз эди» деб атагъанды:

Тобну огъуча, сууну джагъасында,
Тёб-тёгерек болуб, бир таш джатады.
Ол аз затхамы тездю джашауунда!
Энтда Кыобан анга кесин атады.

Таш кёб джылны, келгенча кючюнден,
Хыны Кыобаннга хорлатмай тургъанды.
Кыйынлыкъ бюкмезча кюнде, кечеде,
Баям, кишилик да ташдан туугъанды.

Джазыу буз джаудурду, кюн берди ташка.
Адамныча, аны да сынаб аяусуз,
Махтау — таш тездюлю джигит джашка! —
Джашау—джашау болмаз эди алайсыз.

Сагъыш этиучю, адам болумну, джашау болумну тинтиучю, сюзюучю болмаса, поэт «Сабыр эт» деген назмуну, андача оюмланы кыйдан табарыкъ эди?! Кёб оюм, акыйл керек кёреме адамгъа, уллу джигитлик да изленмеген, тюз кюнде-кечеде джашауунда абынмазча, абчымазча:

Кыйналыб келдинг эсе юйюнге —
Юйюнге унамай эсе от джанаргъа.
Сен ачыуланма бюгюнню кюйюнге,
Ашыкма юйюнгден да къачаргъа

Ашыкма да сен отха сал отунла,
Анга да алма бир кый къарыу...
Кесекден къабыныб, джанарла ала,
Юйюню да басыб башлар джылыу.

Алгынча кыуанч ойнар кёлюнге,
Унутуб кыоярса бюгюнню бушуунгу.
Сора гюллени кёрюрге къар юсюнде —
Алгынча алгышларса джашауунгу.

Джанынг бушуулу эсе, сабыр бол да сагъыш эт, аны неден чыккыгъанын бил, ненча тартханын ёлчеле, джашау бла тенглешдир, тёгерегингде адамлагъа кыара — кёб зат барды алада джан отунгу ышырлыкъ.

Сагъыш этер амалтын бош затдан уллу кыйынлыкъла да чыгъадыла. «Сабыр эт» дегенни ызындан

поэт дагъыда «Сакъ атларгъа» дейди. Башха назму-
суну аты алайды.

Поэт уллу шахарда окъуб тургъан джеринден эл-
ге юйюне келеди. Бек сюеди элни, тансыкълайды аны
хар орамын, танышланы. Къууанчлыды, насыб сы-
найды. Алай бара тургъанлай, эсинде болмагъанлай,
ташха абыныб, джыгъылыргъа аз къалады. «Алгъын
былайда таш джокъ эди, аны бери ким келтириб сал-
ды адам абынырча джерге!» — деб, арлакъ атлагъан-
лай, чунгургъа кетиб, кючден къобады.

Сабий кюнлеримде сансыз болуб хар неге,
Кёзлерими къысыб барлыкъ эдим аллыма,
Адам кесин ачытырча, таш, чунгур кёрмегенме,
Бююн ала къайдан чыкъдыла мени джолума!

Сабий кюнлеримде сансыз болуб хар него,
Душман къолдан айыралмадыммы шох къолну?
Огъесе, шахардан къайтыб келгинчи элге,
Ташла, чунгурла бийлеген болурламы джолну?

Ташха абына, чунгургъа кете, аз къалдым ачыргъа —
Алай ташла, чунгурла кёб тюберле джолумда.
Аланы барын да билиб, керекме сакъ атларгъа —
Алайсыз ачырыгъымы ангыладым джашаумда...—

дейди поэт.

Хо, сабийликде адам джашауну тукъурун-чунгу-
рун айырмайды, ол керек да болмайды хазна. Ала
уллуну аллына чыгъадыла. Хар заманда — джукъ
билмей тургъанлай. Къалай игиди эслеб атларгъа
кереклисин ангылагъан!

Къобанланы Махмутну поэзиясыны дагъыда бир
эс бёлдюрген, уллу магъаналы шарты — ишни сюер-
ге юретгениди. Иш къыйынды. Тынч ишле да бар-
дыла, ёзге аздыла ала. Ишлемей джашаргъа уа —
джокъ амал. Къыйын болгъаны себебли, ишлерге сюй-
мегенле уа — кёб. Ишни сюйген да, кеси кесин бюгюб
башлайды кюн сайын къыйын ишни. Къобанланы
Махмутну поэзиясында бу иги шарт кесинги ишинги
кёзюнге алай къыйын кёргюзтмезге болушлукъ бе-
реди.

Бююн мен бек арыб къыйналгъанма,
Санларым да, башым да ачы чанчыб,
Алай а сагъыш этмезча болгъанма,
Джюрегим насыб бла къучакълашыб.

Кесинг кюрешсенг—джашау арытады,
Алай а арыгъанынг кьууанчды сеннге.
Кесинги аясанг—сыйсыз этиб атады,
Джанынг саулай, бёлеб акъ кебиннге...

(«Арысанг да...»)

Иги баджарылгъан иш ахырында кьууандыргъаны алай белгисиз оюм болмаса да, былайда ойлашдырырча айтылгъанды — джюрегинг бла сезерча. Ол, асламысына ишни кьыйын болгъанын, аны автор кесини юсюнден сынагъаныны ауурлугъун кьргюзгениндеди.

Андан сора да адам халини тюрлю-тюрлю терсликлери поэтни кёзюне илинедиле. Сёз ючюн, аны назмуларында, кеслерини хар атламларын багъалатыргъа, сыйын кёлтюрюрге, башхагъа уа бюсюреу этерге да излемегенле суратланадыла.

Бир гокка хансдан уча бир гокка хансха,
Бал чибинле, бирде таб сыртда да къалыб,
Сау кюнню бир-биринден къалмай артха,
Кеслерин аямайын бал джыядыла къадалыб

Четенчи уа, кёб бал алса хар бир гюлден,
Кеси бал джыйыб айланганча, махтау алады.
Бал ишлеген чибинлени юслеринден
Бир ашхы сёз айтылмай къалады...

(«Бир гокка хансдан уча...»)

Сюймекликни юсюнден айта, автор бу болумну керти да адам айырычулугъу, игиле-ашхыла кёб эселе да, керти сюймеклик аланы ичинден да кьуру бирине илешгенин, сынгар аны багъалатханын кьргюзтеди:

Сен башха бла байлагъанлы джазыуунгу,
Сёзден кьоркъуб, кьойдунг джазгъанынгы,
Мен унутмагъанча сени, сени ышаруунгу,
Билеме сен да мени энтда унутмагъанынгы.

Къатынгадады. Сеннге айтады ариу сёзлени.
Сен аны эшитмейсе, бир джанынга буруласа,
Къарангыда чыракъ не уллу кёзлени,
Ичингден ахсына, мени сагъына тураса...

(«Сен башха бла байлагъанлы...»)

Поэтни «Арбачы», «Айырылыгу», «Кьобан», «Къарт ит», «Чапракъ бла тамыр», «Ышанама», «Кетген кюнле», «Джөгетей», «Джугъутурну джар-

сыуу», «Ахыр кюнле», «Сукъланама», «Джетмеди ауазым», «Джыланны кылыгы», «Джазыу болмады», «Минги Тау турады келтюрюб», «Биягы арба», «Къушну келе турса да кючюнден...», «Окъча чартаб...», «Къалай кыйынды» — деген иги назмуларында бирер тюрюлю магъаналы зат айтылады.

Башха назмуларында магъанасы гитче, оюму сайлыкъ этгенлери, жангылыгы болмагъаны, декларация барды («Къая башында», «Ийнек бла бузоу», «Турмазма артха», «Анамы гырджыны», «Алыбызда сюелген сары къаяла...», «Бир заманга дери...», дагыда аны кибик бир къауумунда тебленген сёз джыйымдыкъладан къуралгъан тизгинле иги кесек тюбейдиле... «кызыл къаннга бояй», «тамчыла агъа кёзлеринден», «бюркюб алтын таякълары», «тюбю тюшген челекча, болгъанла кёзле», «къара терге боялыб айланганча», «мыдах болуб сабийчик джыламсырай»; «ышарадыла терекле, кийгенча болуб ала акъ келекле», «сабийнича сылай хар бир терекни», «чыракъла ышаралла», д. а. к.

Поэтлик, джашау сынамы ёсе баргъаны бла бирге, Къобанланы Махмут, бу затланы кёрюб, аладан айырыллыкъ болур.

Аты айтылгъанны—

эки джазыуу

Биринчи китабы да чыкъгынчы, «Лайпанланы Билал деб бир джаш поэт барды, бир алапат джазды, кеси да биледи алай джазгъанын», — дедиле.

Тынгыладым, къууандым, керти да бир жангылыкъ туугъанына ишеклилигим болмады, ёзге кёзюм бла кёрмегениме, къолум бла тутмагъаныма «былай» деб зат айтыргъа билмедим: «окъурбуз, кёрюрбюз» деб, ичимден алай айтдым кеси кесиме. Дагыда: «Фажму эсе, бек алапат, — дедим кеси кесиме, — китабланы чыгъартыучула, басмачыла да махтай эселе, мен да аланы ызларындан чабыб, ура-а-а! — деб айланыргъа тыйыншлы кёрмедим — иш кесин алайлай да танытыр, артыкъсыз да джаш кеси да биле эсе, ашхы». Айтыуларындан, — бек ашхы джазгъаны себбли, анга сёз къошаргъа керек тюлдю, — деб, Вилалны джазгъанын, китабы чыкъгъандан сора да, окъур къайгылы болмай къалдым.

Аны юсюне да ол кезюледе Билал «Москвагъа Литература институтха окъургъа кетгенди», — деб эшитдим. «Фахмулу, билимли, поэзияны бек суйген адам ол институтха да кирди эсе, анга биз этер кереклиси джокъду — уллу джолун табады, аны бла барды», — деб кьойдум.

Алай болса да, Билалны энтда мени эсеме салдыла: экинчи хазырлагъан назму китабын джазычуланы организациясындан китаб басмагъа рецензия джазаргъа меннге бердиле. Аны окъуб, джаш поэтни керти ашхы шартларын керюб, сейирсинген да, кьууаннган да этдим, «амалы болуб, узакъгъа созулмай чыкъса», — деб рецензия да джаздым. Аны бла, борчуму толтургъанга санаб, Билалдан дагыда «къол айырдым» (ол кезюуде Билал Литература институтда окъуй тура эди). Бусагъатда аны юсюнден айтханыбыз Билалны асламысына биринчи китабчыгъы ючюндю. Анга кере, поэзиясы уллу, не джанындан да бирча толу, неда тили бек поэзиялы, асыулу затлары бла бирге, «тукъурлу-чунгурлу» болургъа да боллукъду. Къолдан келиб поэт артда айтханыбызча джолгъа тюшмез ючюн, бусагъатда биз кергенни асламысын ачыкъ этерге излейбиз.

Билалны мен окъугъан китабларында, биринчисинден башлаб, «Сенсе мени насыбым» (Черкесск, 1981) бек ачыкъ керюнген, джюрегинге тюйрелген ашхы шарты — джаныны чомартлыгъыды: — адамлада, ачыкъ айтсакъ, кёбюнде болгъан да этмеген игиликлени, ариулукъланы кереди. Биринчи китабыны биринчи бетинде басмаланнган назмусу алай бла сейирсиндиреди:

Тюшюрмеселе да кьагъытлагъа назму,
Хар джюрекде—назму тамыр, назму ыз.
Хар бирибизде—къалкъыб тургъан фахму,
Хар тюз джюрек—джана тургъан джолдуз.

(«Тюшюрмеселе да кьагъытлагъа назму...»)

Адамла игиледиле-ашхылададыла дерге боллукъду къайсы поэт да. Керти кёлю бла айтса да, бетсиниб, кесин иги кезден кергюзтюрге, субайлыкъгъа айтса да. (Алай болгъаны да тюбейди). Бир кьауум джазычулада джазыучугъа сынгар кесин тергеген, башхаланы хаман тюртген, самаркъау этиб селешген джорукъ барды. Билалны уа, кеси да аллай джаш

адамны, поэт атны джюрютмегенликлерине, кеслерин поэтге тенглешидирирге эслерине да келмегенликге, тюз джюрекли адамлада поэтлик барды, назмугъа учунадыла, поэзиялы сезимледиле деб къалай эсине келди? Хар тюз джюрекли джана тургъан джулдуз бла тенг этерге къалай акъылы джетди аллай джаш адамны? «Джана тургъан джулдуз» деген кеси джангы сыфат, джангы метафора тюлдю. Биз аны суратлау амалыны юсюнден игиди деб айтмайбыз. Андан ары озуб, анга штампды, кёб джюрютюлген тропду огъуна деб эслерине салабыз поэтни, окъуучулары да. Алай а аны адамгъа уллу багъа бергенини, аны бла да къалмай, иги, адамлыкъ, халаллыкъ дегенча, къуру да айтылычу шартла болмай, тюз адамны тышына кёрюммеген поэтлик джюрек факхмусун кёре билгенин айтабыз.

Андан сора ма башха назмусу:

Мен сюеме кесим джангыз олтурургъа,
Терезеден учхан чапракъгъа къарай!
Дефтерими назмуладан толтурургъа,
Джюрегими джети къатын да къармай.

Джюгени кесине берилиб къалгъан
Анг мыйы мени ашыгъыш элте,
Олтурама, бурун-бюгюн да болгъан
Ёлюм бла джашаугъа сагъыш эте.

Олтурама, къарай къая оюлгъаннга,
Джюрек ауруй тюз джеринде джоюлгъаннга,
Джюрек ачый замансызлай ачыгъаннга...

Адамны джарсыууна джарсыгъан поэзияда (литературада, искусствода) адетди. Ёзге, ала искусство — мийик суратлау иш — болгъанлары ючюн, нени юсюнден, къалай айтылгъанындады айтылгъанны болуму. Кёб джаш адамдан эшитгенмисиз «мен сюеме кесим джангыз олтурургъа» деб? — кеси джангыз олтуруууну бек аз адам кёлтюреди. Аллай адам сагъышлы, ич хауасы магъаналы, мийикге тартхан, учаргъа излеген, таб, джашау абындырыб, учаргъа къоймаса да, къанат къакъгъанын къоялмагъан, мыдах болса да, бюгюлмеген адам болады. Майна, бизни оюмбуздан хапары да болмагъанлай, Билял кеси кесини сезимлерини юсюнден айтханы да алайды: олтурады, тамам биз айтханча, «бурун, бюгюн да болгъан ёлюм бла джашаугъа сагъыш эте». Джаш поэт къая оюлгъанны кёреди, терслиги болмагъан

джюрекге кыйынлыкъ джетдирилгенин, «джюрек ачый замансызлай ачыгъаннга» — тюз адамгъа зор-лукъ, зарауатлыкъ джетгенини кыйгъысын этеди, анга эзиледи. Аны ызындан тамам эсебсиз кыйынлашхан тизгинлери келеди: кыйынлыкъны, артыкълукъ джетгенни кёрюб, «ат башындан» кыйналыб къалмайды, болушургъа термиледи, аллай къарыу болмагъанын биледи да, артыкъ бек тарады:

Алагъа болушалмазымы билеме да,
Турама мыдадан-мыда бол.
Асыры ачыгъандан, шашханча кюлеме да,
Олтурама къаламыма къадала.

Былай оюмгъа асыры кёб туберик тюлсе уллу миллет поэзиялада да — болушургъа термилген, болушалмай термилген, аны ангылаб, «шашханча кюлген», мадарсыздан не этерге билмеген, джангыз амалы — къаламына къадалгъан. «Шашханча кюлген» деген белгили айтыу болса да, къалгъан айтылгъанны арасында суратлау борчун баджарады: адамны уллу ачыуу бла кюлген бир-бирине келишмеучюлери себепли, былайда авторну асыры уллу ачыудан, кесини да халисини къарыулугъундан, джылар орнуна ачы кюлгени кёрюнеди. Ёзге «шашханча» дегенни орнуна башха — джангыракъ — сёз табылырча болса андан иги эди. Сёз ючюн, — «ачы кюлеме» деген да аман тюлдю. Поэт а андан игисин табар эсе уа, бу айтханы къарыусузуракъ болгъаны эсине салынса.

Билал джашлыкъдан огъуна джашауну къаллай болгъанын ангылагъан этеди — олду сейир, аны сюзген этеди, кесине ачыкъ этеди. Аны джылында огъай, адам ортасына келгенден сора да, андан кеч да джашауну ангыламай, аны ючюн артыкъ бек кыйналгъанла аз тюлдюле. Билал а ма былай ачыкъ этгенди аны кесине, бизге да:

Мылы ургъан кёзлени да эслей,
Мууал болгъан гюллени да эслей,
Кеч айтылгъан сёзлени да эслей,
Олтурама, къаламыма къадала.

Алай а джазны келгенин да эслей,
Сабий джарыкъ кюлгенин да эслей,
Къууанч той этилгенин да эслей,
Олтурама, къаламыма къадала.

(«Олтурама, къаламыма къадала»)

Джашауну алыб башха тюрлю — болгъанындан иги — этиб къояргъа Билалны, андан онглуланы да къарыулары джокъду. Поэтни джашауда саууту — къаламыды да, кюрешеди ол къаламы, ангысы, сёзю бла адамланы джанларына-джюреклерине болушургъа: джашауну халисин айыртады, аны джолларына юретеди:

- Адам мардасыз къачан къууанады?
- Къыйынлыкъны бюкгени сайын.
- Адам къарыусузгъа къачан саналады?
- Излей эсе тенгизни сайын.

- Адам эслиге къачан саналады?
- Боллукъ ишни алдан эслесе
- Адамлыкъдан къачан айырылады?
- Гырджын бурхуну эслей теблесе.

- Адам джарлылыкъгъа къачан тыйыншлыды?
- Таб, къобан сууну тѣксе бошуна,
Неда, рыскыгъа асыры къызгъандан,
Харам хакъны джыйса къошуна.

Не десенг да, джашлыкъ — джашлыкъ болгъаны, джашау сынамы алкъын джетмегени ючюнмюдю, кесини табигъат берген фахмусу болгъанлыкъгъа, суратлау литератураны окъугъаны азлыкъ этибмиди, Билалны оюмлары толу болмагъаны, аны эртде белгили болгъанлары да барды. Сѣз ючюн, бусагъатда келтирилген («Адам мардасыз къачан къууанады?» деген) назмусунда: адам

- Адамлыкъдан къачан айырылады?
- Гырджын бурхуну эслей теблесе.

- Адам насыблыгъа къачан тергеледи?
- Насыб башхагъа да келтире билсе.
- Кечилмезлик ишни къачан этеди?
- Сюйген ананы джанына тийсе.

Адамлыкъдан къуру гырджын бурхуну теблегени ючюн тюл, бек кѣб тюрлю зат ючюн айырылады.

Кечилмезлик ишле этгени да — аны кибикиди, къуру «суйген ананы джанына тийгени» тюлдю, ол бек аз кесегиди адамны кечилмезлик ишлерини арасында.

Ма Билалны дагъыда биз эсгермегенден, ангыламагъандан кѣб инджилген джашау джолланы ачханы, ол себебден кесини насыблылыгъы, окъуучугъа ашхы болушлугъу — юретию:

Джангылгъанма ненча кере,
Этда джангылама.
Ташлы джолда кетиб бара,
Этда абынама.

Джылан чырт абына болмаз,
Сюркелиб барад да.
Юлгю алгъан азмыд дейсе
Ол джаннга къараб да!

Сюркелмейин, бюкленмейин,
Джарыкъ да барлыкъма.
Абысам да, джангылсам да,
Адамлай къаллыкъма.

Мен, кесимча сокъмакъ ура,
Алай абынама.
Джыгылсам да,
сынгысмайын,
Дайым аллынама.

(«Адамлай къаллыкъма»)

Джангылгъан да джашауну шартларыны, адамны халисини бир джаны болгъанын билмей, джангылгъаныбызгъа кюе, ненча ачыу сынайбыз. Алджагъанынг кеси келтирген къайгъыдан эсе, алджагъанынга ёкюннгенинг ауур болуб аз тубемейди. Билал а, алджамай джашаялмазлыгъын ангылаб, анга туру кёзден къарай, кечмеклик сала биледи. Ол себебден анга джашауну да, алджауну да ауурлукъларын кёлтюрген сокъур атлагъандан кёб кереге тынч боллукъду. «Сюркелмейин, бюкленмейин, джарыкъ» атларгъа базгъаныны, кесини халисини тышында, бир чуруму да олду. Окъуучуну, сёзсюз, алайгъа юретеди, эсин бёлдюртеди. Аны кесини юлгюсюню юсю бла этгени уа артыкъ бек кюч къошады.

Абынамагъан къуру джылан болур, сюркелиб джюрюгени ючюн, деб а къалай джангы оюмлу, суратлау джаны бла да деменгили айтханды поэт!

Билалны джашаудан излеми уллуду — сюркелиб джюрюмей, мийкликге, ариулукъгъа учунган. Алай а ол зат кеси аллына табылмайды — адам да джашаугъа алай берирге, аллай джашауну къуарар ючюн, уллу кюреширге, джюк кёлтюрюрге керек болады: къаллай бир джюк кёлтюрсенг, аллай бир алырса джашаудан, анга кёре атынг да къалыр джашауда. Поэтни суратлау метафорасы джангыды, ийнамлыды, халкъ тилни суратлау джоругъунда джазылгъанды:

Ызы къалады арбаны,
Джюгюне, джюкленнгенине кёре,
Иги билебиз биз аны,
Бизден да игирек а — ёгюзле.

Элтген джюгюбюзню ауурлугъун
Кесибиз кимден да иги биле,
Джашауда къоябыз ызыбызны,
Джюгюбюзге, джюрегибизге кёре...

(«Ызы къалады арбаны...»)

Лайпанланы Билалны эм сейир назмуларыны бири — «Джюрек» деген назмусуду. О, аллай аты болгъан неда аны юсюнден ненча назму джазылгъанды! Саны-санауу да болмаз! Ненча тюрлю сёз айтылгъанды адам джюрекни юсюнден. Ненча къууанч, ненча джылау этилгенди анга! Алай а Билалны назмусу аланы барыны арасында да айырылыб танылады. Ол да, къуру да болуучусуча, адам джюрекни къыйынлыкъларыны-зауукълукъларыны юсюнденди, ёзге къаллай толу кёргюзтюлгенди аны, артыкъсыз да къыйынлыкъларыны, уллулугъу, кёблюгю, алагъа тёзюу, огъай, тёзген да эталмагъанлай, кёлтюрюю кючю! Къаллай толу тенгleshдириуле, метафорла бла айтылгъанды аны юсюнден. Кеси да — узуннга созулмагъан къуру юч строфа.

Джюрек сезгеннге, джюрек тёзгеннге
Дунияда не зат тенг болур?!
Джюрекни орнуна таш болса да,
Ол да, чыдамай, эки джарылыр.

Джюрекке тийиб туруучу затла
Терк баргъан суула болсала, —
Сейирсинмезем, къысыр къаяла
Тюблеринден оюлсала.

Джюрекни ариу сезимлерине
Гюлледен къайсыд джеталлыкъ?
Джюрек сезгеннге, джюрек тёзгеннге
Джукъ джокъду тенглик эталлыкъ!

Муну джаш поэт джазгъанды деб чырт айтырыкъ тюлсе; уллу джашау сынамы болгъан, къыйын джоллу джашауну кёрген, кёб джарсыула чекген адам ичин тёкгенди дериксе.

Окъуучугъа уа — чексиз багъалы уллу дерсди поэтни бу айтханы: дунияда бу затланы болгъанын заманында билген — къыйын кюнюнде ол алагъа чыдаргъа, джай кюн къыш сууукълагъа тюберге хазырланганча, къыйынлыгъын шаушалталмаса да, аны дуня джорукъ болгъанын билиб, чыдам дагъан табарыкъды андан. Авторну кесине да аллай таянчакъ болгъанына сёз джокъду былай эртдеден билимли болгъаны. Алай бла, быллай назмула, поэтни поэтик кёзюню терен кёрююу адамгъа джашауда тюберик джарсыуланы, кеч этмей, ачыу келиб бошагъынчы, аны аллына къаршчы сюеле билирге, джашаугъа хазырларгъа амалсыз керекли акъыл хазнадыла. Аны

билген, аны хайырландыргъан насыблыды. Ата-анала алай хазырлагъа эдиле сабийлерин кыйынлыкъны бетине къараргъа, алай эсе уа — анга къаршчы турургъа: аны болдурмазгъа кюреширге, джолдан тайдырыргъа да боллукъ эди бир къауум болумлада — сакъ болургъа, атлай, эте билирге.

Андан сора; поэт джашау къуру кыйынлыкъларды, аланы сакълагъыз демейди, айтханыбызча, аланы бир къауумун болдурмазгъа акъыл юретеди ансы. Джашаудан къууанч сакълатады, игиликге учундуртады, мутхузлукъну хорлаб, насыбны сакъларгъа чакъырады, насыбны болгъанына, аны келлигине ышандырады, келген насыбны уа багъасын билирге, эслеб ариу тутаргъа, джукълатмазгъа деб болумлу эсгертеди, айтханын ийнамлы айтады:

Солдат письмо сакълагъанча,
Сакълайыкъ игиликни.
Бююн, тамбла болса да
Билиб аны келлигин.

Бар насыбыбызны уа
Сакълайыкъ биз да алай,
Чекни сакълагъан солдатча,
Джуртун сакълагъан солдатлай.

Къаядан таш юзюлгенча,
Ачы хапарны эсгерейик,
Солдат джаугъа тюбегенча,
Кыйынлыкъгъа да алай тюбейик

Джашаугъа келгенле кибики,
Джашаудан кетеди ненча!..
Бушуугъа да тѳзейик алай,
Солдат джарагъа тѳзгенча.

Билалны темалары аз тюлдюле, аланы арасында — асламысына — окъуучуну артыкъ бек таныш темалары. Ол да китабчыкъ авторну биринчиси болгъанын танытады. Ёзге аланы кѳбюсюне Билал азкѳб болса да, кеси акъылындан, сезимлеринден жангы зат кѳошады. Поэзияда (къайсы миллет поэзиялада да) кѳб джюрюген тема — сѳз: сѳзню адамны джашауунда уллу магъанасыны, аны джумушакълыгъыны, къатылыгъыны, адамны джюрегине не дарман, къууанч, насыб, не окъ, ауруу, джара д. а. к. болгъаныны юсюнден. Аны тышында: поэзияны ишленген «ташы-агъачы» сѳздю да, аны юсюнден

оюм этмеген, оюмун айтмагъан хазна поэт болмаз. Лайпанланы Билалны эс бёлдюрген назмуларыны бирини аты огъуна алайды — «Сёз». Аны терен, кёб тюрло кючлю магъаналы, суратлау метафоралары, тенгleshдириуелери, эпитетлери кёбюсюне джангы, бир кесини кёлюнден чыкъгъан, ангылы болгъанлары ачыкъ кёрюнеди:

Сёз—къаядан ычхынган таш,
Сёз—джаядан атылгъан садакъ.

Сёз—къындан суурулгъан бычакъ,
Сёз—быргъыдан чыкъгъан от.
Сёз—шыбыладан чартлагъан джилтин,
Сёз—джюрекледен чачылыучу атом.

Сёз—тиширыуну Ай джюреги,
Сёз—эркишини Кюн джюреги.
Сёз—джюрекден джюрекке сыйрат кёлю.

Андан ары — сёзню джашауда кючюню юсюнден айтыб бошаб, автор аны джашауу, игилик, аманлыкъ джолгъа тюшери адамны кёолунда, поэтлик атламы поэтни кёолунда, аны фахмусуна, ангысына, болу-муна кёре болгъанын айтады:

Сёзден да мен кючлю—сёзню туудургъан,
Сёзю аманын, игисин айыргъан.
Алай эсе, уа, терс сёз джюгенден
Ычхыныб, чыкъмаз, кишнеб джюрегимден.

Ашхылыкъны атлары кишнесинле джерде,—
Алагъа салайыкъ кёуру да джер-джюген.
Сёз—мени чыммакъ къанатлы атым,
Тутхунчу, анга кёб аркъан атдым.
Тутхандан сора, айтдым анга:

Уша деб таурухда Гемудагъа.
Джууабха айтды, бойнун кынгыр буруб:
Юсюме мин, Къара-Шауайча болуб.
Поэт—Къара-Шауай, сёзю—Гемуда
Болургъа керекди, — дейдиле таулада,
Бюгюнюлукде артыкъсыз да ол сёз
Болгъанына ажымсызма тюз.

Ма Билалны поэтлик бегими — поэзиянгы аякъ алышы къанатлы болур ючюн, аны атын джерлей билирге керексе. Аллай сёзню — «чыммакъ къанатлы атны» тутар ючюн, кёб кюреширге, «кёб аркъан атаргъа» тюшеди.

Билалны, айтханыбызча, иги назмусунда джеттиш-дирилмеген джерлери барды.

«Сёз — болгъан сауутладан кючлю сауут, сёз — бар, боллукъ сауутладан кючлю сауут», «Сёз — Кюн бла Айны байлагъан джанкъылыч» дегенлери штампдыла. «Сёз — джерге тюшген будай бюртюк» деген ким да айтхан, ким да айталлыкъ, асыры бош, поэтик къарыуу болмагъан метафорады. «Сёз—кёкде учхан акъ кёгюрчюн» деген кесгин магъанасы болмагъан, кёлтюртюу къуууш сёздедиле.

Алай а айтылмагъан сёз—алкъын менде,
Джюрекни ачытыр зат бары да—кенгде.

деб, автор ашхы умутла бла, сёз не тюрлю сауутдан да кючлю болгъаны себебли, сёзню ичингде тыя билирге — адамны аяргъа юретир мурат бла айтады. Алай а — къаллай сёзню тыяргъа керекди? Иги сёзню да? Иги сёзле заманында айтылмагъандан, кимибизни, ангыбыз, эсибиз джетмей айтмагъандан, кимибиз — асыры уятлылыкъдан, адеблиликден, кимибиз — джанына тиербиз деб къоркъуб айтмагъанлыкъдан, алай бош тюл, бек уллу джарсыула, дунялары къарангы болгъанла, джазыулары джукъланганла, кеслерини дуняларын да, игилик излеген, алапат кёрген адамларыны дуняларын да азаб этгенле аз тюлдюле. Аны юсюнден классикада (поэзияда ,прозада да) джазылгъанла бардыла.

«Сёз — джюрекден джюрекке джолду», деб бек кёб айтылгъанды, бек кенг джайылгъан штампланы бириди ол. Билалны айтханын «сыйрат кёпюр» дегени джангы этеди. Алай а «иннетинге кёре барырса анда...» дегени да ахырат адетге таяна тюз болгъанлыкъгъа, дуняда уа ол да, муну аллында айтханыбызча, поэтни муратындан кериди. Иннетлери бек алапат, бек мийик, бек ариу болгъанланы къанатлары кесилиб къалгъанларын автор кеси джашлыкъдан, ётгюрлюкден алкъын кёрмеген, сынамагъан эсе да, джашауда, суратлау литературада уа — классикада, бусагъатда да аз тюлдю. Трагедия, драма, операланы тюбелек бары дерча, — ачыу, къыйынлыкъ деб аны ючюн айтылады! Андан ары озуб, ачыгъанла, къыйынлыкъгъа тюшгенле, абынганла, аман иннетлиледен эсе, иги иннетлилени арасында кёб боладыла! Не ючюн! Иги иннетли — тюз, ачыкъ джю-

рекли, ётюрюксюз, джумушакъ, ол себебден джашаудан юлюш ала билмеген, кеси кыйлы кьалмай башхалагъа да джарсычу болуучуду. Аны амалтын аллайладан адам, джашауда иннетине кёре барыргъа онг табалмай, абыннганына сейирсинирча зат джокъду, чурумла уа кёбдюле. Иги иннетли кеси кьарыусуз, неда асыры уятлы болгъандан джарсыб да бармайды хаман да, аман иннетлиле, джыртхычла джашауну хар иги джерине тыгъылычула, кеслери толтуралмагъан орунланы хыйлалыкъ бла сермеучюле, кеслерине ушамагъан иги иннетлиге илиниучюле, алай бла аны орунсуз этиучюле боладыла. Аланы юслеринден да аз джазылмагъанды литературада, искусствода.

Билалны «Сёз — тилинг да, адетинг да, бетинг да» дегени да алайды. Тюзю бла болургъа кереклиси поэт айтханчады. Алай а — эки бетлиле уа, хыйлала уа, ётюрюкчюле уа, айтханлары бла этгенлери бир джерге келишмегенле, дагъыда аны кибик фитначыла уа?

Айтылмагъан сёз алкъын—менде, —
Ол кьаллай бет бла чыгъар джюрекден?

Бу тюздю, бек игиди — джюрегинг кьаллай эсе, сёзюнг да анга кёре болсун; сёз алкъын айтылмагъанды, сакъ бол, иги сагъыш этиб айт деб, бек керекли, бек багъалы, бек магъаналы оюмну береди поэт бизни кьолубузгъа. Алай этсек, биле тургъанлай алай этмей кьоймасакъ, кимибизни билимбиз, ангыбыз джетмей эталмай кьалмасакъ, ненча джарсыуладан, кыйынлыкълардан сакъланныкъ эдик!

Билалны дагъыда тюрлю-тюрлю темалагъа джазылгъан иги назмулары: «Къалам, сени юсюнг бла...», «Джазгъы кюнча джарыды джюрегим...», «Сау кьалыгъыз, сары бусакъла!..», «Таулу джашчыкъ бла эгешчиги...», «Челекден кыйуйгъанча...», «Джугьутур», «Джашил кырдыкда чабады тайчыкъ...», «Биз да аталаны джашлары», «Къара тай кетген къяя».

Тамам иги — мийик магъаналы, поэтни кьанат кьагъаргъа термилгенин, кьанатлы болгъанын, адам шартны теренден келтириб айтхан — «Мен къяядан кетгенден сора...» деген назмусуду.

Поэт джашаудан кетгенден сора анга джыламазлыкъларын, мыдах болмазлыкъларын излеб, андан сора тилеги былай болады:

Ёлдум—ёрлей кёкге.
Излеген, излесе эсгериб,
Къарасын мийикге.

Джангыз тилерим: асырасагъыз,
Асырагъыз къая ранда,
Ёрлеучю джеримде арсарсыз —
Джаным тынчайыр анда.

Мени къатымда кюшенирле
Джугъутурла, кийикле.
Мени эсге тюшюрюрле,
Къарагъанла мийикге.

Джюрек сезимлени мийикликлеридиле поэтни
джашаууну магъанасы, мийикге, джашаугъа алай
къарагъанла нёгерлик этерикдиле анга, дуниядан
кетгенинден сора да, алай бла къаллыкъды аты бу
дунияда, адамланы джюреклеринде.

Адамны багъасы къалай чегилгенини, адам ха-
лини юсюнден жангылыкъла ачханы андан сора да
барды Билалны:

Къыйналгъаннга джанымы берирме,
Алай халалды мени джюрегим,
Алай а, билемисиз, мени джаныма
Хар не да алай дженгил джетгенин?..

(«Къыйналгъаннга джанымы берирме...»)

Ал эки тизгин бла къалыб кетсе, ол штамп да,
декларация да боллукъ эди. Ол къуру кеси кесин
махтау боллукъ эди, кишини ийнандырлыкъ да тюл
эди — аз адаммы айтады кесине «халалма, джанымы
берликме» деб! Арт эки тизгин къошулгъанында,
жангы сыфат чыкъды: халал адамны джюреги джу-
мушакъ, сезимлери ингил боладыла, ол себебден аны
джанына хар не дженгил тиеди, алай демеклик, —
халалны джашауу къыйынды, деген оюмну кёргюз-
теди поэт. Аллай адамлагъа, эслеб, сакъ къараргъа
борчлуду хар ким деген акъыллы, джарашуулукъ
оюм чыгъады назмудан.

Билалны джити ангысы, поэтлик суратлау кёрю-
мю болгъаны ма быллай тизгинледе да ачыкъ черти-
леди:

Адам адамгъа юретеди,
Ол бек ашхы затды. Алай,
Кюнню джарытыргъа юретсе,
Кюлкюлюк болур кечеги Ай!

Бек алаMAT айтханды аны Билал, идея магъанасына тыйыншлы поэтлик образланы да табыб: поэзияда къуру да болуучу сыфатланы жангы метафоралы орунлагъа джарашдырыб. Кеслерини акъыллары, билимлери да джетмегенлей, башхалагъа юретирге кю-решгенле ненчадыла! Аллайланы юслеринден Лайпанланы Билал айтхан самаркъау сурат, суйсенг-суймесенг да, тюзлюкдю, анга этер мадар, огъай дер къарыу джокъду.

Билалны башха назмулары былайда айтылгъанладан тамам «арты аллына айланыбдыла». Ол шартла: бир къауум назмулары бютеулей, башха къауумларыны бир строфалары, тизгинлери, оюмлары келишген, къалгъанлары, анга дери къарачай джаш поэзияда болгъаныча, — оюмлары, тили да штамп, поэзияда, джашауда да кёб айтылыб бошагъандан окъуучуну эсин бёлмеген, ангысына, сезимине тюрелмеген бош, тышлары омакъ, ичлери магъанасыз къуууш сёзле. Сёз ючюн:

Шоркъа суучукъдан
Чартлаб тамчыла
Джерге сингдиле, —
Къургъакъсыб тургъан
Гокка хансчыкъгъа
Джашау бердиле.
Гокка, тирилик,
Башын кёлтюрюб,
Ол тамчыладан

Бурунча болду,
Ариу джашнады,
Чагъыб жангыдан.
Биреуге джашау
Болдуруу ючюн,
Кете джашаудан,
Алай тамчыла
Кёб чартлайдыла
Шоркъа суучукъдан.

Окъуучугъа белгили болмагъан, кёб кере назмулада джазылмагъан бир оюм, бир айтыу джокъду былайда.

«Адам не ючюн джашайды дуняда?» деген назму Билалны эм сагъышлы оюмларыны бири болур. Атына кёре — алайды. Бу соруу оюмлу, сезимли, джашауну ишлерини, магъанасыны чынг мийигине къарагъанланы, ары тартханланы, къанат къакъгъанланы эслеринде джаратылады. Алай а Билалны назмуда соруулары, джууаблары да аны атына кёре болумлу тюлдюле. «Адам не ючюн джашайд дуняда? Бу соруу кёблени ашай болурму?» Тюз айтады — башлагъаны (заявкасы) бек алаMATды. Кёбню, азны эсе да, «ашайды», къайгъылы, мыдах этеди ол соруу. Алай а «Адам дуняда ёлалмагъандан, кеталмагъандан джашай болурму?» неда адам дунягъа «къыйналыр ючюн келе болурму? Къайтмаздан кет-

ген кюнюнде ол разы болуб кете болурму?» деген соруула чыртда джарамайдыла: алача болмайды джашауда, аллай адам джокъду. Сора болмагъан затны юсюнден соруу салыб кюреширге да джарамайды.

«Ёлюм кьоркьуу, кьамчи кибик, ашыкъдыргъан-ды аны джашаргъа». Бек уллу фанатик алимлени, искусствону, литератураны адамларыны арасында аллайла да боладыла, историяда белгилиди ол. Ёзге аллайла бек аздыла, кеслери да не джыллары дже-тиб, кьартлыкъ ёлюмден, неда кьаты, саусуз ауруб, башлагъан ишлерин бек суйгенден, анга адам улуну джашауунда уллу магъана бергенден кьоркьуу ал-гъанла боладыла. Къалгъанлада уа сау адам ишин этерге ёлюмню кьайгъысы амалтын ашыкъмайды, харкюнлюк джашаууну кьайгъысын кёрюб ишлеген болмаса; джашаргъа да ашыкъмайды, хар ким ке-сини не суйген, не амалсыз керекли ишин-джумушун заманында этерге ашыгъады ансы.

Огъай, Адам дунягъа келгенд,
От алыргъа кёкде элиядан.
Огъай, Адам, ёлюрге деб тюл,
Ёлюмсюз болургъа келгенд дунягъа.

Бу магъана кёб кере айтылгъан штампды.

Адам дуняда джашай болур,
Джыяр ючюн чыкъда гюллени.

Сёз джокъду, тюздю, алай а мында джангылыкъ джокъду. Джангылыгъы болмагъан а поэтлик сыфат болмайды, поэзия да болмайды.

Адам дуняда джашай болур,
Джууукъ эте алда кюнлени.

Не ючюн джууукъ этерге керекди алда кюнле-ни? Кьартлыкъгъа, ёлюмге дженгил джетер ючюн?

Адам дуняда джашай болур,
Ёлюм сёзю унутдуругъа.

Къайдам?! Болаллыкъ тюлдю аллай мадар бизни кьыйынлыгъыбызгъа.

Биз билмеген таша кюнлени
Кюнден-кюннге бойсундуругъа.

Белгили лозунг. Литература, илмуда да аллай джазыугъа — «лозунгалы» дейдиле.

Адам дуняда джашай болур,
Джашау деген сёз—къууанч дегенча,
Ангылашыныб турур ючюннге
Бу ангылы дуняда бирча.

Ал юч тизгинде айтылгъан оюм тюздю, ашхыды, болургъа кереклиси керти да алай эди. Арт тизгин а — «ангылы дуня» деген алкъын джууукъда тюлдю. Ангыланмагъан зат асыры кёбден (бютеу джашауда, адамланы бир-бири араларында) болалмай турадыла дуня, джашау болумгъа кереклисича, адамгъа тыйыншлысыча, — къууанчлы!

Кеси ачханы кесине къаршчы
Болмаз ючюннге джашайды адам.
Ёлюм тюл, джашау джарыгъы
Уруб туругъа керекди андан.

Ал эки тизгин — азбар белгили лозунгдула. Арт эки тизгиннге сёз джокъду. Алай болургъа керекди. Поэтлик, адамлыкъ излемдиле ала.

Атаны сабийи атадан насыблы
Болур ючюннге джашайды Адам,
Киши да эрикмес неси да болгъан
Бу биз джашагъан джер джашаудан.

Ал эки тизгин тюздюле, ёзге белгили штамп оюмдула, лозунгдула. Арт эки тизгинни айтханына не сёз, алай а аны айтыр заты джокъду!

Адам дунягъа келмегенди
Джашау къыйынд деб, къачаргъа андан.
Джашау аман эсе, иги этерге
Деб келгенди джашаугъа адам!

Ал эки тизгинни тюзлюгюне не сёз, алай а анда да айтыб айланыр зат джокъду. Арт эки тизгин биягъынлай белгили лозунгдула (Дагъыда, орусча айтханда, — банальность).

«Бусакъла» деген назмуну тили бютеу да мийикге ушагъан сёзледен къуралса да, ала мийик тропла тюлдюле, магъанасыз омакъ сёзледиле: штамп (халкъны кесини тилинде да, поэзияда да кёб джюрютлюб, теблениб бошагъан, аны амалтын адамны сезимлерине ётмеген, ассоциация кёрюнкую болмагъан, эстетикасыз тилди. Бу поэтге чынг къоркъуулу тил-

ди. Тышы джылтырагъаннга ушай, ичи—къуу, анга алдаулукъ этиб, поэтлигинден, творчествосундан бошаб къоярыкъ тил.

Сюймеклик джарыгъы—ай джарыгъына бѣлениб,
О кѣк джерге кече атхан садакъла,
Баргъанча джерни джумушакъ этине кириб,
Ууакъ къалтырай турадыла бусакъла.

Биринчи тизгин — штамп, экинчи тизгин — игиди, аны ызындан бир джангылыкъ келликди деб сакълайса, алай а ючюнчю тизгин — эстетикагъа къаршчы къуралгъанды (антиэстетично), эрши кѣрюнеди, садакъ этге кириб баргъан—ариу метафора сурат тюлдю, къанлы суратды. Тѣртюнчю тизгин — штампды.

О бусакъла, кѣкден тюшген бусакъла, —
О джаш къызы джашха узатхан къоллары.
Бусакъ кѣкгеча, баралгъан сюйгенине
Мен билеме чырмаулары хорлары.

Биринчи тизгин омакъды, джангылыгъы джокъду. Артдагъы юч тизгин — джангы да, ол сеbebден магъаналы да поэтлик оюмдула.

Ариулукъну, сюймекликни белгиси,
Кѣм-кѣк кѣкге баргъан джашил бусакъла.
Тамырыгъыз джерге кючлю бегисин,
Сизге къараб сукъланалла солдатла!

Биринчи тизгин учхарады, ийнандырмайды — аллай ассоциация бермейди. Экинчи тизгинде джангылыкъ болмаса да, джарамазча да тюлдю. Ючюнчю тизгин — кеси башына джангы оюм болмагъанлыкъгъа, бу текстни ичинде поэтлик халы, оюму барды. Тѣртюнчю тизгинни магъанасы ачыкъ тюлдю — не ючюн, не затларына сукъланадыла аланы солдатла? Бютеу сыфатларына (образларына) дерча болмайды: былайда айтхан затларыбызны чурумундан ол сыфат къуралалмагъанды, ол сеbebден анга сукъланырча сезим туумайды.

Билалны джангылыкъ ачамагъан, къуууш, омакъ сѣзле бла айтылгъан, энчи магъанасы болмагъан, белгили затланы, омакълыкълары алджаулукъ этиб, поэзиягъа ушатыб, авторгъа сурат кѣлекке болуб, белгили айтыула бир-бири ызындан тизилген (общие слова, общие места), историяда бююнлюкде да белгили ишлени, оюмланы, фактланы рифмагъа салгъан (фактографичность) назмулары: «Джюрек — кюн», «Джулдузла», «Чууакъ кече дуня бла бир

джулдуз...», «Самолет бла учуб бара...», «Къачхы чапракъла», «Алдады бютеу джашауунг...», «Элияны келгенин кектюн...», «Билеме...», «Адам джюрегинде» (бу башында айтылгъанны юсюне дагъыда — къуууш декларацияды).

Билалны суймекликни юсюнден назмулары да кёбюсюне энчи кёллю, энчи суратлау тиллидиле, алада джангы оюмла, сезимле ачыладыла бизге, джаш поэтни акъыллыдыгъы сейирсиндереди. Джаш къызыны суйюб, къыз суймесе, джаш ачыуланган, таб ёрелешген, анга къошулуб джашны джууукълары да къызгъа ат-бет атагъан, болмагъан беши-сёгюшле чыгъаргъан адетле бардыла. Къыз суймесе, джаш аны кесине учузлукъгъа санагъан да — джорукъ болгъанны орнундады. Къыз сайлагъан этеди деб, огъурамайдыла, анга кюлюмсюрегге да кюрешедиле. «Болур бир джюреги излегеми, кёлю тартмагъаны, илешмегеми, тартханы» демейдиле. «Андан небиз кемди!» — дейдиле. Билал башха тюрлю, уллу адамлыкъ халда, классиканы геройларыны сезимлерини дараджасында ойлайды. Къызыны кесинден мийикге тутады, аны кеси джюреги тартханны сайлагъанын а таб джаратхан этеди, кесини энчи сёзлери, метафоралары, тенгleshдириулеры бла айта да биледи:

Сен бир сейир къанатлы,
Къараб кёрген кёз алмаз.
Учуб барыб сен къонган
Терек акъ чакъмай къалмаз.

Къанатлы тюшер джерин
Кеси сайлайд, билеме.

Ол заты ючюн да, таб,
Аны артыкъ суюме.

Кёк мийгин билген джан
Мийик джер болур сайлай.
Ол излеминде да, ийнан,
Ол тюз тюлмюдю? Алай.

Бу оюму бла да къалмайды джаш поэт, акъыллы ойлашыуу алкъын аллындады: ол къанатлы къыздан — уллу суймеклигинден — умут юзюб, тюнгюлюб, насыбсыз болуб къалмайды. Бу оюмун бек таб тил бла айтханды да, кесибиз къошмай, кеси айтханча айтыб къояргъа излейбиз:

Мен къотур къая ташда
Кёб кёгюрчюн уяны
Кёрген кюнюмден башлаб
Суйгенме бу дуняны.

Тау тенгли насыб тауда
Тюл, къаяда да джашар,

Къанатлы, терекни къой,
Тюз кёкеннге да къонар.

Алай бла мен, сенден,
Насыбдан да тюнгюлмей,
Джашайма бу дуняда,
Мурат уллу, бюгюлмей.

(«Сен бир сейир къанатлы...»)

Тюз айтады поэт — кыызгъа алай ариу, суйюмлю, акъыллы, джууаш къарай, алай таза, мийик сую билген суймеклиги, халаллыгъы бла кесин суйдюре, мийикде учхан къанатлыны кесине юйюрсюндюре, кеси да насыблы бола, аны да насыблы эте билликди. Ма энтда бир уллу, ариу, мийик джашау дерси бизге джаш поэтни — керти фахмудан, акъылдан чыкыгъан дерс. Багъалы, бек керекли, кёбююзге бек джетишмеген дерс, насыбха элтген джол — кёб адамгъа бусагъатда аллай джетишмеген джол.

Суйген кызыны тюрсюнюн тюрлю-тюрлю бек ариу сёзле бла суратлайды Билал. Асламысына ала, ол тюрсюнюн кёргюзтген да, поэтни суймеклигине ийнандыргъан да этедиле, аны суймеклигини ариулугъун, уллулугъун, бир чексиз, къанатлы къууанчылыгъын, бир аллай да кыйынлыгъын, окъуучу да аллай халда толу сезерча, ангыларча суратлайдыла:

Джансуратым, къалай сукъланама мен
Ай бетингде эриген къар тамчыгъа.
Амал болса, аккылсыз бурулурем,
Тас болуб кетерик эссем да, анга.

Сени юсюнге кийген кийиминг болсам,
Мен андан да таб къабарем санынгы.
Сени ючюн ёлюрге бир джол табсам,
Муруккусуз берип эдим джанымы.

Билал суймекликни кючюне ма быллай багъа береди:

Не аркъан бла, не къама, не шкок бла, —
Не мадар бла адам сени тыялмаз.

(«Суймеклик, сен болмасанг...»)

Неда:

Суймекликден кючлю затха тюртюлмей,
Джаратылгъанлы келеди адам улу.
Ненча поэма джазылса да, джокъду
Джанинган джюрекни поэмасындан уллу!

(«Джансуратым, къалай сукъланама мен...»)

Суйгенини тыш тюрсюнюн кёрюб, кыйынлашхандан башха, аны ич хауасы бла хазна кюрешмейди автор: джаш поэтни акъылында алкъын аллай кыйыгъыла, соруула болмазла. Ол да тюздю — джашауну джоругъуду. Ёзге бу назмуларыны да, башха те-

маларындача, юретиу, ойлашдырыу, алай бла джашауну кѳууанчлы, не кѳадар чурумсуз кѳайгѳыладан, кѳыйынлыкѳладан сакѳланыр кибик этерге амалла болгѳанларын эсге салыу — эм ашхы, аланы суйдюрген, сейирсиндириб, кѳууандыргѳан шартларыны, акѳыл болушлукѳларыны биридиле.

Тюбедим санга, тюбегенча тангнга.
Энди, тилейме, чырт кѳлюмю кѳалдырма.
Кесинг берген кѳанатларынгы манга
Кесинг уруб не кюйдюрме, сындырма!

(«Сабий туууб, ёсе-ёсе келгенде...»)

Кѳалай ариу, кѳалай джумушакѳлыкѳны, джюрек ингиликни, акѳыллыкѳны кѳргюзген сѳзледиле. Не зат болса, кѳалай болса, экисине да аман боллугѳун, суймеклик оюлугѳун-джоюлугѳун, джашау кѳуу боллугѳун аллындан билиб тургѳан, аны джашау нѳгерине айтыб ангылатхан — кѳаллай насыбды, кѳалай ышангылы джашау багѳанады. Биз барыбыз да алай — алгѳа, терен кѳарай, кѳргенинги, ичинге джыйыб турмай, айтыб ангылатыр кереклисин билиб турсакѳ, ненча ачудан, уллу кѳыйынлыкѳладан сакѳланыр эдик, джашау кѳаллай тюрлю ариу, кѳайгѳысыз болур эди!

Кеси сие билген джаш суйдюре да биледи; «кел меннге» деген бла кѳыз барыб кѳалмаса, чыртда айыб джокѳду. Джаш поэтибизде аллай суймекликни юлгюсю барды. Ол суймеклиги аны, кѳб эркишиле умут этгенча, учуз этмейди, огѳурлу, халал, суйюмлю этеди:

Татлы кѳараб меннге, «суйгеним» дерге
Сени тилинг нек болалмайды экен?

Аллай сѳзню эштирге кѳайсы бир джаш да сиеди, алай а эштгенден сора чюйресине кетеди, кеси кесине да, адамлагѳа да махтанган этеди, кѳызгѳа, юйюне келтиргенден сора, тиширыуна, уллу кѳллю, дурген, хыны болады. Билал а чыртда башха тюрлю сезеди аны юсюнден:

Бир сѳзюнгю тюшюрмез эдим джерге,
Сен болгѳаенг кенг юйюбюзге кирген.

Кимди ариу бу дуняда, деселе,
Джулдузханды, Джулдузханды дерикме,
Кѳабар кѳабыным тауусулгѳан кюн кѳлсе,
Сени атынг ауузумда — ёллюкме!

Мен сенича, сен башханы сие эсенг,
Не этерикме, къадард мени джангылтхан.
Дагъыда санга джырла джазыб турурма,
Сюймекликни кючюн манга былай танытхан.

Джюрегимден кетмезликсе, Джулдузхан!
Кюндюз—кюнюм, кече—Айым, Джулдузхан!
Къачым, джазым, къышым, джайым,
Джулдузхан!

(«Джансуратым, къалай сукъланама мен...»)

Поэтни былай акъыллы, джашау оюмлу назмуларыны бири — «Мен алкъын сеннге тюк чакълы гюнахы...» деген назму магъаналы, джангы оюмлу, ойлашдырыулуду. Анда да авторну джашауну ангыламакълыгъы сейирсиндиреди. Муну джюрек хауасы аллында айтылгъандан чыртда башха тюрлюдю. Былайда ол къызгъа, аллындача — «бир сёзюнгю тюшюрмез эдим джерге», — демейди. Къыз, муну иги таныб, билиб, кесин муну халисине-халына келишдирирча болурун излейди. Кесини джетишмеген затлары болурун да джашырмайды. Къызны джашауу алдаулукъ болмазын излейди:

Мен алкъын сеннге тюк чакълы гюнахы
Болмагъан айыбсыз джашчыкъма.
Кёзюнг къараса да, къызчыкъ, сен меннге:
«Хо»,—дерге, келирге ашыкъма.

Джолгъа алгъыш эт, бизни бирге элт,
Алай эм алгъа иги сагъыш эт:
Керекмеми мен сеннге былай,
Туугъанымча, тургъанымча алай,

Кюлюрге суйген кёзлерим бла,
Тюрлене тургъан джюрегим бла,
Халкъдан бир тюрлю излемим бла,
Сени да бу тукъум суйгеним бла.

Мен да мёлек тюл, мен да тюз адам,
Сен мени иги бил, иги бол андан,
Кел меннге, кесинги билгенча, билиб.
Иги зат джокъ джангылмагъандан,
Артдан, джюрегинг асыры толгъандан,
«Эрим ёлмесин»,—деб айтыр кибик.

Былайда поэт кесинден къызгъа асыры уллу суймеклик теджемейди, дагъыда къызны «джюреги асыры толгъандан», «эрим ёлмесин» деб айтырын излейди. Аллай джарым суймекликчик кишини да джюрегин толтуралмаз, ары дери болгъан суймекли-

гин да сууутурукъду — джюрегин бузлатырыкъды. Бир-бирин билиб, ангылаб джашагъан, не сёз, — аламатды, ёзге былайда поэт къызны билиб, ангылаб джашаргъа демейди, къыз нени да ол излегенча этерин сакълайды. Не ючюн болады алай? Аллында назмуда джашны кёзю къарайды къызгъа, къыз анга эс бёлген таууш джокъду. Бу назмуда уа, «къызчыкъны» джашха кёзю къарайды, джаш а аны багъалатмайды, аны ючюн бюсюреусюз этеди, келеме дей эсенг, кел, ёзге сени амалтын мен халимде джукъ тюрлендирлигим джокъду, хар не да мен айтханча болсун, дейди. Алай бла, къызгъа учузлукъ салады. Джашауда керти да болуучусу алайды. Ёзге алай болургъа керек тюлдю, терен акъыллы адам этмейди алай. Былайда, адам суйгенин билиб, анга уллу кёллюк этеди. Ол а иги шарт тюлдю. Не сени суйгенин багъалатыргъа керекди — суйгени ючюн. Неда, башха затларындан кёлюнг тутхан адам тюл эсе, аны ачыкъ айтыргъа керекди, кыйналса да, куйсе да, кюер да тохтар. Аны джанын — суйген джанын — кесини халисине джумушчу этген а адамлыкъ тюлдю. Авторгъа бу назму ючюн «акъыллы», «джашау оюмлу» дегенибиз а назмуну магъанасы ючюн тюлдю, кеси да биле-билмегенлей этген эсе да, джашауну бир дуруссуз шартыны, болгъаныча, сура-тын салгъаны ючюндю. Алай а поэт, искусствону адамы, быллай затха кьол салыргъа, окъуучугъа алай юлгю кёргюзтюрге, анда аллай оюмну, сезимни бегитирге эркинлиги джокъду.

Билал дуняны фахмулу ангылайды, не кесини, не башхаланы джашауларында болгъан огъурлу, не огъурсуз затла бек кёзюне илинедиле, ол аланы къатлары бла озуб кетмейди, тинтеди, сюзеди, терсни тюзетирге амал излейди. Ол амал табылмайын таралады, алай а, табылмагъан заманында да окъуучугъа анга эс бёлдюртеди, сорууну аны кёз аллына тутады, насыбын заманында излерге кереклисин эсгертеди:

Сен, къууанчдан кьалтырай,
 Башхагъа тюбеген сагъат,
 Болду эр джюрегими
 Этген бир тюрлю сакъат.

Къалай мыдакды меннге
 Тойну джарыкъ тартыуу.

Ай джарыгъыны бюгече
 Кёмюрсеген татыуу.

Насыб бард деб дуняда,—
 Айтханды къайсы тели?
 Сен баргъан айтхан болур,
 Алай эсе, мен тели!..

Сюйгенлерибиз кетиб,
Виз ызларындан къараб.
Сюймекликни аллахы
Къойгъанд да бизни къаргъаб.

Мен ёмюрде тебсемем,
Бармам бир да джангызгъа,
Бек сюйгеним кетиб, мен
Къалдым къалай джангызлай.

Эм сейир оюму — автор муну артында айтханыды. Неди поэтни бу къыйынлыкъ болумуну чурумму? Кимдеди терслик? Терслик чынг алгъа кесиндеди — къолундан насыбын ычхындыргъан. Андан сора уа — тюрлю-тюрлю сылтау чурумла, насыб, кеси аллына келиб, къолунга къонмайды, аны ючюн къайгъырыргъа керекди деген оюм келеди окъуучуну кёлуне:

Кимди терс?—кесимме терс!
Кимди терс?—кетгенди терс.
Кимди терс?—джазыуду терс.
О насыб, къайдаса сен?

(«Сен къууанчдан къалтырай...»)

Алай бла, Лайпанланы Билалны биринчи китабында бир назмулары бек иги, сейирсиндиргенлери, бир къауумларында, къарачай, башха поэзиялада да аз тюбемеген эстетика джангылычла болгъанлары, аланы джазыучу кеси эслеген къыйын болуучусу, бир къауум джазыучула уа, ёмюрлери да эслеялмай, ангылаялмай къалыб, заманларын зыраф ийиучюлери ючюн, бу китабны аслам тинтерге керек болду.

Аны тышында, бир джазыучуну юсюнден джазылгъан, къачан да джазыучулары кёллерине келгенча, къуру аны юсюнден болуб къалмайды, бютеу да литератураны, поэзияны, аны джетишимлерини—юлгю алыргъа керекли затларыны, проблемаларыны юсюнденди.

ПРОЗА

Джашаугъа келише

Хубийланы Османни «Дерт» деген повести къарачай литературада болмагъан джангылыкълары бла эс бёлдюреди кесине. Къарачай проза асламысына историяны, история бла революцияны, Уллу Ата джурт къазауатны темаларына джазылгъанды.

Къайсы тема игиди, къайсы бек керекди? — дерге болмайды литературада. Хар теманы да эркинлиги, кесини орну барды, кереклиди литературада, джашауда да, ууакъ, гитче темачыкъла болмасынла ансы. Алай а, белгилисича, джашауда заманнга кёре тюрлениуле боладыла, литератураны багъасын кесген заманда да, къайсы тема игиди? — демегенликге, бусагъатда къайсы тема бек керекди, бек магъаналыды, башха темаланы да атыб къоймагъанлай? — деб соруу салынмай чыртда амал джокъду.

Чыгъарманы темасына эс бёлюу—артыкъ да джаш литературалада — бек керекди. Къайсы халкъ да кесини историясын, ёсюу джолларын билирге керекди. Тюненесин билмеген, бюгюнюн толу билмейди, абынады, бюгюнюн джарашдыралмагъан а тамбла не боллугъун, къайры атларын къайдан билсин?!

Къарачай литературада история, история-революцион темалагъа аталгъан чыгъармала кёбюсюне учарадыла. Былада джашауну тинтиу джокъну орнундады, аны орнуна — информация, литература героину суратлау джорукъланы ол авторла бек сайы бла баргъандыла, адамны орнуна аны ауанасын кёргюзгендиле. Алай бла, миллет хали, миллетни бети, адет-

лери, джорукълары кёрюнмейдинле, ачыкъланмайдыла.

Ёзге, история тема керек болса да, баш темала — бюгюнню джашауну темаларыдыла. Муну юсюнден джазычула кеслерини ишлерин сюзген джыйылыуларында талай кере айтханбыз. Алай болса да ала бу джанына бек кыйналыб буруладыла. Бу затха сылтаула ненча табсала да, чурумлары джазычулукну баш шартларындадыла: адамгъа кыйгырыу да, кёре, суратлай билмеклик да.

Историялы чыгъарманы джазгъан бюгюнлюкню юсюнден джазгъандан тынчы дерге джарамаз, алай а чыгъармада да чыгъарма барды: литература — илму джорукъла бла терен тинтиу, кеси халкынгы, хоншу халкъланы историяларын джик-джигине дери билиу, архивлени къазыб, джылла бла документле джыйыу (сёз ючюн, А. Толстойну «Петр I» романы), меуа халкъ кеси сенден да иги билген затланы баш-башы бла бир-бири ызындан тизиу. Былайда кёлкълалды болуугъа орун джокъду. Кёлкълалды болсакъ, биз — окъуучула, критикле — кёлкълалды болайыкъ; сен джазычуса, ол атны джюрютесе, халкыны аллында борчунг барды.

Иги чыгъарма джазсанг, — халкынг ашхылыкъ дерс алыр, бети чыгъар, сыйюб окъурбуз, сыйынгы кёрюрбюз, къарыусуз джазсанг а — окъурубуз да келмейди.

А. Толстойча джаз, деб киши да айтырыкъ тюлдю. Алай а историялы чыгъарманы джазыу джорукъларын билирге уа сёзсюз да керекди. Бу ишни кыйын болгъанына А. Толстойча къарасанг, документле джыярса, историяны билирсе, романны да эки джылгъа джазмазса, он джылны джазарса. Литератураны джорукъларын, теориясын билирге керекди десенг, анга къол силкгеннге уа история темагъа джазгъан кёб кере тынч болады: хапарны эштгенди неда кёргенди (кесини биографиясы) — сюжети хазырды (тюзюрек айтсакъ, фабуласы), кеси багъа бериб, тюзю-терсни айырыб кюреширге керек болмайды — ол сюжетде болгъан затлагъа историяда багъа берилиб бошалгъанды. Алай бла, джазычулукну эки шарты (кёре билмеклик, багъа бериу) тергеуден чыгъадыла — кеслери алларына боладыла. Ючюнчюсю уа — суратлау, ол суратлау тюлдю, ин-

формацияды. Баш литература геройну джолу, класс кюрешледен тышында кесини джашауу, сыйдамды, бир къайгъысы джокъду. Быллай чыгъармалада адамгъа къайгъырыу да кърюнмейди.

Бююнню джашауну юсюнден джазаргъа кереклисин эштмегенча этиу барды бир къауум къарачай джазыучулада. Сора бююнлюкню суратламагъан литература къалай болур?! Джазыучу тегеринде адамланы, халкъны джарсыуларына къайгъырыргъа керекди: реалист литератураны джаратылгъаны да джазыучу адамгъа къайгъыргъандан болгъанды — анга болушургъа, юретирге, ачыуну аз этер джолланы къргюзтюрге, бушууну басаргъа: адамны бу ачы джарсыуладан къутхарыр ючюн, не этерге керекди деб соруб, анга джууаб береди литература: литератураны магъанасы, борчу да джашауну иги, ариу, къууанчлы этиудю, алай болур ючюн а, адамны халисин тюз этерге керекди! Сора бююн аны къатында баргъан джашаугъа эс бълмесе, адамланы не этгенлерин кърмесе, кимни неге юретир джазыучу? Джашау историядан, къазауатладан, революцияладан къуралмайды, харкюнлюк болумду джашау. Анга шагъатлыкъ классика да этеди. Ол, бююн бизге история болгъанлыкъгъа, джазылгъан кезююнде кесини заманын суратлагъанды. Чынг артында дагъыда: литература не затды деген соруугъа, — ол бююнню джашау болумну кесгин сыфатла бла суратлауду, — дейди реалист литератураны джоругъу.

Хубийланы Османни повести туура бююнню юсюнден тюрлю, алай а хазна узакъ болмагъан заманны суратлайды. Аны хапары Ата джурт къазауатны заманынданды. Баш героюну джашау джолу, халиси асламысына къазауатны юсю бла ачыкъланады, алай болса да ол къазауатха аталгъан чыгъармаладан тюрлю. Повестде къысхасы бла къазауатны болуму кърюнеди, аны кеси уа суратланмайды. Адамны харкюнлюк джашауну, юй турмушуну, адам халини юсюнденди. Повестге аты аталгъан ачы дертге къазауат къошулса да, ол къазауатны дерти тюрлю, адамны абыннганыны дертиди. Бу чыгъармада джашауну кѐб тюрлю джаны кѐргюзтюледди, аны кѐб проблемалары салынадыла. Адамны насыбы къалай къуралады, къалай оюлады, ол тюз джолдан терс джолгъа тюшеди — джашауну баш сорууларыны би-

ри болган бу зат повестде ийнамлы суратланганды — литература геройланы джашау джолларыны юсю бла.

Къарачай прозада баш литература геройну джашауу, ол революционер эсе, революцияда джолларыны, Ата джурт къазауатда эсе, къазауат джолларыны къыйынлыгъындан къалгъаны бек сыйдамды. Ол китаблагъа кёре, джашауда бир къыйынлыкъ барды деб айтырыкъ тюлсе. Къарачай прозада, нени юсюнден джазаргъа билмей, — сюжет табмай, къыйналган — литератураны аллын тыйыб турган чурумду. Джашауда уа драмала, трагедияла ненчадыла! — ким санагъанды аланы!? Ким джазгъанды къарачай литературада аллай повестле, романла, хапарла?! Тургеневни адам улу баш урган повестлери нени юсюндендиле? Къазауатны? «Евгений Онегин» нек джазылгъанды? Керек болмазмы эди ол?! Чингиз Айтматовну повестлерини кёбюсю уа нени юсюндендиле?! Къайсы уллу миллет литературагъа къарасанг да, кёбдюле быллай юлгюле.

Сейир: къарачай поэтле да джазадыла назмуларында энчи джарсыуну юсюнден. Ол поэтле огъуна проза джасала уа, башхаланы, халкъны джарсыуун кёрмейдиле. Къалган бары алай къалса да, къуру бу затха къараб огъуна оюм этерге боллукъду джазычу проза чыгъарма къаллай болургъа кереклисини юсюнден. Хубий улуну повести джашауну кёре билмекликни, темаланы, буюкъмай, эркин къалай алыргъа боллугъун белгилейди. Повестни хапары, гитче затчыкъдан башланыб, уллу затларгъа джетеди.

Сохта джашчыкъ Чомур, школ тенгчиги Даумну джаратыб, къачан да болуучусуча, кесине айтыргъа уялыб, къоркъуб, къагъытчыкъ джазады да, къызны китабыны ичине салады. Даумну андан хапары болмайды. Аны атасы Домалай, ручка излей барыб, къагъытха тюртюледди. Окъуйду, къызына уллу айыб салады, джашны юсюнден а школну директоруна тарыгъады. Домалай ол школда устазды. Чомурну школдан къыстайдыла. Аллында абадан бошбоюн джашла аны кеслерине тартадыла, ол аракъы ичеди да, таш атыб, Домалайны терезесин сындырады. Арта ол джашла да кёрюнмейдиле, Чомур а къызгъа чабады. Домалай ишни сюдге береди. Чомур тюрмеге тюшеди.

Ол кёзюуде Ата джурт къазауат бара эди. Немецле Къарачайны аладыла. Тутмакъланы, ала бла бирге Чомурну да бошлайдыла. Чомургъа герох бере- диле. Ол алагъа юйюрсюнеди. Бир джолда аны тау- лагъа джол уста этиб, партизанланы ызлай чыгъа- дыла, сёлеше кетиб, Домалайны коммунист болгъа- нын айтдыртадыла.. Домалай олсагъатда ауруб джа- тыб турады. Ол хапарны Чомурдан билиб, немецле, врачлабыз деб келиб, Домалайны багъаргъа элтген сылтау бла алыб кетедиле. Домалай тас болуб къа- лады. Тюрмеден джангыз бир къысха письмочукъну юйдегисине джиберирге амал табады.

Чомурну андан сора хата этгени болуб кёрюнмей- ди. немецле бла уа айланады. Ала Къарачайдан къачхан заманда Чомур да биргелерине кетеди. Ки- чи къарнашы Хорлам, кеси разылыгъы бла Совет Аскерге барыб, къазауат джангы бошалгъан кёзюу- де Германияда Чомургъа тюбейди, джерсиз, юйсюз, ишсиз атылыб къалгъан къарнашына Хорлам, тю- шюндюб, Чомурну юйге къайтарады. Чомур, шофер болуб, джарашыб ишлейди.

Чомур юйден кетмеген заманда огъуна, Хорлам, Даумну сүйюб, къызгъа кёлюн билдиреди. Даумну да джюреги тартыб, ала бир юй боладыла.

Бир кюн Даум, башха элде джашагъан къысха теугини къыйын ауругъанын эштиб, ары тебреб, джолда машина сакълаб тургъанлай, джюк машина- сы бла Чомур тюбейди. Даум минеди, джолгъа джа- рашханларында, Чомур табылгъы келгени бла кеси- ни джарсыууну юсюнден сёз башлайды. Талай сёз- ню арасында: «Мен муратыма джетмей къаллыкъ тюлме», — дейди. Ол заманда Даум, башха тюшюн- дюрюр сёзюн барын да тауусуб, атасыны тюрмеден ийген къагъытчыгъыны юсюнден айтады. Чомургъа дау салады. Аны эштгенлей, Чомур къайгъыгъа ки- реди. Машинаны джаргъа бурады, кеси уа секириб тюшерге умут этеди. Даум аны юсюне къадалады. Олсагъатлай машина джардан кетеди.

Бу повестде, къарачай литературада огъай, башха уллу литературалада да аз тюбеген, эс бёлдюрген, бир магъаналы зат барды. Хар къуру даучуланы би- ри неда бир къаууму толусу бла тюз, не толусу бла терс болады. Мында уа эки къауумунда да барды терслик. Ол себебден дау (конфликт) артыкъ бек тик,

багъа берирге кыйын болады. (Окбуучугъа ангыларгъа, бизге тинтерге да — аны кибик). Джашауда быллай даула, таб аслам тюл эселе, аз тюлдюле. Алай а китабха хаман да биринчи тюрлюсю тюшеди. Нек?

Ол даулада, бир адамны не аз да хатасы болмагъанлай, анга башха адамны аманлыгъы бла зарауатлыкъ джетеди. Тюз адамгъа кыйынлыкъ салыннганы артыкълыкъды, зорлукъду. Биринчиси, тюз адамны кыйынлашханы джазыучуну, кимни да кёзюне дженгил илинеди, джарсытхан, джазыкъсындыртхан этеди, джазыучуну аны джакълары келеди. Керти джазыучу аллай адамны кьорууламай чыдаямлайды. Классика чыгъармаланы асламысына джаратханыбыз да андан болады.

Экинчиси, артыкълыкъгъа адамны джюреги бек эзиледи, артыкълыкъгъа кечмеклик салмау — адам улуну халисиди. Джазыучуну иги адамны игилигин сыйлары келеди, анга махтау салмай туралмайды, аны юсю бла кёргюзтеди адам улуна. Алай бла юлгюлюле тюшедиле литературагъа. Аны бла бирге джазыучу аманлыкъны айгъакълайды, баям этеди, анга кьаршчы турургъа чакъырады адамланы.

Кеслери биле тургъанлай аманлыкъ этгенле бла бирге, аман адамла болмагъанлай, ангылары, билимлери джетмегенле, аны ючюн терсликлерин, джангылгъанларын ангылаямлагъанла аз тюлдюле джашауда. Была кенг орун алыргъа керекдиле литературада. Джангылычла ачыкълансала, адамла бир-бирлерин иги ангыларыкъдыла.

«Дертде» Чомур кесини тюрмеге тюшгенин тюзге санамайды, келишмеген иш этдим да, айыбыма джолукъдум, энди акъылым болса, алай этмез эдим, — демейди. Ол сеbebден, немецле тюрмеден бошлагъанларында, ала тюзлюкню орнуна салгъаннга, анга насыб бергеннге тергейди. Немецле да, муну джашлыгъын, кесинден башха сагъышы болмагъанын кёрюб, кеслерине тынч илешдиредиле. Герох бергенлеринде, бизге ишлериксе, демейдиле.

Чомур немецледен да, Домалайладан да кьоркъады, тюрмеге салдырлыкъдыла деб. Атасы сауутну кьоратырын излеб къадалгъанында: «Экинчи кюн биягъы тюрмеге джыйылырсамы дейсе?» — дейди Чомур.

— Ким джыярыкъды? — деб Сапар сейирсиниб сорду.

— Бергенле!

— Кимледиле ала?

— Биле тургъанлай сораса. Сен энтда меннге уру-шурукъса. Алай а, ал деб бергенлеринден сора, огъай десем, боллукъ тюл эди. Къоркъгъандан алдым. Энди уа асыры сокъуранмайма. Сауутум болмай къайтсам, ол джоюб ийгенле энтда мени абындырлыкъ эдиле. Бусагъатда мен аланы биринден да къоркъмайма».

Немецле, Чомурну джол уста этиб, таулагъа чыгъаргъа тебрегенлеринде, ары дери хар къуру да этиучюлерича, партизанланы ызлай баргъанларын айтмайдыла, джер-суу кере барабыз, дегендиле.

«Уугъа чыгъар хапар айта эдиле», — дейди Чомур сансыз. Къаллай «ууну» юсюнден айтханларын ангыламайды. Аманлыкъчы тюлдю — биле-биле аманлыкъ этерге излемейди, кимни эсе да сатыб, ача, байлыкъ излер акъылы джокъду. «Атам, къайда джорюсем да, мени кишиге зараным джугъарыкъ тюлдю». «Аскерлерине, къошул десенг да, къошулдукъ тюлме, кесими уа сакъларыкъма», — былайды Чомурну оюму. Алагъа къошулгъан да, сауут джорютген да бирди, деб ийнандыралмайды аны атасы.

Чомур, Домалайны аны насыбын кесген адамгъа санагъанлыкъгъа (жерти да алай огъуна болур!), аны тутдуругъа, джойдуругъа, алай бла дерт къайтарыгъа деб а эсинде да джокъду. Къалай болгъанын кеси билмегенлей тутдуруб къояды Домалайны. Бу сцена повестде бек таб берилгенди.

Чомурну Даумну юсюнде мураты неди? Анга не мурат бла чабханды? Артда уа «кеч-эртде болса да муратыма джетерикме», — деб неге айтады?! Бир юй болургъамы? Биле-биле аманлыкъ этергеми? Аманлыкъгъа айта эсе, Даумгъа тилекчи нек болады, разылыкъ нек излейди? Аны тос болуб джашамазлыгъын ангыламаймыды? Не уа кесине керекмиди аллай джашау? Артыкълыкъны юсюнден айта эсе, Даум: «Кесим сау болуб, мени оноуум кишиге джетерик тюлдю», — нек дейди? Сюемиди герой Даумну, суймеймиди? Сюе тургъанлай, мынга келмегени ючюн ачыулу дерт алыргъамы излейди? Аны амал-

тын джашауу бузулгъаны ючюн дерт къайтарыргъа-мы дейди? «Ёзге зат къолумдан келмесе да, хар кимни этгенин кесине къайтара билликме, дерт къурумайды», — нек дейди?

Бютеу повестде, былайында, аллында кёргюзтюлгеннге кёре, Чомур ары дери дерти болгъаннга, аманлыкъчыгъа да ушамайды, кесине къоркыгъандан башха. «Даум, аллах бергенча, къатыбызда джан джокъду, шо, тюзюн бир айт, бизни джазыуубуз бирге нек болмады, биз нек чырмалдыкъ?..» Бу сёзле суймеген адамны сёзлери тюлдюле, таралгъан адамны сёзлеридиле. Чомургъа да аман кёз бла къаратмайдыла. Чомур, алджаб, алджагъанын энтда ангыламагъанлай барады.

Даум да, прологда аны соруууна джууаб эте, Чомурну терслигин аны къагъытла джазгъанына элтгени тюз тюлдю. Автор кеси аллында билдиргенича, Чомурну терслиги къагъытлада тюлдю, къызгъа чабханындады. «Мени джюрегим сеннге бёлуне эди демеиме», — деб да Даум тюзюн айтмайды: къагъытчыкъланы джангы алгъан сагъатында аны къууанчын автор бек таб кёргюзгенди. Алай бла, Чомур насыбдан айырылгъан адам болуб кёрюнеди повестде.

Чомургъа машинаны джаргъа бурдуртхан Домалайны тюремеден ийген къагъыты болады. Ары дери аны ол къагъытдан хапары джокъ эди. Анда ачыкъ зат айтылмайды. Ёзге, суратлау джорукъгъа кёре, Чомурну Домалайгъа бизге белгили этген хатасыны юсюнденди сёз (башха заты болса, автор аны окъуучугъа сездирирге керек эди). Прологда Чомур аны эшитгенлей, сескекли, къайгылы болгъаны айтылады талай кере да, не ючюн къайгылы болгъаны уа белгиленмейди: Чомур Домалайны юсюнде хатам барды деб билмейди, хатасы болмагъанлай, бошунагъа айтадыла, деб турады. Ол немецле бла кетерге тебреб, атасы тыяргъа кюрешгенинде, «мен алкъын дуниядан тоймагъанма, мен джашаргъа сюеме. Анасыз ёсюб, ёксюзлюк сынадым. Школда окъур орнуна, тюмеге кирдим. Энтда элде хапарны эштесе. «Адам ёлтюрген атымды», — дейди ол. Чомур тюзню, терсни къатышдырады, алай болса да ангылагъаны олду. Прологда да, Даум, «Джаугъа кеслерин бергенле», дегенинде, «кеслерин бергенлеми» дейсе, Даум?» — деб кёлкъалды, сагъышлы да болуб айтады. Дагъы-

да: «Мен кимни да билмейме, аллах терсейтиб, ич-леринде да айландым, Германияда да болдум. Кишиге хатам джукъмагъанды. Бир адам айтсынчы бери! Мени къоркъууум джокъду, ауузларын тыймагъан-ла уа исси къабарла, — дейди Чомур. Алай а Даум: «Аны заман кеси танытыр!» — дегенинде, Чомур, «асыры къайгъыланнгандан, ауузуна сёз тюзюб джу-уаб къайтаралмады. «Чомур: «Нени билесе?» — дегенинде, «сени этиб айланнганларынгы», — дейди Даум.

Сёзю экинчи бёлюмюнде Чомур уллу къайгъылы болгъанлай барады, къагъытны эштгенлей а, сёле-шиуден умут юзеди: «Атам тюремеден джазгъан къагъыт табылгъанды, ол мендеди, ангыладынгмы! — деб Даум сёзю бошагъынчы, Чомур, олтуруб чыда-ялмай, кыскыныкга кирди. Джолну учхара джерле-рин марай барыб, мазаллы терекден озгъанлай, онг джанында джарны эследи».

Бу пролог болгъаны себебли, былайда башсыз ай-тылгъан зат повестде ачыкъланлыкъды. Повестге кёре уа, Даум неге айтханы, Чомурну да неден къор-къгъаны джаула бла айланнганына, сауут джюрют-генине, таулагъа джол уста болгъанына бара эсе, аны эл, Даумну анасы бла биледиле — Даумгъа «тю-зю билир» зат джокъду. Домалайны коммунист бол-гъанын билдиргенине айта эсе, ол джазгъан къагъыт-да бу затны юсюнден не аз да джукъ осмакъланмай-ды. Ол къагъыт асыры башсыз-тюбсюзю, артда да башха амал бла авторну джанындан Домалай нени билдирирге излегени сездирилмейди. Чомур кеси, аны билдириб, хата этгенин ангыламагъан эди, арт-да да ангылагъанча кёргюзтюлмейди. Хатасы болма-гъанлай, Даум джаулукъ этерикди деб къоркъду эсе, ол къоркъуу анга ары дери да ачыкъ эди, этгени алайлай да — ол кеси билиб — белгилиди, Даум анга не кшошарыкъ эди?! — къагъытны эшитгинчи, аллай бир къайгъылы нек болду, къагъытны эшит-генлей а, нек эс ташлады? Чомур хатам барды деб билмейди, кесин хаталыгъа санамайды, халы уа, джашыртын уллу хаталары болуб, аланы киши бил-мейди деб тургъан адамчады. Аны алай кёргюзтген авторну сёзюдю (комментарийлери), Чомур кеси ауу-зу бла айтхан а аны бизге белгили повестдеги хали-сине, хаталарына къалай къарагъанына тюз келеди.

Даум да былайда этери-этмези биллиниб сёлешмейди: бармы эди аны ары дери Чомурну юсюнден джукъ излерге — «тюсюн билирге» — билсе, закон бла айыбына джолукъдуругъа мураты? Огъесе, Чомур ачуландыргъанында, силдеб, экиси да къызышыб, ажымлымы кетдиле?

Литература геройну хар атламы толусу бла беги-тилирге керекди.

Былайда соруула неден чыгъадыла? Автор Чомурну (башха геройланы да) тышларындан суратлайды — болгъан затланы юсю бла (действие) кесин джюрютгенин (поведение), атламларын (поступки), бир-бирине сёлешгенлерин (диалогла) авторну атындан, ичлеринден а суратламайды: кеслерине джетген къайгъыланы, аланы салгъан адамланы, кеслерини этиб бошагъан атламларыны юсюнден неда аланы аллы бла дагъыда аны кирик сагъышларын, оюмларын, сезимлерин кёргюзмейди. Бу зат адам халини тинтиуню, литература сыфатны къурауну толу этмейди. Ол къарачай литературада бютеу да орналмагъан суратлау джорукъду, аны аллында тургъан проблемады. Адамны атлагъанын ангыламай, къыйынлашханна юсюнден «аны ичине кирибми чыгъарыкъ эдим!» деген сёз барды. Ичинден суратлау джорукъда джазыучу литература геройну «ичине кириб чыгъады». Сёзсюз, тынч тюлдю, къыйынды бу зат, ёзге, эс бёлюмгенди ансы, бизни джазыучула эталлыкъдыла бу ишни. Ол литература геройну халисни логикасына кёре болады. Сёз ючюн, быллай халили адам быллай атлам этерни аллы бла къаллай оноу этер, неда, артыкълыкъ джетгениге санай эсе, ичинден къалай ахсыныр, къалай кюер, къайнар д. а. к.

Бир кере терслик этген, терслигин ангылаб, азаб салынган эсе, азабын чегиб, тюз джолгъа къайтмаса, бир алджагъаны ызындан башхасын тарта барады да, арты аман бла бошалады, деген идея кёрюнеди Чомурну сыфатында.

Башында айтханыбызча, терс къуру Чомур тюлдю. Домалай да терсди. Аны бла къалмай, терсликни башланнганы Домалайдан болгъанды: ол Чомурну школдан кыстатады, къалгъан хатала, уллу-гитче эселе да, мындан чыгъадыла. Автор аллында Домалайны бу терслигин кёргюзтеди: аны устаз тенглери-ни, къатыны Гыджыны атларындан джаш къызгъа

къагъыт джазгъан адетди деб, талай кере чертеди. Артда уа аны бу чюйре атламы толусу бла джутулуб къалады. Чомур, къатыша, аман кюнлю бола айланган заманда, не устазладан бири, не Гыджы, не атасы Сапар, къарнашы Хорлам, Чомурну терслеген болмаса, Домалайны чынг алгъа этген терслигин сагъынмайдыла. Джашауда болуучусу алайды — киши къатышыргъа суймей, неда аны къайгъылы болмай, чюйреликге тынгылаб къоядыла. Бу зат, Чомурну джашау джолу, сыфаты бла бирге, повестни баш идеясын ачыкълайды: джамагъатны энчи дауладан, къаугъаладан бир джанында къалгъаныды терсликни неда аманлыкъны орнатыргъа, джабылыб баргъанына онг берген: бир инсанны, артыкъ да джаш адамны, ата-анасы, ахлулары, тенглери, школ, джашагъан, ишлеген джеринде джамагъат кез туурадан ычхындырмазгъа, тамаданы терслигине да кечмеклик салмазгъа керекдиле, алай болмагъандан ауур, тюзетилмезлик къыйынлыкъла чыгъадыла, деб керебиз биз бу повестде.

Чомур орамгъа тууарылыб къалады. Къысталгъанындан сора, школ андан араны айырыб къояды, атасы — къошда мал бла, джашын кѳрген да аз эте ди. Былайда бир сейир зат ачыкъланады: Сапар джашы бла сѳлешир ючюн къалмайды, алай а хар заманда да Чомур, этерин этиб, абыныб, ызына атларгъа къыйын болуб бошагъандан сора башланады сѳз. Сапар, тюз, бек огъурлу, ишлеген адам болгъанлыкъгъа, къарангыды. Джангы заманда сабий ѳсдюрюуде, анга ишленмеклик бериуде алгъыннгы джорукъла джетишмейдиле. Сапар джангы джорукъланы иги билмейди, къайры барлыгъын, не айтырыгъын, джаш терсине кетгенден сора, ызына джыяргъа къарыуу джетмейди. Бу литература сыфат да тамам джашаудача суратланганды, анда ата-аналаны къарангылыкъларыны, джамагъатны, законну, школну алагъа болушлукъ этерлерини проблемасы кѳрѳнеди. Ата-аналагъа да, не къарангы эсенг да, джол билмей эсенг да, юйюнгде къайгъы чыкъды эсе, аны ызындан тюз, кече джатма, кюн турма, тамблагъа болджал этме, законнга бар, деген дерс бериледи.

Чомурну джашау джолуна кѳре, аны аллында Домалайны терслиги, хатасы да бек уллудула. Чомур кѳб затда терсди. Алай а Чомурну терслигинде

да Домалайны терслиги барды. Школдан кыыстатыб, сабийлик кыуанчындан айырганды, кыысталган атха квалдырыб, тенглерини, элни арасында ыйлыкдырганды, артык уллу хатасы уа — сындырганды. Чомур артына дери ол сыннганы бла бюгюлгенлей, тюзлюкге, адамлагъа ийнанмагъанлай, къоркъакъ, сескекли болгъанлай барады. Школдан кыыстатыб, ол окыуусуз, билимсиз болганды, джашауда тюз джол сайларгъа акылы, болуму джетмегенди, джашауну татыуу не болганын кералмаганды. Не ючюн кыысталганы баям болуб, аны джаш сыйына мусхамлык салганды. Домалай аны суйген адамындан айырганды.

Домалайны онгу барды, анга школ сабийни хорлагъан джукъ да тюлдю. Сохта уа анга не асыу болсун! — сюдню, законну, кимге тарыгырын билмейди. Ахлуларыны арасында джол табар адам джокъ: атасы, айтханыбызча, къарангы адам, анасы ёлгенди. Ол заманда устаз аз болганды, къарангы адамла аны аузуна къараб тургандыла: анда терслик керюб, тарыгыргъа кишини эсине да келмегенди. Ол себебден Домалайны терслиги кёб кере къатланады. Алай бла, онглу онгсузну абындырады. Ол затны аты уа ауурду — артыклыкъ. Домалай артыклыкъ этгенди. Чомур артыклыкъны кёлтюралмаганды, къалай тюзетирге уа билмегенди. Домалай тамадады. Тамада кичини юретирге борчлуду. Аны юскюне да Домалай устазды. Ол устазлыкъ борчун не этди?! Ол юретмесе, ким юретирикди?! Юретирге деб турады школа!

Домалай былайда ёхтемлик этеди, ёхтемлиги уа дженгилликге келтиреди. Бары да — онгу болганы ючюндю: онгу болмаса, не кесин отха атса да, кыыстайлыкъ тюл эди. Устаз, — бютеу ишини магъанасы юретиу болган адам, — бош затны юсюнде джакъсыз сабийни орамгъа атыб иеди. Болган джарсыула бары Чомурну школдан кыысталганындан чыгъадыла.

Авторну мураты бла, Домалай игиси, аманы да болган орта адамды. Алай а повестде Домалайны сыфатыны магъанасы бу муратдан кёб кереге уллуду. Аман адам болмагъанлай да, бир кере терслик, артыклыкъ этди эсе, адамлагъа, кесине да кыйынлыкъ салады; анга киши дерт кыайтармагъанлыкъ-

гъа, артыкълыгыны хатасы кеч-эртде болса да адамны кесине джетеди; аманлыкъ кесини ызындан аманлыкъны тартады. Повестде Домалай Чомурну къыстатды да, ол, окъумагъаны ючюн, коммунист не болгъанын билмей, Домалайны коммунист болгъанын айтыб джиберди немецлеге д. а. к.

Повестде литература геройлагъа тюшген къыйынлыкъла ачыларындандыла — артыкълыкъ, учузлукъ, тюрьме, къачхынчылыкъ, юю чачылгъан, ёлком. Тюздю ол, повестни магъаналы шартыды: терсликни кючю ол къадар уллу, анга айыб салыу ол къадар кючлю боладыла. Повестде терслик, артыкълыкъ салгъан къыйынлыкъланы юсю бла быллай оюмгъа келебиз: тюзлюкге бек сакъ болургъа керекди, ол адамланы кёб къыйынлыкъландан къутхарлыкъ джолду!

Домалайны сыфатын суратлауда бир джетишдирилмеген зат барды. Былайда айтханыбыз бары Домалайны повестни аллында бир атламы этдирген оюмладыла. Артда уа аны хатасына сёгюм салымай, Чомургъа Гыджы «къаны келлик» деб, джашны атасы бла къарнашы да Чомур терсди деб тургъанлары, Домалайны джууашлыгы, ауруб тёшек болуб тургъаны — бары да, Домалай кесини терслигини хатасын чекген адам болуб кёрюнмей, джууашлыгы, тынчлыгы амалтын къыйынлыкъ джетгеннге ушаб, аны асыры бек джазыкъсындыртыб, автор муну терслеменгенча кёрюнеди. Домалай биринчи коммунистледенди, «элге хайыры тийгенди», «кишиден къыйынын аямагъанды», «кишиге хатасы тиймегенди», аллах суйген бир адам», дагъыда аны кибики. Бу махтаулу затла Домалайгъа ол Чомурну школдан къыстатхандан сора айтыладыла, сёгюм салыу персонажланы атларындан болмагъаны повестни баш идеясына къуллукъ эттенликге, авторну атындан не аз да джокъду.

Повестни дауу бек тикди. Дау не къадар тик эсе, джашауну проблемалары ол къадар уллудула, чыгъарманы джашауну сорууларына джууабы ол къадар ачыкъ да, толу да болады. Литература геройланы сыфатлары да — аны кибики: тик дауда адам хали артына дери ачыкъланьргъа амал барды — не билимлерин, къарыуларын да саладыла даучула, бир-бирине ал бермез ючюн, неда бири—тюзлюгюн джакъларгъа, бири—джыртыб къутулургъа.

Бу повестде Чомур бла Домалайны, Даумну араларындагы дауну тиклигини юсюне былайгъа баш геройну къарнашы Хорлам да къатышады. Ол къарнашы суйген, алай бла да къалмай, аны амалтын тюрге кирген, кёб ачыу кёрген къызны сюеди. Хорламны, Даумну да джууукълары бу затны, белгилисича, эшитирге да суймейдиле. Хорламны сыфаты повестде Чомурну джолуну терслигин ачыкълайды. Хорлам бузукъсуз, ашхы джашды. Тюз адам болгъаны, ариу халиси, басымлылыгы бла ол Даумну джюрегин кесине илешдиреди, алай бла суйген адаммын табады, юйде Чомур ючюн Даумну табалагъан эгечи бла да араларын джарашдырады, кесини игилиги бла Даумну адамларыны кёллерин алады. Алай бла дауда, джашауну къыйын джолларында ол хорлайды. Хорлам деб да ол магъананы бегите аталгъан арга атам повестде. Иги болсанг, муратынга джетесе, излегениги табаса; кеч-эртде болса да иги аман хорлайды, деген уллу идея магъана кёрюнеди бу сыфатда.

Кертиси да, аманлыкъ не кёб болса да, аманлыкъчыла, джыртхычла, хыйлала, уятсызла, эки бетлиле, фитначыла бир кёзюге хорласала да, арт хорлам игиликте, тюзлюкте къалады. Ёзге аллында Чомурну да Даумгъа этген хатасы джокъ эди: суйгени ючюн къагъыт джазгъан эди.

Повестде дагъыда бир къысхаракъ сюжет сыз барды: Махсют—Наныкъ. Муну тиклиги да баш сюжет сызгъа джетешеди. Махсют, джалан джаш, эри къазауатда ёлген, къойнунда сабийи болгъан джаш тиширыуну — Наныкъны — сюеди. Наныкъ Чомурни эгечиди. Махсютню анасы Зорум джашы Наныкъны алырын эшитирге да суймейди. Махсютге соргъан да этмегенлей, ана кючюне базыб, башха къызгъа келечилик айтыб, келин келтирирге тебрейди. Махсют бла Наныкъны сабийлери боллугъу белгили болады. Автор бу сюжет сызда, тиширыуну юсюнде башха айыбы болмагъанлай, башсыз къалгъаны, сабийи болгъаны ючюн, анга мусхамлыкъ салыу, бир бирин джаратыб тургъан адамланы, тул къатын деб, джаш-джаш деб айырыу, насыбларын кесюу терсди, деген магъананы кёргюзтюрге излегенди. Былайда джазычу муратына джетгенди деб айталмайбыз.

Наныкъны юсюнден автор кесини аты бла талай

кере, аны киши бир ушагыусуз атлагъанын кёрмегенди, деб чертсе да, озгъан ариу болгъанын айтса да, ол окъуучугъа кесин сөйдюртген, аны джарсыларына джанын эздиртген персонажладан тюлдю. Алайсыз а аны юсю бла тюзлюкню идеясы орналмайды.

Наныкъны сыфатын джазыучу, къалгъан сыфатлары кирик, джашауда джазгъан болур, алай а персонажны юсю бла тюзлюкню джакъларгъа излесе, аны джашауда копиясындан джанларгъа, толусу бла тюз адамны суратларгъа керекди (сёз ючюн, Хорлам). Бу затда джашаугъа тюз болмагъанлыкъ джокъду: толусу бла иги тиширыула, джууашла, халалла, уятлыла, ариула, акъыллыла д. а. к. аны ючюн джарсыгъанла джашауда бардыла. Кеси да литература сыфат, белгилесича, джашауну, таб прототипни копиясы тюлдю — джыйымдыкъ сыфатды, асламысына. Наныкъны юсюнде огъурсузлукъу да бар, кирпи къылыкълары да бар, ангысызлыкъы, сёзчюлюгю да бар. Чомурну да бир терлигин кёрмейди, кесича бир тиширыуну, мында болгъан огъурсузлукъну аты-чуу да болмагъан, керти тюз Даумну, Чомурну тюрге ол салдыргъанды деб, атын шыбыла таууш этдиреди. Анга эм эрши атны — саякълыкъны атайды, кеси уа киши эркишини юйюне джыйыб турады. Аны кёрмейди.

Махсют огъурлу, тынч джашды. Аны Наныкъ бла анасыны арасында къыйынлашканын да кёресе, ёлгенине да къайгыраса. Махсют бла Наныкъны сөймекликлери кёрюнмейди, была бир-бирлеринден айырылсала, уллу трагедия боллукъду дерча тюлдю. Алай болса да, бу сюжет сыз Къарачайны джашауну талай джанын ачыкъ кёргюзтген, къыяуларын айгъакъларгъан, тили иги джарашдырылгъан суратды.

Повестде адамны тюрсюнюн суратлау, алкъын бютеу къарачай прозада болгъаныча, традициялыды — халкъны ауузунда джюрюгенича — художество суратлау джорукъ, джазыучулукъ кёз бла къараб, геройну энчи тюрсюнюн къурау (портретная характеристика, зарисовка) къарачай прозада болмагъаны орнундады. Къара шинли, сары шинли, къатангы, токъ, субай, джохар чачлы, дугъумкёз, добар джашчыкъ, илячин къанатлача къашлары д. а. к. —

ма къарчай прозада геройланы тюрсюнлерин суратларгъа джюрютюлген сёзле. Джашауда адамланы тюрсюнлери уа неллай бир кёб тюрлюдю! (Алай болмаса, аланы бир-биринден айырыб танымаз эдик!) Литературада да герой, джаны болгъан адамча, ачыкъ кёрюнюрге керекди. Джазыучулукъ ишни хар заты кибик, тюрсюн суратлау да тынч иш тюлдю. Алай болса да аны баджармай амал джокъду. Бу ишни къаты къолгъа алыу — къарачай прозаиклени барыны да кеслерине бек магъаналыды. Бютеудуния литературада тюрсюн суратлауну уста юлгюлери бардыла. Алагъа иги къараб, юрениу, бир адам тюрсюнню сайлаб, хаман аны кёб кере суратлаб кюрешуи, уллу художниклени суратларын сюзюб, аланы суратлау дегенча амалла табаргъа боллукъду.

Къарачай литератураны болумуна кёре, бизни окъуучу иги ангыларча сюзгенибизни себегинден, повестни кемликлерини юсюнден сёз кёзге кёб тюртютюлгенликге, ол асламысына бир затды — сыфатларыны теренирек болургъа кереклиси, аны амаллары.

Хубийланы Османни повестини темалары, бютеу идея магъанасы, джашауну сорууларын салгъаны, алагъа джууаблары, — тюзлюк бла терсликни, керти бла джалгъанны айыргъаны литература чыгъарманы борчуна тюз болгъандыла. Анда кесини заманы бла бирге бюгюнлюк да барды.

Бюгюнлюкде къарачай халкъны джашауунда болгъан даула, артыкъсыз да энчи джашауунда, юйдегиде, ол замандан кёб кере тикдиле. Аланы юсюнде адамла ачы джарсыула, кёб къыйынлыкъла чегедиле. Джамагъат оноун этерге, джазыучула ол оноуну этерге болушургъа, джол кёргюзтюрге заман болгъанды, озуб да барады!

Къуру юйдегиде тюлдюле ачыула. Азмыдыла ишде, къуллукъда чюйреликле, терсликле, аладан чыкъгъан джарсыула — тюзетилрге кереклиле! — адамны сындыргъанла, ишни терсине ийгенле! Ким кёргенди къарачай литературада ишни юсюнде бир дауну тинтилгенин (производственный конфликт)!?

Бюгюнлюкню, былайда айтылгъан затланы суратланмагъанлары, суйсенг, махтан, суйсенг, къал, прозаны бишмегенин кёргюзеди. Джазыучуну борчу,

магъанасы да — джашауну чюйреликлерин къалгъанладан алгъа кёрюб, адамлагъа кёргюзтюрге, джамагъатны эсине салыргъа, аланы тюзетир джолланы ачыкъларгъады. Къарачай прозада уа, алгъа кёрген огъай, хар ким кёрюб бошагъан, халкъны дыгалас этдириб тургъан проблемала да салынмай турадыла!

Джазыучу, джашауну чюйреликлерин кёрюб, къайгъырыб, ала болмаз ючюн не этерге керекди деб, кеси кесине джарсыулу соруб, сагъышланнгандан туугъанды классика!

Очеркден—романнга

Джазыучуну литературагъа келиуюню джоллары кёб тюрлюдюле. Кими онеки-онджети джылында назму джазыб башлайды, бир къауумла, акъыл-балыкъ болгъанлай, джашауда адамны джанын къыйгъан болумгъа эслери бёлюнюб, къайгъырыб, аны хар кимге да айтмай чыдаялмай, хапар, повесть джазыб башлаб, артда ёмюрлерин бютеу ол ишге бердиле — профессионал джазыучула боладыла. Кими, адам ортасына келиб, джашау сынамы уллу, анда сейир затла кёб болуб, аланы айтмай къоялмай джазады. Журналистле очеркледен башлаучудула. Лайпанланы Сеит алай башлагъанды. 1967 джыл чыкъгъан очеркле китабында окъуу-билим джанындан алгъа атлагъан, кеси джуртлары бла къалмай, бютеу къралны ишлерине къошулгъан адамлагъа — Алийланы Умаргъа, Гюрджю улу Къурманнга, Ислам Тебердичиге, Джаныуай улу Магометге, биринчи тау инженер Къобан улу Ахматха кёзю илинеди. Автор, история-архив материалдан алыннган документли хапарла айтыб, окъуучуну аланы джашау джоллары, этген ишлери бла къысхача шагърей этеди. Былада автор кеси айтхан суратлау сёз, джашау болумну, чыгъарманы героюну халисин тинтиу хазна джокъду, ашхы, онглу, билимли адам эди, сабийлигинде окъуугъа бек тырмаша эди, артда да окъуугъа тартыб, уллу окъуу алады дегенденча затладан сора. Бу очерклени магъаналары — документди, хапары айтылгъан, этилген ишлени кертилиги, тюппе-тюзлюгю.

«Къалай улу Аппа», «Гапалаула», «Джаммолатны эмчек джашы» деген статьяла, история-литературалы материалла бла автор ол заманладан хапарлары болган адамладан, халкъдан джыйган материалла, аланы юсюнден кесини оюмлары къошулуб джазылгандыла. Ётген заманны юсюнден айтылган джерлери, артыкъсыз да «Джаммолатны эмчек джашында» литература хапар халда айтылгандыла — интонациясы, алай бла эмоциялы болуб, окъуучуну сезимлерине джетгени. «Рум» деген легенда да айтылыу джанындан алайды.

Башха очерклери: «Сенден юлгю алсын», «Табигъат байлыкъ — джамагъатны байлыгъы», «Къышыкъъланы чечеги» — бизни заманда адамны, джаш тёлню игиге юретиуню, туугъан джуртуну тюрсюнюю ариулугъун, джерни байлыгъын сакълауну, эл мюлкню проблемаларыны, амалсыз этилирге керекли ишлерини юсюндендиле. Алада авторну айтылган затлагъа къайгырыуу, табигъатны, туугъан джуртун суйгени танылады. Аман атламланы юсюнден айтханы асыры джумушакъды, болумну толусу бла ачыкъларгъа автор тартынганча, къоркъганча этеди — адамланы, чюйре адамла болсала да, джанларына тиерге къоркъганча. Окъуучуну акъылына ангылашынсала да бу проблемала, джюрегин къозгъамайдыла. Айтылганны эмоциялы болмагъанынданды ол. Анга аллай кюч берген фактланы уллулугъу, аланы уллу халда кёргюзтюу, сёзню суратлау кючюдюле. Авторну алкъын аллай сынамы азды. Была 1964—1966 джыллада джазылгандыла.

Анга шагъатлыкъ этген Лайпанланы Сеитни кесини экинчи китабы—документли повесть «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» — болады. Ол 1964-чю джыл чыкъганды; 1985 джыл ол, къошулуб, джангыдан джарашдырылыб, басмаланганды. Мында бек уллу фактла да, аланы юслеринден айта билиу да барды.

Хурзукчу джашха — Къасайланы Османнга — Уллу Ата джурт къазауатда алгъа Белоруссияда партизан отрядны, артда полкнуну командирине, Совет Союзну Джигитине — легендарный дейдиле. Ол ат керти келишеди эм джарашады анга. Совет Союзну Джигити атны алалгъаны ючюн да тюл. Ол атны джангыз бир кере уллу джигитлик этгенле да ала-

дыла. Осман талай джылны ичинде саны-санауу болмагъан джигитликле этиб тургъанды. Хар джол сайын бир тюрлю джангы джигитлик. Эм сейири — хар джигитлигине (кесини да, партизан тенглерини да) джангы оюм, джангы акъыл, тактика керек болуб баргъаны бла, ол да аланы табыб баргъаныды. Джауун алдай билгени, аны джау сакъламагъан джерде таба, кеси джау излеген джерден кете, дагъыда кёб тюрлю амалла эте билгени, джукъдан къоркъмагъаны, джауларын къоркъутуб джюрюгени ючюндю легендарный. Бу затла бары да Лайпан улу-ну китабында кёрунедиле.

Партизанла къайда да, бары да не зат этгендиле? Джаууну уруш кюч ташыгъан эшелонларын аударгъандыла, атылтхандыла, бензин, башха отлукъла асыралгъан складларын кюйдюргендиле, аскерчилерин къыргъандыла, разведкада уллу магъаналы офицерлерин тутхандыла, полицайланы, провокаторланы къоратхандыла д. а. к. Османни партизанлары этген ишле да аладыла. Совет литературада аланы юсюнден аз джазылмагъанды, кинолада неллай бир къарагъанбыз алагъа! Алай болгъанлай да, бу китаб аллай хапарланы къайтармайды — партизан операцияла кългъан китабладан башха тюрлюдюле, аны ючюн ийнамлы боладыла.

Османни отряды, Могилев—Минск автотрассаны эки джанында чегетледе орналыб, джаууну алайтын озгъан кючюне кёб хата салыб турады. Немецле, тёзюмлери тауусулуб, партизанладан бошаргъа деб, уллу кюч джыйыб, чегетни тегерегинден алыб, таракълайдыла. Отряд, мырдылы батмакъла, джолсуз джерле бла барыб, къуршоудан чыгъады, «оккупантла... эски от орунлада, чий кёсеу башла, кечюб кетген лагерни ызлары болмаса, джукъ табмайдыла. «Немецле алайда тургъан да этедиле талай кюнню, алай болса да, нени сакъларыкъ эдиле? Кетедиле. Ала кетгенлей, отряд ызына биягъы лагерге къайтыб келди. Алай бла ызын аджашдырады — энтда алайгъа барыргъа немецлени эслерине келмейди. Ала бютеу зонагъа джукъ эталмасала да, бир чегетни ариуларгъа каратель отряд къурайдыла. Партизан разведка аны биледи. Карателле, чегетни кыйырында элге джерлешиб, чегетге кириге хазыр боладыла. Партизанла уа бу джол аладан къачхан да этмейдиле,

ала чегетге кириб, халеклик салгъынчы, чегетни джоллары бла танышхынчы да сакъламайдыла, быланы санларына кёре аслам кюч джыядыла да, кеслери карателлени аллына чегетни къыйырына, элни къатына келедиле. Алайда сермеш ачадыла да, немецледен 78, партизанладан бир адам ёледиле. Алай бла партизанла немецлеге кеслерини акъыл онглу-лукъларын да кёргюзтедиле.

Аскер кюч ташыгъан темир джолда партизанла кёб хата салгъанлыкъгъа, ташыу да бек уллу барды, бёлек диверсия этгенлери ташыуну тохтатыргъа асыу болалмады. Джолну учхара джери — бир кёпюрдю. Аны атылтсала, ташыу кёб заманнга чырт да тохтарыкъ эди. Ёзге кёпюрню алайлыгъын джаула да сезедиле да, аны сакъларгъа айырма кючлерин салгъандыла. Алай болгъанлыкъгъа Османни разведкасы анда бир илинмек эслейди: сакълагъанланы арасында «немец аскерлеге зор бла алыннган талай совет адам да барды». Джауну арасында ма аланы излеб табыб, тюбеб сёлеширге амал къураб, аланы бирин Осман бла тюбетиб, оноуларын келишдириб, бек уллу къоркъууну тюбюнде партизанла кёпюрню атылтадыла. «Ол кечеден сора, Совет аскерле келгинчи, Могилев — Осиповичи темир джолда поезд джюрюу тохтады». Ол а бек уллу ишди.

Османни партизанлары, кюндюзгю кюн джюк машиналагъа къаланыб, автоматла огъай, пулеметла бла сауутланыб баргъан немецле бла сермеш ачыб, джауну кючюне къоранчлыкъ саладыла. Аллай джоллада 15—16 партизан, немецлеча кийиниб, бири да «немец офицер» болуб, алагъа команда бериб, «къайры эсе да алыб барады». Аланы къатлары бла немец аскер машина колоннала озадыла, ала джукъ сезмейдиле. Джангыз келген, адамы аз болгъаны не джюк машина, не легковой тюбегинчи, алай барадыла да, аллай мешнаны тохтатыб, кими ёлсе да, башхаларын саулай тутуб, лагерге элтедиле. Шахарны, элени ичлерине кириб да аладыла немец джесирле.

Бу затланы къурагъан, юретген, этдирген Осман абадан, къоркъуулу операцияланы барында кеси болады, башчылыкъ этеди, кёб кере не сермешде, не джашыртын бетджанладан джау бла тюбешиуде кеси алгъа чыгъады, кеси, биринчи мараб, керекли джауну уруб, нёгерлерине юлгю кёргюзтеди, джол

ачады, ол кёзюучюкде не этерлерин билдиреди. Башха сауут, гранат бла да кёб партизаны атыб асыу болалмасала, тюзелиб тиймей кьалсала, от джандыргъан немец уягъа кеси джууукълашыб, танка атылтыучу гранатны атады. Джити, акъыллы, оюмлу, тюз иннетли, джарыкъ кёллю командирлерин партизанла бек суйгендиле.

Алай кёргюзтеди китабында, документлени юсю бла хапар айтыб, Лайпан улу Къасайланы Османни сьфатын. Къазауатны, партизан операцияланы, бек иги суратлау повестдеча, ийнамлы суратлайды Лайпан улу.

Къарачай халкъны айтыулу джашыны атын китабда кьалдырыб, Лайпан улу магъаналы иш этгенди.

Бу эки жанрда (очерк бла документли повестде) ишлеб кёргенден сора, Лайпанланы Сеит бизни заманыбызда къарачайлы эллилени джашауларыны юсюнден повесть джазады (1971 дж.). Анда «Гургумлу» деген элни, «Ортатау» районну урунганларыны, совет, партия кьууллукъчуларыны, мюлк башчыларыны ишлеу халларын, анда болгъан иги шартланы, кемликлени сюзерге тырмашады автор. Ала бары повестни герою журналистни, область газетни кьууллукъчусу Наурузну, кёргенини, эштгенини юсю бла айтыладыла. Повестни бир сюжет сызы, Къарачайда джюрюген айтыу бла айтханда — мюлк джюрюте билиуню юсюнденди.

Ортатау райкомну биринчи секретары Шамил Аскер улуну башын уллу кёрмеген, элчи урунганланы арасында кесин ала бла тенгча тутхан, керекли джерде кьаты да болгъан, ишин билген адамгъа санайды автор. Этилген ишни (действие) суратлагъанны юсю бла болмай, автор кеси ауuzu бла берген хали кёргюзтюуде аны юсюнден былай айтады: «Шамил Аскер улу областда райкомланы секретарларындан эм тынгысызгъа, ишге билимин, къарыуун кьызгъанмай бериучюлени бирине тергеледи». Оночу кесини туугъан элинде-джеринде ишлегенини аны ишлеу халына магъанасы болгъаннга кёреди Лайпан улу: «Ортатау районну кьыйыр эллерини биринде тууб, джаш джылларын бу джерледе ашыргъаны себебли, районну артыкъ бек сьеди. Ортатауну джерлерини ариулугъун табигъат тамашагъа санайды Шамил Аскер улу. Мадар табса, ол ариулукъну бютеу кьрал-

ны адамларына кёргюзтюрюк эди». Джуртун алай суйгенни ишлегени да анга кёре болады, деген магъананы айтырға излейди автор. Шамил Аскер улуну бир кзулукчу тенги—Оренбург областа райкомну секретары кёнакыға келгенинде, «Бизде быллай джерле болсала, ашхы юй бийче кёнакы юйюн джасагъанча джарашдырыр эдик», — дегенди. «Джерлибизни кзууатын кятларға деб эте баргъан ишлерибизни азгъа тергеб айтханды кёнакы алай деб, джюрегине туюлгенди да, Шамил Аскер улу, гургумчулагъа дуня джандетин ачыб кюоялса, уртлар сууун, кябар кябынын огъай, джюрек кянын да артха салмазлай учунганды». Тили публицистика, артык да уа — халкы кеси кзуру да кёб айта тургъан тил болгъаны джазуучу айтханны ийнамылыгына кыяулукы салады, ёзге автор секретарны тюз адам болгъанын, ишни суйгенин, халкы ючюн кяйгыргъанын кёргюзтюрге излегени белгиледи.

Сёзден атлаб, секретарны ишин кёргюзтген мурат бла автор аны «танг белги бергенлей» кюобханын, джаяулай «райцентрни бир кят айланыб чыкыгъанын», андан сора, кабинетине киргенлей, тамадалагъа телефон бла сёлешиб тебегенин, иги баджарылгъан затла ючюн бюсюреу этгенин айтады, баджарылмагъанны, «былай этсегиз, кялай болур эди» деб, оноулашхан, сорушхан халда, кёлюне келгенин айттыб, эсгертиб кюояды», — дейди автор. Андан ары Шамил Аскер улуну ишини юсюнден хазна джазмайды, аны иши бла бирге кёргюзтмейди автор; китабны мураты бла ол баш геройладан болмаз — джазылгъанына кёре алайды.

Повестни баш геройларыны бири — «Бешёзен» совхозну директору Умархан улу Ансарды. Ол да ишин бек суйген, иш кюоратыу не кядар уллу болурун, совхозну ишлери джетишимли барыуларын, аты айтылырын да излеген адамды, алай а, кеси билмегенлей, иги этеме деб, джорукыну бузгъан, законнга чюйре келген атламла этеди. Къралгъа элчиледен сатыб джау алырға керек болгъанында, ала, джауну кеслерини мюлклеринден сатарны орнуна, тюкенден алыб береди. Ансар, адамлагъа ышанмай, кюйланы кыркыаргъа тууар ферманы кятына келтиртеди (кыркыылгъан джюнкёз туурада болур

ючюн). Ууакъ аякълыла, хансны теблеб, ийнеклени ашсыз къоядыла. Бичен совхозгъа алыннган заманда, базманда чегиб, тартханына кёре эсеблегендиле.

Дагъыда баш герой Науруз бла тенг къызы Зуриятны ариу суймекликлерини юсю бла юй-юйдеги проблемала салынадыла.

Лайпанланы Сеитни «Баталлары» деген романы Къарачайны революциягъа дери джашаууну, Совет власть ары къалай киргенини, къалай орналгъаныны, халкъ анга къалай къарагъаныны юсюнденди. Алай бла — белгили историялы-революцион темагъа джазылгъанды, алай а Къарачай литературада ары дери болмагъан документли-суратлау халда, айтылгъан заты ийнамлы этилиб джазылады.

Китабны аллында авторну къарачай халкъны джашаууну юсюнден айтханы, кёб бетинде чертгени, арда да хапарыны узуну, кёб-аз болса да, сёзге, суратха къоша баргъаны: джер, аш-азыкъ къытлыкъ...

«Таулуну малы барды, джери джокъду. Ол себебден аны джыллыкъ иш чакълары кёчгюнчюлюкде ётеди. Тауланы теренинде мал тутаргъа таблыгъы болгъан джерле онглуланы къолундадыла... Джарлы джамагъатны юлешинмеген байлыгъы Бийчесын джайлыкъладыла. Алгъаракъ чыгъыб, орналгъан джеринг — сеникиди. Алгъаракъ а къалай чыкъгъын — тёбенледе гяхиник ургъанлыкъгъа, анда — къар, кърау, саргъылдым джалан сыртла». Ол себебден «Тёбенлеге, стансе джерлеге, джер иелени участокларына саркъады орунсуз таулу. Мал хурттагын аллына этиб». Орус джер иеледен къышлыкъла сатыб алады.

Былайда къалгъан хапарындан айырылыб танылгъан, сейирсиндирген джашау шарт да барды: «Чачын бир джылгъа сатыб алгъан джеринде» сау къышын туругъа керек болгъанлыкъгъа, межам ишлемейди. Эринчекликден этмейди. Алайгъа орналгъанын — къыйынын салгъанын кёрсе, экинчи джыл тапрачан джерге багъа къошады. Къарачайда арендге джер алыуну юсюнден романны баш геройларыны бири Амырхан улу Баталны этгенине таяна айтады автор.

Батал хар джыл сайын алыучу джерин энтда алыргъа, барыучусуча, бий кишини юйюне барады. Ары дери къыркъ джылны сатыб тургъанды бий аны

Баталлагъа, быйыл бирден эки болмайды. Джууабы: «Батал, кѳресе джаздан огъуна кюнню къысханын, Мындан ары не болуру аллахны кѳолундады, ѳзге тѳгерек бары кѳургъаб-кюйюб барады. Джер сатарыкъ тюлбюз быйыл». Экинчи джууабы: «Бусагъат-да Эресейде бизничала джер сата айланырча мелхумлукъ, тынчлыкъ да джокъдула».

Алай а Батал, тюнгулюб кетиб, джерге не этерин да билмей турганлай, бийге, башха сылтаула бла, бир асыралган ирк алыб къайтыб келгенинде, бий джерни сатады, багъа да кѳошады. Дыгаласы ол эди — багъа кѳошаргъа излеб, алгъа сатаргъа унамагъаны, деб ангылайды Батал — джер иени этгенин.

Романны экинчи сюжет джолу — Къарачайны патчахлыкъ Россия бла, социалист революция бла аралары къалай болгъаны къарачай прозада бусагъатха дери джазылычусундан башланады, башха тюрлю барады. Авторну суратлау магъана джанындан да кѳб таблыкъ табханлары былайдады, реалист литература джорукъ бла сюзеди теманы, болгъанны игисин, аманын да кѳргюзтеди.

Россияны кесини тюз ортасында революция кѳозгъалыула башланыб, бир джанындан да Германия чабыб, орус-герман къазауат башланыб, патчах аскерге адам джыйыб тебрегенлеринде, ким бла, не ючюн къазауат этерге баргъанын, нени кѳоруулагъанын, джакълагъанын къралда башха халкъла огъай, историяда белгилисича, орус халкъ кеси да иги ангыламагъанды. Къарачайда аны къалай болгъанын Лайпанланы Сеит таб кѳргюзтеди, айтыргъа излегенин ол бир джанындан архив документлени шагъатлыгъы бла бегитеди, экинчи джанындан къарачай халкъны ол замандагъы билим халын, халисин ангылаб, кѳргенден, эштгенден хапар джыйыб, китабда айтылган джашауда керти да къалай болгъанына ийнандырыб суратлайды.

Бир кюн, элчини иши туура кызыу заманда, — бичен ишлеген кѳзюуде, сыртлагъа атлыла айланыб, джамагъатны элге ашыгъыш джыядыла. Барын да. Старшина Абук: «Эресейни кюн батхан джанындан Германия деб бир душманы чабханды. Эресей бла уруш башланганды», — деб эллиле ангыларча сѳлеширге кюрешгенлигине, аланы къалай ангылагъанлары бек сейирди.

« — Эрмениямы дейди, ийманы-хакъына?

— Нарсанадагъы эрменлилеми ачхандыла уруш?

— Огъай, ай-юнге, Германия деб къайда эсе да дуняны бир къыйырында бир залим кърал барды, — ол ачханды дейди.

— Къайда эсе да дуняны къыйырында бир кърал Эрсейни халкъы бла уруш этеди деб, бизни чалкъыдан айырыб нек сюргенди бу джыгранг сора? Эрсейни адамы джетишмеймиди, тул-тубан кибикди, дейдиле сора?

— Патчах орусну мыжыгъына сауут берирге ышанмайды, дейдиле...»

Бу арт сёзлени эшитгенинде, бирлери бек уллу тамаша болады:

« — Эшта-эшта?!

— Тейри-адамы! Къазакъла бла бизге ышанады, бизден джашла излейди, дейдиле. Солдатына ышанмай тилейди ансы, Эрсей эндиге дери уруш этмегенмид, солдаты джетиб тургъанды.

— Алан, тутхучсуз затланы сёлешесе, биз да Эрсейни бир джурунубуз...»

Ма былай бла барады ушакъ. Бек тюз келтиреди автор аны — Къарачай бла Пашинске тегерегинден, Нарсанадан сора джер кёрмеген, кесини эл мюлк, ашсуу къайгъысындан сора башха затха къатыша келмеген таулу эллини дуниядан билим халы тамам кесини джашаууча кёргюзтюлгенди, кесинг, къатларында олтуруб, тынгылаб тургъанча кёрюнеди кёзюнге.

Айтханларыны бары да сабий акъыл тюлдю, тюзю да барды, анда-мында къым-тымладан керти затла да эшитгендиле бир къауум эллиле. Керти да арт кёзюледе орус патчахлыкъ мыжыгъына асыры базмагъанды, алай болса да, аны алдаб да, зорну тюрюнде да къазауат этдирлигине кесине, кесини кюрюне ышанганды, къазауатны бардыргъан да, башха миллетле кърюшүлгъанлыкъгъа, кёрю орус солдат болгъанына не сёз барды. Къазакъла бла таулулагъа толусу бла дегенни орнунда ышанганды, ол да тюздю. Бусагъатха дери да къазауатла этгенди, кесини солдаты джетишгенди дегенлерини да тюзю-терси да бар: къазауатны халына кёре кесиники джетгени да болгъанды, башха миллетледен адам джыйгъаны да болгъанды.

Чынг тюзю — былайда биз келтирген ушакъны арт сёзлеридиле: «биз да Эрсейни бир джурунубуз...» Бу сёзлени эштиб, старшина Абук да алагъа шагъатлыкъ да, аланы джамагъатха сёлешгенинде кесине сауут да этеди — джашагъан къралларына борчлу болгъанларын айтады, «Къарачайдан джашла дуняны бир къыйырына ётуб »япон урушда къазауат этгенлерин, къыйынлыкъла сынагъанларын салады джамагъатны эсине.

Былайда да Къарачай элли къалай оюм этгенин, джашау ангыламакълыгъыны халы къаллай болгъанын ачыкъ кёргюзтген эки башха тюрлю сёз чыгъады джамагъатны арасындан:

« — Ёлур гёбелекке кесин отха атханча, кеси разылыгъы бла кириб айланса, андан да аман болур, — деди къайсы эсе да.

— Артынгдан иги къамчи чакъдырылса, гёбелек кеден да шайтан болурса, тейри... — деди анга джууабха дагъыда бири, япон урушха баргъанладан болур эди».

«Урушха баргъанладан болур эди» деб бошуна къошмайды былайда автор: кеси сынагъан адамны айтханы тюз боллугъуна сёз джокъду. Кеси разылыгъы бла аскерге барыуну нечик болгъанын а къарачай эллилени патчах аскерге солдатлыкъгъа бу джол къалай джыйгъанларын суратлагъаны бла баям этеди джазыучу.

Ол джыйыуну бир джолу: старшина джыйылыгуда айтхан сёзюнде къарачай джашланы, башха таууланы, — Терк башы Тегейни, Къабартыны, Черкесни, Чеченни, Юнгюшню, — джашларыны япон урушда къаллай кемсиз джигитлик этгенлерини, аны ючюн юнгюшлюлеге патчах эки огъуна байракъла бергенини, таулу джашла ётгюрле, деуле, илячинле, дагъыда аны кибики болгъанларыны къара махтауун бериб, аладан да кёл алыб, къыздырыб, эркишилики намысларына къоркъуб таукел болурча, тийиб кюрешеди. Патчах таууладан аскер къуараргъа буйрукъ бергенди, демейди. «Аллай аждагъан джашланы, батыр, таукел уланланы алларына буруу этиб, джюреклерин къыйнамаз ючюн, аскерге барыргъа, джигитликлерин кёргюзтюрге эркинлик бер деб, Кавказны джарым патчахы Эрсейни атасындан — Николай Александровичден — тилеген этгенди... Хурмети кёб сыйлы

патчах эркинлик бергенди кавказ джашладан атлы аскер къуаргъа», — дейди.

Экинчиси, — аскерге баргъанлагъа 500 сом ачха төленеди, хар къарыусуз джашагъан къауумгъа уа ол юлерине дагъан болады. Анга кезлери къарагъанла да бардыла. Алай болса да, махтау ючюн, ачха ючюн да башларын отха тыгъаргъа ашыкъмадыла таулула. Къартла къошулуб, джашланы бирин джунчутуб, бири анга болушлукъгъа кеси «хо» деб, башха къаууму да, андан сора аякъ тирерге уялыб, джазыладыла бир-бири ызындан солдатлыкъгъа, чык седи регенча.

Аллында огъуна биреулен халкъны арасындан старшинагъа соруу береди:

« — Къарачай Эресейге къошулгъан заманда, келишиу къагъытха кере, Эресей бизден джюз джылны солдат алмай туругъа борчланганды. Алкъын джюз джыл джетмегенди, нек излеиди аскерге джашларыбызны, уллу кърал сёзюне ётюрюкчю нек болады?» — деб, къоркъмай ачыкъ сорады. Старшина Абук муну аскерчиле алыргъа келген ротмистр Плотниковгъа айтады да, ол былай джууаб этеди. «Орус аскерге солдат алмайбыз дейди ма былайда олтургъан къонакъ, — деди старшина, Плотниковну сёзлерин кёчюрюб. — Доброволесле аладыла. Кеси разылыгъы бла барыргъа излеген джашланы элтирикди. Аскерге барыргъа борч тюлдю бизге, кеси разылыгъы бла атланганнга уа джол ачыкъды». Аны бегитирге солдатха ачха төленигенин айтады старшина. Артында уа, алдау-чулдау этилиб, джунчутулуб джазылгъанланы тизими изленген санны толтурмагъанында, джарлыланы, онгузланы арасындан бир талайын тизиб, «бармай боллукъ тюлсюз», — деб къояды старшина. Кесини джамагъатха ал сёзюнде айтханында да: «Онсегиз джыл бла къыркъ бешни арасындагъыладан белек джаш ашырыргъа керекди Кюнтиер эли. Биз аллай бир джашны хазырлаб, патчахны аскерине берирге керекбиз» — дейди. «Керекди, керекбиз». Бу «доброволецледен» башха тюрлю тил болгъаны кёрюне болур.

Алай бла башланыб, атлы Кавказ дивизия къуаралгъаныны, аны Черкес полкуну башха юч сотнясы Абхаздан, Черкесден, Адыгейден келиб, Армавирге тюшюб, андан аскер джолун башлагъаны бла талай

замандан Петроградда революция тебрелиб, ол дивизияны ышангылы кёрюб, къазакъланы ызындан революцияны джукълатыргъа элтир ючюн кюрешиб, патчах аскерни тамадалары муратларына джеталмай къалыб, дивизия ызына Север Кавказгъа къайтханына, андан сора чачылгъанына дери аны джолуну, историяда болгъаныча, хапарын айтады автор. Атына «дикая» дивизия атаб, «кийиклеге» не айтханыбызны да этдирликбиз деб базыб, керти да къазакълача бек ышангылы кюч керек болгъан джерлеге атхандыла аны. Кавказ дивизия джигитлик да кёргюзтгенди, командованиеден махтау да алгъанды, ёзге, анга толусу бла бой бериб, кесин унукъдуртуб да къоймагъанды. Аны кесине тынгылатхан командованиеге къыйын болгъанын чертеди джазыучу талай джерде. Бу болуму архив документле бла бегитиб, ол озгъан джеринде эллилеге салгъан къаугъаларыны, тоноуларыны, артыкълыкъ этгенлерини юсюнден дивизияны командири джазгъан буйрукъну келтириб, сёзюн Лайпан улу былай бошайды: «Кеси кукаланыб къурагъан аскер бёлегине «кийикле» дивизисы ата тыб, узакъ бармай, генерал-лейтенант Михаил Романов таулула дивизиягъа командирликден къорады». Таулуланы къолгъа джыялмады, джарым патчах болса да.

Къарачайлыланы образларын суратлауда Лайпанланы Сеитни бу китабында кёзге илиннген джетишимлери барды. Ол — адамны кесин джюрютгенини юсю бла суратлагъанындады. Къарачай джашла бир джанындан джууашла, тартынчакъла, артыкъ да эллеринден биринчи кере тышына чыккъан джангы джерлеринде, джангы адамланы, адетлени арасында. Башха джанындан а, аланы сыйларына мусхамлыкъ салынса, аны кёлтюремегенлери, ётгюрлюкleri, ёллюк эселе да, сыйларын теблетмей ёлюрге артха бармагъанлары айырылыб танылады Лайпан улуну хапар айтыуунда.

Вахмистр, аскер бёлегине, атлагъа къарай келиб, Локъманны атыны саурсуну тюгюн сылаб кёреди. «къолуну аязына джукъ джагъылдымы дегенча, кюннге тутуб къарады.

— Штэ-э эт-о такое? А ну-ка, иди сюда, всадник! — деб, вахмистр, ауазын тюрлендириб, къутсузланды. Локъман, чотну табсызыракъ кёрюб, аллына

атларгъа асыры ашыкъмай, артха туракълар оноу этди, — Кэму говорят, иди сюда, скотина!

Локъман, къарау сокъур адамча, кёзлерин дженгил-дженгил кыса да ача, вахмистрге джууукълашды. Ол къатына джетерге, вахмистр, керилиб, аны джаягъына къолуну аязы бла бир да аямай тартыб джиберди. Локъман башын джанлатама дегенлей, бёркю чортлаб кетиб, атны аякълары сюремге тюшдю. Анга узалыргъа бла джууаб къайтарыргъа билмей симсиреди».

Вахмистрни нек ачыуланнганы айтылмаиды. Алай демеклик — ачыуланыргъа зат болмагъанын эслетеди автор ансы, болса, айтылыр эди. Ол алай юренгенди: къутсузлугъу, джуртуну патчахлыкъ аскеринде болгъан хауа, кесини солдатына, хайыуаннгача къарау. Аны халкъыны солдаты да джууаб къайтаргъан огъай, «ых» дерге да эсине келмей, тёрт бюклениб, туюлюб туруу. Аны бла сёлешген сагъатда закону къолундагъы анга «хайыуан» деген да аллай юренчек сёз болгъанды. Локъман — таулуду. Джарлы эсе да, таб, автор айырыб къошханыча, — мышауланыб джашагъан» эсе да, «хайыуан» аталыб, джаягъына тартылыб юренмегенди. Аны ючюн Локъман вахмистрни алай кыызгъанына, ачыулу халына уллу сейирсинеди, джаягъына уруб джибергени уа, эсинде-бусунда болмагъаны себебли, симсиретеди — эс ташлатады. Не этерге билмей тохтагъаны да андан — аллай болум кёрмегенинден, аллай зат сакъламагъанындан болады.

Бу халны керти болумуча кёргюзтген сёзле, ауаз табханды автор: «вахмистр атны саурусуну туюн терсине сылады, дагъыда ызына тюзюне сылаб...» къолуну аязын «кюннге тутуб къарады» (илинемек излеги, къутсузлугъу ансы, кюннге тутмаса, кёрюмеймиди, джукъ джагъылса?), Локъманни сейирсингени, вахмистрни этгенине соруулу къарагъаны, «къарау сокъур адамча, кёзлерин дженгил-дженгил кыса да ача, вахмистрге джууукълашды» деген, сыйсызлыкъ джетиб, тюшген бёркюне узалыргъа бла вахмистрге джууаб къайтарыргъа билмей симсирегени.

Ким да, кеси табсыз болумгъа тюшсе, артыкълыкъ кесини башына оюлса, эс ташлайды чынг алгъа. Тышындан къарагъаннга уа болум дженгилирек эсленеди, ол дженгил эс джыяды. «Локъманнга айтылгъан

сёзле Лалау бла Айдемирни да джумушларындан бёлдюле — атларын сыйпагъанларын къоюб, вахмистр не этерге башлагъанды деб, шайтанлары къозгъалыргъа джетиб тохтадыла». Вахмистрни этгени бла Локъманны «учхара болумун сезгенлей, Айдемирни кёзлери джилтинле тёгюб, сюлеусюн, терекден секириб, къашха эчкини джалкъасына илиннгенча, джангыз секиргени бла вахмистрни къатына джетиб, джелкесине джумдурукъну бекледи. Вахмистр, абын-сюрюн эте, арлакъгъа чортларгъа, Айдемирге Лалау да къошулду... «Асыры ачыудан, ол да аллай джууаб боллукъду деб эсине келмегенден, начальниклигине аллай учузлукъ джетгени аны умутуна, ары дери юреннгенине чырт келишмегенинден «тили тутулуб, бети агъарыб, ауузундан сёз чыгъаралмай, къолун герох хомпуруна узатыргъа кюрешген вахмистрни, экиси да сермеб алдыла да джатманы буруууну башы бла тышына атыб джибердиле.

— Ур да къой, анасын къатын этгенни! Болуру бирди! — деб хырылдады Лалау. Ол джанына башлы-тюблю бола тюшдю вахмистр.

— Скажешь, плохо будет тебе! — деди, буруудан башын къаратыб, темир къан алгъан Айдемир.

— Дикие люди! Дикари вы! — деди вахмистр...»

Кеси адамланы туюгенин, ачы сёлешгенин, унукъ-дургъанын кийикликге санамайды, андан башын къоруулагъан кийик кёрюнеди кёзюне. Кесин культураны башына санагъан орус патчах аскерни вахмистри кесини миллетини солдатларын, хайыуанланыча, туююб тургъан, «таулула» деген «кийиклени» уа ол офицерле кеслерини эллилеринден да хайыуаннга санаб, къалай суйселе, алай теблерге деб келеди кёллерине. Таулула уа, таулуча аланы аналарын тойдургъан болмаса, черс бериб, бел бюгюб айланыргъа эслерине да келмейди.

Аны ючюн болур джарым патчах, «Кийик» дивизиягъа асыу болалмай, суйген къуллугъундан къачханы.

Туземли Кавказ дивизия Европагъа кетиб, Карпатлагъа джетиб, Румынияны чеклеринден да ётюб, Балтий тенгизни джагъасында да болуб къайтхан заманлада, Кюнтиерге Совет власть киреди. Аны джолун да, дивизияны джолунча, керти кёзден къаратыб хапарлайды автор, болгъан затланы элчилени джа-

шауларыны, ангыларыны ичи бла джибере, аланы кёзлери бла къарата.

Къарачайны кёб джашы аскерге (Кавказ дивизия-гъа) кетген заманда къуру эки джашы да окъургъа баргъандыла. «Муну фахмусу барды, бу джашчыкъ окъурукъ эди, джамагъатха хайыры джугъаргъа бол-лукъ эди», — деб устазы Илларион Исаевич айтханы эсге чалышыб къалгъан эди да, Аубекирни джууукъ-лары андан уллу умут этгенлерин унутмагъан эдиле. 1914 джылда джашла аскерге кетгенлери бла, джа-магъатдан джууукълары кими къой, кими эчки, кими тана — хар ким къолундан, кючюнден келгенча джый-дыла да, ачхачыкъ къураб, Аубекирни окъургъа ашырдыла. Бошады, бошамады эсе да, эки джылны анда хапарсыз болуб джюрюб, быйыл къайтды. Кел-гени бла кёб мычымай, Кёгюрчюнлагъа конторщик болуб джалгъа джарашды.

— Атаман отделге прошенна джазаллыкъмыса? — деб сордула элни джарлы къаууму.

— Андан огъаргъысына да джазалырча болгъан-ма, — деб ышарыб, кёлю джарыб джууаб къайтарды Аубекир.

— Ыхы, энди бизге да кюч къошулду, — дедиле джууукълары, анга уллу ышанмакълыкъларын ачыкъ-лай. Андан ары кёб ызламай, хар ким кеси джумушу-на сюркеле, Аубекирни унутдула».

«Москвада коммерция джанындан окъугъан дже-ринден дагъыда биреу къайтды». Ол — Голлу улу Хамзат. Аны тегерегинде джюрюген сёз да къарангы къарачай элчилени джашау ангыламакълыкъларыны болумундан бир кесгин сурат кёргозтеди.

Хамзатны ауругъан сыфаты барды, тамагъы да хырха болгъанды.

— Туберкулез гортани муну чуруму, — деди адамларына, ёзге аурууун кишиге ангылаталмады. Ала билген ёпке ауруу эди, аны тамакъгъа къаныкъ-гъанын эшитмеген эдиле, ол себебден имбашларын булгъаб, аллах болушсун деб, Хамзатны кёлюн джаб-сарыргъа кюрешиб къойдула.

— Окъууда кюйюб къалгъанд, бизге алай айтады ансы, — дедиле башхала да. Ёзге тамагъы хырха болгъаны ючюн дерслерин атыб къалай келеди деб, сейрсиндиле бир къауумла».

« — Патчах бла туйюшгенди да, кьоркьуб, кьачыб келгенди», — дедиле дагъыда бирле.

— Туйюшюрге, патчахны уа кьайдан табды?

— Шылап адам кюнортадан сора аллах бла кюрешир, бу шкырна да кёрюнмей шойду да?

— Джугъун да билмегенлей, зымпылдай тура-сыз... — деди Батырша уа, — шахарлада балшеукле деб бирле чыкьгъандыла да, алагъа джыр джырлагъанд, аны ючюн кьысталгъанды».

Муну керти хапар болгъанын чертеди автор.

Къартла бла ушагъында «мен социалистме», — дейди Голлу улу.

Мындан сора юч джылдан чыгъады Аубекир бла Голлу улуну атлары элде. Совет власть киргенинде, Голлу улу Советни тамадасы болады. Советле бла бирге джорукъну сакъларгъа, властны буйрукъларын толтурууда болушургъа отделе военная комиссия, элдеде аскер-революцион отрядла кьураладыла. Кюнтиер элде аллай отрядха джыйырма джашны айырадыла, тамадагъа Лалауну, помощникге Айдемирни, кьагъытчыгъа, казначейге да Аубекирни саладыла. Алай бла элде юч-тёрт окъуу алгъан, аскер кьуллукъда болгъан адам табылады совет властха башчылыкъ этерге. Аланы да политика билимлери (Голлу улудан кьалгъанланы) сабий болумдады. Аны Лайпан улу элни бла Туземли Кавказ дивизияны джашауунда бола баргъан джангылыкъланы, атламланы, эллиле бла аскерчиле алагъа кьалай кьарагъанларын талай джерде суратлагъаны бла кёргюзтеди.

Къачан эсе да Кюнтиерде джашаб, артда бёлек заманны тас болуб туруб, энди келген чууутлу Яков (кюнтиерчиле Окъуб дейдиле) Совет власть, Ленинни власты эллилеге этер затларын, не муратлары болгъанын айтханында, ала былай сёлешдиле:

— «Окъуб, о наджас, ауузунга бал-джау!

— Эй, Мусос, дуняда алкъын тюзлюк бар кёреме!

— Эй, кьурманынг болайым, джашасын минг джылланы Ленинске блас, оллахий!

— Огъай, совет бласт, — деб тюзетди Османны айтханын кьайсы эсе да, джашыракъладан бири.

— Экиси да бир адам тюлмюдюле?

— Хамзат, о Хамзат! Окъуб, алан, ийманынг хакъына, Совет бласт кимди? Къаллай адамды?»

Ол-бу властны не зат болгъанына деменгили сакъыш джокъ, терен соруу джокъ, «бердиле—алдыкъ», «сыйырдыла — бердик» — билгенлери, кючлери да бу. Кесиме джетмеген бла нек кюрешеме, бастам болмагъан джерге къалагъымы нек урама, башымы нек сугъама? — эллини оюму, — индивидуалист къылыгъы алай болгъанды.

Мындан бир кесекни алгъа Болджаллы правительствону заманында аскерледе Советле сайлайдыла. Тюземли Кавказ дивизияда сайлаулары дивизион комитетни тамадасына айырылгъан полковник Солтан Кърым-Гигей бардырады. Аны ким болгъанын биледиле солдатла. Къуру аны ючюн огъуна сагъайыргъа, айырыугъа терен кёзден къараргъа керек эдиле. Аланы уа халларында, сайлауларында, этгенлеринде оюмсузлукъ, тынч кёллюк, учхаралыкъ джазылыб турады. Кертиди, солдатла комитетни не болгъанын билмейдиле. Ол себебден «солдат депутатланы комитети деб къоймайыкъ да, солдат, офицер депутатланы комитети дейик», — деб келтиргенинде Кърым-Гирей, киши огъай деб да кюрешмейди. Билмегенлери ючюн айыб джокъду, хо. Соргъан да этмейдиле — билирге кюрешмейдиле.

— «Джер-джерге тыгъыла-сугъула айланган адамды, джерни къалыны бла джукъасын биледи кеси да, ол бир джукъ тюзетир, Шогъайыбны айырайыкъ, деб къычырды джашланы бири. Кърым-Гирей аны джазды.

— Акъбай улу Смайылны да анга къошугъуз, — деди Кърымшаухал улу Сеитбий. Нек, не ючюн къошаргъа керекди аны? Не Кърымшаухал улу кеси билдирмейди, не киши сормады андан ол затны.

— Айдемирни да, — деб, кюлюб быргъады Лалау, къатында нёгерини къабыргъасындан тюртюб». Лалау айтхан кандидатура керти да тамам болушлуду комитетде. Алай а Лалау аны оюнчакъ халда айтады, магъана бермегенлей, джаш борбайы чыгъаргъа джол излеб, сёзну силдегенден башха кереклиси болмай, тойда, орамда чам, накъырда эте туруучуларыча.

Андан ары да алай бла барады сёз:

— «Аланла, черкеслиле бла ногъайлыланы унутуб къоймагъыз!

— Ненча адам керекди? Сотняны саулай джазыб къояргъа боллукъ тюлмюдю? Хе-хе-хе.

— Ногъайлыладан Карасов Къарамырзаны!

— Черкеслиледен Амырбийни... Ай-юйюнге, Альборов Амырбийни.

— Энтда керекмиди?

— Болду энди, болду».

Айырырларын айырыб бошагъандан сора, джангыз бирини эсине келеди керекли сорууну сорургъа. Аны да къайры сюредиле? Акъылынга да келмез!

«— Не этерикди?.. Ы-ы... комитетми деди? Не этерикди ол?

— Къазанланы джууарыкъды, ха-ха-ха!

— Атланы тюбюн кюрерикди, га-га-га!»

Политика ангылары джокъду, Советлеге магъана бермейдиле. Бютеу къралда Советлеге ол заманда алай бла киргендиле контрреволюционерле. Лайпан улу аны таулу халкъланы адамларыны арасында къалай болгъанын суратлайды.

Романны аты — «Баталларыды». Ол — биз башында сагъыннган Амырхан улу Батал бла юйдегисиди. Юйдегиси десек да, былай деб айтыргъа — тамада джашы Лалау, Батал кеси, экинчи джашы Алхаз.

Китабда суратланнган сыфатлада Лалау бла Аубекирни халилери ачыкъ кёрюнедиле. Была, къарыусуз джашагъан юйдегиледен, бир идеология-политиканы адамлары болгъанлай, ангылары башхады. Лалау бла Аубекирни, джарлы юйдегиледен да, тенгле да болгъанлай, джоллары айырылады, ол трагедияны аллы да болады, трагедиягъа да келтиреди. Бу авторну джашаугъа тюз кёзден къарагъанын, аны болгъан болушлусуча ачыкълагъанын кёрюзеди.

Лалау, кесини табигъат берген халисине, туугъан юйдегисинде иште чыныгъыб ёсгенине да кёре, хыянатсыз, къайгъысыз, тюз адамды. Джашлыгъында уа — джумушакъ джюрекли.

Аны, Туземли Кавказ дивизиягъа киргени себебли, юйден тышына, узакъ джерлеге чыгъыб, кеси акъылына къалыб, кеси атламына оноу эте, тюзюрек айтсакъ, аскер тамадала бла джашауну кесини джоллары этген оноулагъа кеси ангыламакълыгъы бла къалай къарагъаны, алай демеклик, ата-ана этегинден, оюмундан-оноундан айырылыб, кеси башына къалгъаны геройну атламларына кесин джууаблы этеди.

Джазыучу аны аскерчиликге къалай тукъум, не мурат бла киргенин ачыкъ айтханын бек иги этеди. Былайда да, андан ары да, Туземли дивизияда бютеу юч джылны айланнганында, Лалауңу политика ангысы болмайды. Къарангы таулу эллиди, кеси джюрютген мюлкюне, аз-къб болса да, киндиги байланыбды, къууанчы, къыйыны да аны бла бирге барады, эм артында аны амалтын: ол чурумларыны бири, артдагъысы, болуб джан да береди.

Лалау аскерге ангыламагъандан, джол тюзеталмагъандан, юйлери ачха инджиюне болушлукъ этерге кёзю къарагъандан (эгечине къол керек этерге, аскерлик ачхагъа тёлерге бир тюмен табылмагъанды юйде) баргъанды. Кавказ атлы дивизияда, аскерчиден изленнгенича, джигит къазауат этгенди, тенглерича, башха солдатлача, керти да борчуму толтурама, къралгъа къуллукъ этеме, деб тургъанды.

Арт кёзююлде революция къозгъалыула башланыб, большевикле кюч алыб, Ленини башчылыгъы бла империалист къазауатны терсге санаб, аны Эресейни патчахына, бай классларына болмаса, урунганларына керек болмагъанын айтыб, халкъны арасында шахарлада, элледе фронтда окопланы арасында ангылатыу иш бардырылыб тебрегенинде, орус шахарлада, демонстрацияла кенг къуралыб, орамланы толтургъанларында, Болджаллы правительство Кавказ дивизияны къазакъла бла бирге демонстрациялагъа — урунганлагъа къаршчы — джибереди. Дивизия, Лалау да аны ичинде, биягъынлай «борчун» — буйрукъну толтурады. Бир къауумла тюз этгенлерине ишекли да боладыла, бирери бирер джары тартадыла, хар ким бирер тюрю ангылайды. Алай болса да, аллында юреннгенлерича, кючлерине таяныб, къаушатыргъа тартыб тебрейдиле. Ол болумну да автор, тыш къарамын, психология джанын да кёргюзтюб, ышангылы ачыкълайды.

Кавказ атлы дивизияны урушдан чыгъаргъандыла, полк тургъан джерге келиб, офицер маркиз Альбицци аскерчилеге буйрукъну билдиреди, шахарда джорукъны бузгъанла бардыла, ары барыб, орамлагъа къарарыкъларын айтады.

Джашла анга ма былай кеслерича энчи кёзден къарайдыла, сейирсинедиле, оюмлары да анга кёре энчи-чам, селеке, разы болмагъанлыкъ, не зат эсе да

ууакъ, учуз джумушха джиберилгенлери, сыйларын тюшюрген зат болуб, джанларына тийгенин эшитдирген тилди. «Эндиге дери Эресейни сахар орамларына къарауулдукъ этерге быланы киши чакъырмагъан эди, бу борч а къайдан тюшдю деб, джашла сагъайдыла».

Альбицци таулу аскерчилеге этерик ишлерин, ала-ны къарангылыкъларына кёре ангылатырча, кертти джанындан теренге кирмей, ишни магъанасын билдирмей, была кеслери ангылагъанча, бош затчыкъгъа санатыб, сыйдамлаб, атбашындан, «гитче джумушчукъча» кёргюзтуб, айтыб къояды: «Кёкюреклерине, билеклерине къызыл быстырчыкъла тагъыб, джамагъатны тегереклерине джыйыб къозгъагъанла бардыла. Алагъа «къаугъаны тохтатыгъыз» дериксиз. Къызыл быстырчыкъларын да, «бу неге керекди?» деб, сыйырыб къоярыкъсыз...»

Солдатларыны политика джанындан ненча тартханларын аламант билиб этеди алай маркиз.

Къалгъанны барын алай къоюб, джангыз ма бу сёзле къаллай деменгили шагъатдыла ол солдатланы, таулула дивизиясыны политикада сабий акъыллылыкъларына: «Тобасто, юсюне къызыл быстыр такъгъандан не барды? Къызыл джурунну кёкюрегине илиндирген кимни къошун къабындырад? Нек джыртдырадыла? — деб, сейирсиниб сорду Айдемир къа-тындагъына».

Айдемир, билмей эсе да, бир да къуруса да, сейирсинген этеди, ангысында, уллу-гитче болса да, соруу къозгъалады. Башха къауум а, сейирсиниб, соруу къайгъылы болуб, билерге излеб да кюрешмейди. Дивизияны къаллай халда «иш бардыргъанын», къаллай халиси болгъанын бу къауум билдиреди: кимни-ки эсе да, къайдан эсе да буйрукъ, аны бла барыу, кеси башын ишлетиб кюрешмеу, сагъыш этмеу — буду аны джоругъу, юреннгени, джашауу. Шогъайыб Айдемирни соруууна: «Э-э, аны магъанасы уллуду, билмейбиз ансы, — деб...», Альбицциге: «Джурунун джыртдырмагъаннга уа не этерикбиз?» — дегенинде, аны не айтырын да сакъламай, аскерчилени бири кеси былай айтады:

«Къойчу муну. Сыдырыгъа юренмегенбизми? Бермейме деб кёрсюнчю, шобраларын къобарырма, тейри».

«Керти алай. Бычакъла бла къамаланы къууаты патчахданды, джууабын ол берликди, буюргъанын эт да бар, — деди джашланы дагъыда бири».

Лалауну сыфаты да суратлау джаны бла тамам тыйыншылысыча кѣргюзтюледи былайда. Сѣзню не ары-бери аудурдула эсе да, «сотня шахаргъа сингди». Литератураны юсюнден хаман да айтыла турады анда джангыз бир сѣзню огъуна къаллай бир уллу магъанасы болгъаны. Былайда «сингди» деген сѣз аллайды: сотняны халисин, «ишин», аякъ алышын тюбелек кѣз тууранга тутады. «Орамны къыйырындан киргенлей огъуна, кѣкюреклеринде, билеклеринде къызыл джурунлары болгъанла джолугъа башладыла.

— Эй земляк! Былай келчи, — деб чакъырды Лалау аллайланы бирин. Эски картусун джампигине кийген, арыкъ, джукъабет адам, бети ышаргъанлыкъгъа, кѣзлери сескекли къарай, джууукълашды. Лалау, ат джерден энишге бюгюлдю да:

— Не этесиз? — деб сорду. Киши, Лалауну, аны нѣгерлерини къазакъла болмагъанын таныды да, бети джарыб, таукел быргъады:

— Демонстрация, милый! Свобода! Власть Советам, долой империалистическую войну, дорогой!»

Адам анга ышаныб, ийнаныб, джюрегин ачады, кѣлюн тѣгеди, къууанчлы сѣлешеди. Ол а, кеси ангыламай эсе да, бир да къуруса да аны ол къадар адамгъа кѣргенлерини, къууанганларыны хатерин этмей, барын аякъ тюбуне салыб, теблеб къояды. Кеси кибик адамны «айтханы Лалауну къулагъына чалышмады, учунуб, алай басындырыб сѣлешгенине ышарды, узалыб, къызыл джурунчукъну тутду:

— Бу неди? Бу неге керекди?

— Это цвет рево... — деб, киши нелени эсе да келтире башларгъа, Лалау джурунчукъну тартыб, джырытыб алды. Аны дюрген сермегенин кѣргенлей, киши сѣзюн бѣлдю».

Лалауну этгенине «дюрген» деген сѣз асыры джумшакъды. Ийнанмакълыкъгъа тюкюрген — кеси тюкюрюлюр кереклиди.

Теренге кирмей, олсагъатлай тохтатады сотня ишин, тохтайды Лалау да. Нек? Кеслери алларына? Аны чуруму — быланы алларына сюелген, окълублу аскер болмаса да, аны джанындан айтылгъан сѣз да, кѣрюннген зат да эслерин бѣледи, сагъышлан-

дырады, ары дери сорургъа суймеген сорууларын къозгъайды эслеринде. Лалау алай сыйсыз алдагъан киши, аны этгенин кѳргенлей, тынгылаб къоймайды, къазауат ачмайды, «орамдагъы джамагъатха: — Товарищи, товарищи! Текинцы бесчинствуют! Товарищи! Текинцы наступают!» — деб къычырады.

— Казаки!

— Дикая дивизия! — деген къычырыкъла орамлагъа тоб атылгъанлай чачылдыла.

Къызыл джурунчукъла такъгъанланы уа учукъыйыры джокъ, къайсы бирин сыйырыб аллыкъса!»

Бир минутну мындан алгъа халал кѳлден къууанчын юлеше тургъан адамларына энди «бесчинствуют» деб айтылады. Олду Лалауну башына табхан «игилиги» кесини халисизлигинден. Ол сѳз а къамчи бла ургъанча тиеди, сагъайтады адамны. Учхараны, хайуанныча, андан да бек аллына ыхтырады, ангъдан къуру болмагъанны оюм этерге туракълатады. Лалау, тенглери ангысыздыла дерге джарамаз, ангыгъа чюйре дерс берилгенди ансы; ол ѳсмегенлей турады, бютеудуния джашаудан хапарсызды.

Экинчиси, — Лалауну адамлыкъсыз атламы дивизияны атын къазакъла — патчахлыкъны чынг къаты, ачы аскер кючу — бла бирге, айтылычусуча, айтдыртады, «кийик» атын да къошдуртуб:

— Казаки!

— Дикая дивизия! — деб чыгъады къуугъун».

Ючюнчюсю, — къызыл джурунчукъла такъгъанланы кѳблюгю сейирге ауузларын ачдырады быланы, къолларын байлайды.

Къабыргъа буруугъа тирелгенча, сюеледиле была ол джурунланы къарамыны аллында. Ол, къуру саны кѳблюк къыллы къалмай, бирикмекликни кючюю! Бу затны барын кѳрюб: «Къоюгъуз! Ант дже-териклеге къатышмайыкъ, — деди джашланы къайсы эсе да бири.

— Буйрукъну толтурмасанг, тюгюнгу терсине сылар, ант-этдир, — деб арсарланды Лалау.

Атлыла... къалай этерге билмей тохтадыла».

Историяда белгилисича, большевиклени ангылатуы ишлерини кючюнден, патчахдан сора Болджаллы правительствону заманында кѳб солдатла, командирлерине тынгыламай, окопладан къачыб, урушдан чачылыб кетиб баргъандыла. Лайпанланы Сеит аны болгъаныча айтады китабында. «Фронтдан эркинлик-
136

сиз кетгенлени тыйыб, ызларына къайтарыгъыз деб буйрукъ бериб, Чавчавадзе полкнун джиберди». Лалау былайда да, джукъ ангыламагъанлай, айтылгъанны этерге джанын-къанын салыб къояды.

Аллай бир къауумну аллына чыгъыб, къайтарыргъа излегенинде Лалау, «Иди к черту», — дейди ала-ны бири. «Лалауну ачыуу бурнуна урду...

— А воевать кто будет? — деб гырхы сорду.

— Иди сам воюй, если не надоело!

— Ты што? Больше меня воевал? Вчера мы кровь проливали за эти позиции, ты сегодня их бросил...» — былайды Лалауну керти кёлю бла ангылагъаны.

Аны бла да къалмайды ол. «Къайтыгъыз бусагъатдан, алай тюл эсе, джетдирликме! — деб, къаны тюрлениб къыджырады Лалау». Была: «солдатлагъа къамчи ойнатыучу заманла къорагъандыла», — дегенлеринде да, къулагъына алмай, къамчи бла уругъа чабады, атын ёшюн уруш этдиртеди. Аны, Айдемир кёрюб, джетеб тыяды.

Солдатланы барыр джерлерине бошлар мураты Айдемирни да джокъду, ол да солдатды, алкъын буйрукъдан чыгъа юренмегенди, алай ол, амал болгъаныча джууаш сёлешеди, амал болуб, адамла бир-бирлерин ангыласала, деген сезим бла атлайды. «Къайтарыгъыз деб буйрукъ барды, джиберлик тюлбюз, ариулукъ бла къайтыгъыз позицияларыгъызгъа», — дейди ол къачхынчы солдатлагъа.

Эки тюрлю идеологиягъа къуллукъ этгенле, сёле-ше кетселе, бир-бирин не ангыларла, не ангыламазла, алай а сёлешиб кёрюрге керекди, уруш ачаргъа къачан да кеч тюлдю. Айдемир былайда, былайдан ары да джарашуулукъну излеген адамды. Лалау — ачыулу, оюмсузлукъгъа дженгнген, джумдурукъгъа базгъан, кёкюрекли, дженгил адамды.

Туземли дивизияны заманындан башлаб, ол чачылгъандан сора, къазакъла, кеслери кеслерине власть алыб, энчи аскер къураб айланган тюрлю-тюрлю атаманла, Къарачайны кесинде бийле бары, большевикле, джетген джерлеринде таш юсюнде таш кюймай, болгъанны джер азыгъы этиб, адамланы кырыб, малны-мюлкнун сыйырыб, ташыб, элталмагъанларына от тыгъыб, кюйдюрюб, шыбыла маталлы келедиле деб сингдириб кюрешгендиле да халкъгъа, эллиле бек къоркъуулудула. «Большевик отряд ёзенни

ёрге айланганды деб, бир кюн Кюнтиерде кьуугьун чыкъды. Ким кёрдю, ким айтды — кишини хапары джокьду. Кертимиди, ётюрюккюдю — билмейдиле. Элни джамагьаты... кьозгьалгьанды. Джюреклеге кьоркьуу киргенди». Алгьыннгы дивизиячылагьа уа — артыкъ да бек. Сескекли болуб, «Лалау Айдемирге барды:

— Не этебиз, алан?

— Не этерикбиз, кьарайыкъ халгьа. Большевикле былай келгенлей джутуб кьояллыкь болмазла. Халны алайгьа танысакь, джаныбызны бошуна бермезге кюреширбиз, — деб ахсынды Айдемир. Бирси аскерчи нёгерлери да тюбедиле. Тутуу, ёлтюрюу, кюйдюрюу башланса, беклеширбиз, аздан аз, кёбден кёб ёлюр, неди мадар, деб келишдиле». Ма таулу джашланы большевиклеге кьалай кьарагьанлары бла халилерини автор кесгин, кьысха ачыкълагьан болуму. Билимлери аз, джигитликлери, сыйларын тута билгенлери, кишиликлери — ким да сукьланырча.

Большевикле кертиси бла уа элге кьалай келгенлери эллилени ары дери аладан кьоркьгьанларын кюлкюлюкге джеришдиреди, сыфатлары, атлагьанлары алагьа айтыла тургьандан кери болгьаны андан да толу эсгертиледи китабда, сыфат бек кесгин, болумгьа тыйыншлы рахат тил, ауаз бла келтириледи: «Кюнтиерчиле большевиклени келирлерин, ахырзаманы сакьлагьанча, дунияны дюнгюрдетиб, топулдатыб келликдиле деб, сакьладыла. Ала уа шыкьыртсыз тюшюб кьалдыла. Кюнтиерни саулай джамагьаты таныгьан кёзлюкю чууутлу Яков, Шаушюгют ёзенде казённа чегетлени алгьынгы кьарауулу Табтутар улу кьызылкёз Хардау, тукьумуна Рыжиков дей эдиле, дагьыда бир матрос орус джаш. Хардау бла матросну — карабин шоклары, самовзвод наганлары, Яковну уа — узун сахтиян палтонуну джаны бла дженнген маузер героху. Ючеулен элге кириб келдиле».

— «Сизмисиз большевикле?» — деб сейирсиндиле элчиле. «Хоу, ушамайбызмы? — деб кюлдю Яков. Кюнтиерчиле да кюлдюле.

— Ой, сен сау кьалгьын, Окьуб! Сен кьалай боласа бальшеуюк? Ол сары орус джаш болурму большеуюк? — деб, ийнанмагьанлыкь этдиле».

«Кюнтиерде Совет власть кьуралды». Аны ма бу ючюсю кьурадыла.

Кертиди, кзуралгъаныча орналыб къалмады. Шкуро Нарсанада Совет властны чачаргъа деб чабады. Ол кзуугъун Кюнтиерге Совет властны салгъанла джамагъат бла джыйылыу бардыра тургъанлай келеди. Ала Кюнтиерни джамагъатындан джашлары Нарсанагъа болушлукъгъа джетсинле деб излейдиле. Ма былайда романны геройларыны сифатлары ачыкъланыуда сейир затла боладыла.

Нарсанагъа большевиклеге болушлукъгъа, Шкурону кыыстаргъа Лалау бармайды, башха джашла барадыла. Аны да Лалау, бир кеси кыйлы къалмай, элли аскер-революцион отрядыны командири бола тургъанлай, этеди алай. Кюнтиерни Советини тамадасы Голлу улу Хамзат, джашланы джыйыб, «къалайды мурат? Не этесиз, къалай этесиз?» — дегенинде, «...джашла отрядны командирине — Лалаугъа аралдыла. Ол тынгылады».

Къантай улу Аубекир, «аны ойлашыуу» асыры узун болгъанына чыдамай, «былайдан чыкъгъанлай... Хардауну ызындан кетерикме», дегенинде, Лалау, аны бош ушатмагъан кзой, самаркъау этеди: «Большевиклеге кшошулургъамы? — деб ауур сорду» ол. Лалау дагъыда сагъышлы болады, дагъыда тынгылайды. Къалайды Лалауну мураты, оюму? Ол: «...мени кёлюме келген бла, экисине да къатышмасакъ иги болурму?.. Орус бир-бири бла кюрешеди, биз арагъа сугъулмасакъ иги болур», — дейди. Отряд кшошланы, малланы, ауушланы сакъларгъа кзуралгъанын айтыб, аны этсек игиди, дейди. Къарачай кшошланы джартысы — къазакъ джерледе, бир къаууму — орус джерледе. Къарачайлыла, большевиклеге кшошулуб, къазакъла бла къазауат этселе, къазакъла къарачай кшошлагъа зарауатлыкъ джетдирирлерин белгилейди. Туземли дивизияны заманында къазакъ джаш Лалауну ёлумден сакълагъанды, къазакъ джашла бла бир туз-дам ашагъандыла, бирге къазауат этгендиле — была бары эсине келиб, «... бюгюн алагъа къаршчы къалай кшобайыкъ? Аскерчи тенгин ышаннга салыргъа кимни хыйсабындан келир?» — дейди Лалау. Ма былай кыйынды Лалауну образы.

Ол — контрреволюционер тюлдю, вредитель тюлдю. Керти да кесини халкы ючюн кыйыналады. Импералист къазауатха бармай болмады эсе, анда къазакъ джашла бла бир-бирине, къарнашлага, болуш-

ханларын, ашхы тенгле болгъанларын иги этгенлерине не сёз барды! Энди алагъа къаршчы барыргъа тюшгенине Лалауну джарсыгъаны да бек ангылашынады. Джау башын кесерге тебреген заманда къутхаргъан аскер тенгни къачы унутурча тюлдю.

Алай а Лалау класс урушну ангыламайды. Ол урушда аскер тенгле огъай, бир юдегиден къарнаш бла къарнаш, къарнаш бла эгеч, атасы бла джашы, эри бла юй бийчеси — башха лагерлеге айырылыб, бири революция, бири контрреволюция бла болуб тургъандыла. Ачы урушду ол, ёзге джашауда болгъаны алайды. Лайпанланы Сеит да романында Лалауну, тенглери образлары бла, къарачай литературада биринчи болуб, ол затны суратлайды.

Экинчиси, Лалау, бир джанына да къатышмай, къуру Къарачай кесин бу болумда сакълаб турурун излейди. Джангыз тюлдю, романда геройла, артыкъсыз да къартла, талай кере айтадыла ол затны. «Гитче миллетбиз, киши бла кюрешир къарыуубуз джокъду, къысылыб турайыкъ», деген магъанагъа таянадыла.

Марксист-ленинчи теория айтханы бла, революцияда (къралгъа башха къаугъа джаугъан заманда да) бир-бирине къаршчы къуру эки джол болады, аланы бирин сайларгъа керекди. Алай болмай, бир джанындан къараб, кесин сакъларгъа деб, ючюнчю джолну сайлагъан арагъа тюшюб, ол джанындан, бу джанындан да къыстырылыб, джарсыйды. Джашауда ол джанына да, бу джанына да сауут, адам кюч, аш керекди. Эки джаны да кереклилерин излемей болмайдыла. Къайсы джанына джукъ бере эсе адам, анга болушлукъ этеди. Алай эсе, башха джаныны джауу болады. Лалау отрядыны бёлеги бла Нарсанагъа Шкуроргъа къаршчы урушха бармай къалгъанында, аны Кюнтиерни Советинде киши къысмайды, табылмайды аллай политиканы билген адам. Кюнтиерни Советини тамадасы Голлу улу Хамзат, кесине социалист дегенлигине, Советни оноуу: «Къошла джайлыкълагъа кёчгендиле, отрядны элде этер заты джокъду, джангы властны аскер кючюне къошулургъа тартмагъандан ары, кёз туурадан алай ары ауушла таба къорасын дедила да, Лалауну отрядыны къалгъан атлыларын да ауушла ауузуна джууукъгъа ашырдыла». Къазакъла, Къарачайдан сюрген атларын гыйы буз ауушла

бла тау артына кеслерини кереклилерине ётдюре, Ла-лауну кесини атасыны кюшуна чыгыб, кюйларын ол аууш бла кярнашчыгына, Аныуаргъа—шкок тюбюнде сюрдюртюб, джашчыкны да, маскени ургъанча, уруб кетерге тебрегенлей, джашчык кесини ангылылыгы, тирилиги бла кютулады.

Узаймай, Кярачайны бир джанындан кярачайлы бий полковник Ачахмат улу кязакъладан да негери бла (полковник Закалов) киреди — кярачай джашладан большевиклеге кяршчы аскер джыаргъа.

Ачахмат улу бла Шкурону Кярачайда аскер джыйылыуларыны хапарын, атлам-атламын бир-бири ызындан ачык кюргюзтеди автор. Ала халк бла бетден-бетге тюбешедиле. Большевикле дуняны басыб келедиле, джашаудан бошарыкдыла деген айтыуну айтады ол да, джамагъатны биягы правлен аллына джыйыб. Эллиледе большевикле бла кязауатха хазыр керюнмеди. Алайда Лалау, Айдемир, Аубекир, Кёккес боладыла. Ала да, джук айтмай, тынгылаб кюядыла. Ол огъай кюйры болса да джорта туруучу Къасхалта да кымылдамайды. Ёзге аланы сескекли этер зат табыб айтады оратор, была да биягынлай сескекли боладыла: «Патчахны аскеринде кюуллук этгенлени кюрутурукдула» деген сёзле аскерден келген джашланы кюулакларына, джюреклерине уулу чыгъанакъ болуб илинедиле». Джамагъатны арасында уа, сёзню бош ары-бери аудургъан, сауутубуз джокъду деген сылтаула болмаса, Ачахмат улуну айтханына кюлю бла эс ийген болмайды. Ачахмат улу, джамагъатны большевикледен башха зат бла кюркютуб, аскер джыялмазлыгын былайда ангылайды, аны бла бирге «дин кязауат» деб, алайдан тутаргъа оноулашады. «Дин кязауатха чакырыу бу кярангы джамагъатны энтда кюбарыр», — дейди ол. Асыры да базмайды, атыб да кюялмайды ол умутну. Алай а ол да болмайды. Аны тышында да, ары дери, ол асыры ашыкмай айлана тура эсе элlege, энди «Шкурону Аргъы Инджикден Кавминвод шахарлагъа дери кязакъ станселеге ие болуб джюрюген кязакъ аскер бёлеклерича, Кярачайда да бир атлы полк кюуаргъа деб, генерал Покровскийден Ачахмат улу Мырзакюулгъа буйрукъ да, полномоч да келдиле». Ол заманда Ачахмат улу аскер джыйыуну чёб атдырыугъа кючюртеди, алай бла да «полкун тол-

туралмады». Олсагъатда «Мырзакъулну аскер къурау иши къаты мобилизациягъа кѣчдю. Къарачай а ёмюрюнде да ол ишлени сынамагъанды, кѣрмегенди. Джашла элледен къорадыла.

«Джашла къошлагъа джанладыла». Алай болгъанлыкъгъа, Ачахмат улу да ызларындан кесини адамларын иеди. Урушхан бла, къамчи, герох алыб чабхан бла, ат аллында джаяу сюрген бла, зор этиб, къурайды Ачахмат улу полкун.

Ачахмат улуну юсуне элге Шкуро тюшеди. Аны законлары Ачахмат улудан да къаты. Бу атаманны сураты аз сѣз бла кѣб кѣргюзтюле, атаманлыгъына тамам келишиб къалады. Ары-бери бурдуруб, алдачулдау этиб кюрешгени джокъ. Кирди, сорууну кѣнденлен салды: «Сиз къазакъла джанлымысыз, огъесе, джаланбыдыр большевикле джанлымысыз? Ачыкъ айтыгъыз?.. Контрибуция салыб, ёрге къобмазлыкъ этсекми разысыз? Туземли Кавказ дивизиядан киши бармыды?

Шкуро Кюнтиерни «бурнун буруб, джауурун унутурду».

Элге мобилизацион буйрукъ берди. «Лалаугъа, Айдемирге, башха джашлагъа, — Туземли дивизиячылагъа айыб этиб сѣлешди: патчахны аскерини «сыйлы солдатлары» — георгиевские кавалеры». Эрлай туруб, акъ аскер бла тебрерге буюрду. Алай бла Лалау, Айдемир, Аубекир да биягъы контрреволюция лагерге тюшедиле.

«Къарачай полк, Шкуруну, Покровскийни аскер бѣлеклери къатыш, Нарсананы, Сантукну, Баталпашинскени, Воровсколескаяны къатында урушлагъа къошулду...»

Лалауну халисини, образыны былайда бир къауум джаны белгили болады. Ол урушлагъа, керекли затны этгенча, кеси разылыгъы бла киреди, джитилики этеди, тактика билими барды, къоркъуб къачханланы тохтата биледи, анга бютеу джанын салыб къояды. Ишин болушлусу кибик баджаргъан солдатча, аккыллылыгъы болмай айланады. Бу урушда ёлген тенглерине, Кавказ дивизиядача болмай, бек къыйынлашады. «Герман урушха биргебизге баргъан ненча джаш ёлдю анда, ала тюнене ёлген экеулен чакълы тентиретмегенелле. Тюненеден бери не олтуруб, не туруб кечиналмай къалдым. Аланы ызындан атланлыкъ

тюд эсем, билмейме, былай нек болдум, — деб тѣгюлдю... джангыз кюннге бети къаралыб къалгъан Лалау.» Ёзге не ючюн ёддюле тенглери, нек барады бу къазауат, кимге керекди ол? — деб келмейди эсине, сормайды кесине аллай соруулары. Кеси эслемегени бла къалмай, башха адам эсине салса да, сейирсинген этеди, нек сорадыла алай деб. Сагъыш этмейди. Аубекир этеди сагъыш: Ол сорады кесине, тенгине да, аллай соруу: «Не зат ючюн ёддюле тюнене ол эки адам? Анга джууаб табалмайма, Лалау», — дейди ол.

«Къалай не зат ючюн?» — деб сейирсинеди ол. «Къайдам, не ючюн? Джамагъат ючюнмю, халкъ ючюнмю? Рысхы, мюлк ючюнмю? Нек джан бердиле?» — деб, ачыкъ белгилегенинде да оюмун Аубекир, Лалау ангыламайды. «Къуджур сормаймыса, алан?» — дейди ол. «Не къуджур барды?» — деб ойлайды Аубекир, — «Байлыкълары, бийликлери болуб, аладан аны киши сыйырама деб кюрешмесе. Аллайлагъа бийлик да, байлыкъ да беребиз деб келген большевиклени аллына сюелиб, кесин ёлтюртген джазыкъ тюлдю?»

Лалау джууаб табмайды, табар къайгъылы да тюлдю. Чамланыб, самаркъау этиб къояды: «Ёлтюртмесенг а большевиклеринге, мындан алда, кетиб, ала бла къазанлашыб къайтхан шойенг да? Джарлылалла, джазыкълалла, аланы ёлтюрмегиз, Ачахмат улу ну кесигиз десенг а? — деб, Лалау огъурамагъанча силдеди». Тенгини ачулулугъуна, селекесине да тѣзюб, Аубекир тюз джууаб этеди: «...офицерлени ызларындан тагъылыб айлансакъ, большевик да къалай айыра билсин, айхай». Эсленген сорууну сюзюб, къармаб, эсеблеб, джууаб излеб кѣрюрлерини орнуна, Айдемир къошулуб, аны дженгил огъуна джукълатыб къояды: «Къой, Аубекир, асыры теренден чучхуйса. Джазыудан алкъын киши къутулалмагъанды, джазыулары алай болуред...» Быланы орнуна, ким суйсе да, этсин сагъыш, была этерик тюлдюле. Болгъаны да алайды: большевикле этдиле сагъыш, кеслерини, кимни сагъышын да, Ачахмат улу этеди сагъыш. Шкуро, Деникин этедиле, тюз, терс этселе да. Тюзлюклерине ийнаныб, джерни къаты басадыла.

Айдемирни «асыры теренден чучхуйса» дегени быланы халилерини баш шартыды. Ол бошуна тюлдю, чуруму барды: дуняны сагъышы быллагъа — эл-

лилеге, артыкъсыз да дуниядан юзюлгенча джашагъан таулу эллилеге джете юренмегендиле. Алай а, аны ючюн, «терен чучхургъа» тартмагъанлары ючюн, чучхуб, къайры атларын терен бегитмегенлери ючюн, келедиле, романны идея магъанасына кёре, ахырында уллу трагедиягъа.

Былайда Лалау кесини образыны баш халына алгъындан ачыкълыкъ къошхан, аны юсюнден биз бусагъатха дери айтхан оюмну туру бегитген сёз айтады: «Аллах чамланган бир заманнга туугъанбыз, аягъыбыз басар джерни табалмайбыз, — деб ахсынды Лалау».

Табалмайды кесини джолун. Бир империалист къазауатда патчах ючюн уруш этеди, бир революционер отрядны тамадасы болады, бир большевиклеге къаршчы уруш этеди. Анда заманны терслейди. Тюзю, заман эсебсиз къатышхан заманды. Алай а джууаблы къачан да заман тюлдю, адамды.

Сёзлери андан ары бармайды: «Аубекир сагъышланыб тынгылады».

Большевикле бла бир урушда Лалау болгъан бёлекде джесирле аладыла. Бары урунган адамладыла, офицерни кёзюнден арлакъгъа элтиб, бошлаб къояргъа дейди Айдемир. Офицер Ахырлы улу: «Къарачайгъа сюрюгюз, анда старшинала оноу этерле», — дейди.

Къасхалта джесирлеге джолда сюрген заманларында зарауатлыкъ джетдиреди. Аланы «сизничалагъа джашау ачабыз деб кюрешебиз» дегенлерин тёртеуленден — Къасхалта, Джаббай, Боташ, Добай — бири ангыларгъа унамайды. Айдемир а инджиледи, кёлю булгъанады, ёзге кёрюрге, эштирге излемегенинден ары сёз къошмайды, «сёзюню ётерине базынмайды». Лалау да, нёгерлерини бири (Махмут) бла ушакъ эте, келеди, къатышмайды. Бир кесекден а артхаракъда келген Айдемир бла Лалау, шкок атылгъан тауушла эштиб, ашыгъыш джетгенлеринде, джесирлени барын къаядан ийиб бошагъанларын кёредиле.

Лалау нёгерлерини (кимни да) джануарлыкъларына къыйналады, алай а къаты да сёлешмейди, башха айтханы-этгени да болмайды. «Сёзюм ауур тиймесин, — дейди ол къуру, — ёзге къолайлы иш болмады бусагъатда этгенигиз». Къасхалта, бу къазауатды, ёлтюрмесенг, сени ёлтюрлюкдюле, деген магъанагъа

таянганында, «Къолгъа тюшген джесирни къагъыб къояргъа къазауатда да джокъду эркинлик. Сауутсуз адамны уруб къояргъа асыры кёб джигитлик керек болмайды», — деб, олсагъатда къошады. Айдемир былайда да Лалаудан джити ойлашады, артыкълыкъ этилгеннге, къаты джарсыгъаннга, къыйынлыкъ джетгеннге джумушакъды. Айдемир алайда Къасхалтагъа дерт джетерин излейди. «Сени кёзююнг да бир тюшер эсе уа», — дейди ичинден.

Тенглени арасында артдан артха быллай ушакъла бола турадыла. Аланы къазауатны болуму, кеслерини джюрек сырлары къозгъайды.

Ма аланы бири.

« — Энтда бир къыш тюшдю, урушну уа тауусулур къаны джокъду», — дейди Аубекир. Ол урушка къатышханлы беш-алты ай, Аубекир бла Лалау айланганлы бешинчи джыл болгъанын айтады Лалау.

— Тюзлюгюнге ийнанмагъан джерингде джангыз атламынг да талчытады, — дейди Аубекир.

«Тюзлюгюнге ийнаныр, ышаныр джер къайдады? — деб осмакълады Лалау.

— Ажымсыз болалсам а, айхай. Къолума сауут алыб, бусагъатда былайда нек джатханымы, не ючюн джатханымы билалмайма. Ачахмат улуну джерлери бардыла. Чынлары бардыла. Бийлиги барды — бийди. Ол затларын къорууларгъа, сакъларгъа деб урушка чыкъды. Сен бла мен а? Бастабыз болмагъан джерге къалакъ ура айланабыз деб кёлюме келеди».

Лалау «огъурамагъанча» тынгылайды. Ызы бла: «Сёз урумунга кёре, бастабыз большевикле таба джанында болурму?» — дейди.

« — Алай огъуна эсе да, ким биледи, — деб, экили джууаб къайтарды Аубекир. Лалау, мурулдаб, джамчы тюбюнде тёнгшюдю».

Алай бла, тюзюн Аубекир да билмейди, аны сёзюнде, ангысында «ажымсыз билалсам», «билалмайма», «кёлюме келеди» деген сёзле джюрюйдюле. Лалау большевиклени да хаталыгъа санайды, кеслери кириб, джарашхан да этгинчи, алларында джарсыу салгъанлары келеди — Гум бойнунда талай хуторну, Лоукъабакъда межгитни, бусагъатда джашланы къатларындагъы Воровсколеская станицаны кюйдюрдюле дейди, эм артында чыгъымы ачыкъ: «Быланы бири оу да, бири шау, — деб мусхамланыб айтды ол».

Аубекир да, тюзюн ажымсыз билмесе да, кѳрген затын айтады — большевикле кесек заманнга келгенлейлерине, халкыгъа джерлени бергенлерин. Лалау да кѳргенин айтады: ол джаны, бу джаны да ѳлтюредиле, кюйдюредиле. Не ючюн? — билмейди, аны излеб да кюрешмейди. «Лалау андан тереннге кирмеди» — дейди автор. Ушакълары биягъынлай аны бла тохтайды — не айтыргъа билмейдиле.

Шкуро бла Ачахмат улуну аскерлеринден къачыб кетген джашланы къайтарыб келиб, атларына «дезертир» деген зор атны атаб, къазакъ элlege айланыб, облавала этгенликге, бир кюн Ачахмат улуну аскери атакагъа барыргъа унамай къояды. Кеси алгъа чыгъыб, чабханында, биргесине къуру джети-сегиз атлы нѳгери барадыла. Ызына къайтханында, бир кесегинден квалгъаны, аскери чачылыб тура. Олсагъатда Лалау бла Айдемир да эллерине кетедиле, Аубекир кызыллагъа ѳтеди. Алай болгъанлыкыгъа, геройланы джоллары дагъыда тюрленеди.

Бир кесек замандан аланы, бир талай джашны, къошлада джанлаб айланган джерлеринде табыб, джангыдан Деникинни аскерине ашырадыла. Дагъыда кюз заманнга ала юге къайтадыла. 1920 джылны джазында, хоншу станиселеге, сахарлагъа, Къарачайгъа Къызыл Аскер киреди. Совет властны джангыдан орнатыб башлайдыла, органларын къурайдыла. Бу замандан тебреб романны геройларыны джашауларыны, халилерини, образларыны джангы шартлары ачыкъланадыла, джашау джоллары ѳтген джашауларыны, атламларыны тамалында къураладыла.

Голлу улу Хамзат контрреволюцияны заманында Къабартыгъа, Къумукыгъа кетген джеринден къайтады да, аны Кюнтиерде джангы къуралгъан ревкомну тамадасына саладыла. Къантай улу Аубекир милиция отряд къурайды. Белгили революционерле Алийланы Умар, Токъланы Наны, Гюрджюланы Къурман, Голаланы Хамзат, Къочхарланы Асланбек, Хасанланы Алий, Хубийланы Иммолат, Къууатланы Рамазан, Халилланы Сеит, дагъыда башхала къуллукъ оноу башлайдыла.

«Джангы тамадала, джол устала» дейди алагъа джазыгучу. Ол заманда ишлеб тебрейдиле Къарачайда. Былайда автор халкыны олсагъатда историялы, джашау, психология болумуну юсюнден ачыкъ пуб-

лицистика чыгъым береди. Аны кеси айтханча келтирирге керекбиз:

«Джангы джашау ышыргъан тюрлениулени иги ангылаялмай, чалыкъларгъа бла келиширге билалмай, армауланым, ыргъый санлары къалтырай, эки джол айырылгъанда сирелиб тохтагъан къарангы таулу халкъны андан ары дунялыкъ джазыууна сокъмакъ тюзете башладыла» джангы тамадала.

Автор историялы затланы бир-бирлери бла байламлы болгъанларын кёрюзтеди. Джангы власть орналгъанлыкъгъа, кюреш тохтамайды. Нек? Бандала чыгъадыла. «Джангы власть аланы излейди».

Бу заманда Лалау не этеди? Ол джанына, бу джанына да къатышмай, элчи тёренчиси къызыу эл ишлеге чыгъаргъа хазырланады. Алай а... Алгъыннгы джашауу бусагъатдагъысыны аллына буруу болуб сюеледи.

Пашинскеге кеси джумушуна барыб келген адам джангы хапарла алыб келеди. «Покровскийни, Шкурону аскерлеринде болгъан къазакъланы чыкагъа джыяды». Джанларында сауутларын бермей, джашырыб айланганланы «чыкагъа билдиригиз дегенле. Самооборонла къурайла, белогвардейсаланы тутаргъа атрадла къурайла». «Салатгерийни хапары Лалауну джюрегине джалан этге сууукъ суу къуюлгъанлай этди».

Алай бла, правительстводан буйрукъ чыкыгъынчы, Лалау кесини уа терслиги барды деб къайгырмайды, аны сагъышын да этмейди. Кърал, история къралгъа зараны джетгенни джууабсыз къоймайды.

Лалау эшитген хапарын Айдемирге айтханында, ол да уллу сагъышлы болады, ёкюнеди. Ёзге, бу затха экиси башха тюрлю къарайдыла. Айдемир къралны оноууна бой салады, тюзлюк болуруна ийнанмакълыгъы барды: «Буюрулгъанны кёрюбюз. Башха не этер мадарыбыз барды? Айырлыкъ болурла. Терс, тюз деб сюзерик болурла, ансы тутуб, эрлай эзиб барлыкъ болмазла. Аубекирни, Хамзатны сёз урумун да алайгъа таныйма», — дейди Айдемир. Лалау къачар, бугъунур къайгыгъа киреди: «Оллахий, ышаныргъа къыйынды. Къауыгъа, бизнича, къатыша айланганланы асламысыны ызы Уллу Къарачай джанында чыгъады. Алай ары джанлармек?»

Айдемир бусагъатха дери терс джолда болгъанын, кесине келишмеген бийни, байны ызындан тагъылыб чюйре айланнганын айтыб, ёкюннгенинде, Лалау «сю-йюбмю айланнганса!» — дейди, кесине терслик салмайды, толусу бла ариулайды, къыйын болумда да адам суймеген затын этмезге амал излерге керекди, деб эсине келмейди. Айдемир анга джууабха экиси да кеслери кёзлери бла кёрген, билген юлгюню келтиредди: «Огъай, аны уа айтма. Джюреги тутмагъан джолгъа бармазгъа Аубекир табды да мадар?» Лалау, тенги аны бла бармазлыгъын ангылагъанында, бек къыйынлашады, Айдемирни айтханы бек уллу ауур тиеди, тентиретеди Лалауну. Экисини да урушханлары, ёрелешгенлери джокъду, бирге болургъа экиси да бек термиледиле, дженгиллик этиб, чюйре сёз айтыб да сёлешмедиле, бир-бирлерин керти кёллери бла ангыларгъа сюедиле, кюрешедиле. Алай а дуня ангыламакълыкълары, историяны джолларына къалай къарагъанлары айырады аланы бир-биринден. Кърал, дуня болум, политика, адамны къуру иши, къуллугъу бла къалмай, тенгликни, джууукълукъну халына къатышады, аланы къурайды, джарашдырады, айырады деб, юлгюлю кёргюзтеди автор. Бу идея орус, башха уллу миллет совет литературалада (Шолохов, Тургенев) кенг орун алгъанды. Лайпанланы Сеит аны къарачай литературада, гитче къарачай халкъны джашау джолларыны юсю бла кёргюзтеди. Былайда Лайпан улуну китабында башха бир сейир зат барды: Лалауну кеси къыллы къалмай, совет органлада ишлеген, джангы власть ышаныб, оноу этерге, ангыламагъаннга ангылатыргъа, билмегеннге билдирирге борч салыб тургъан адамла, ол ишге болумлары джетмей, Лалау кеси атламагъан джолгъа тюртедиле. Бу сцена керти да джашауда болгъан болушлусуча, «Лалауну орнунда кишилиги джетген ким да алай этерик эди», — дерча келеди китабны хапарында.

Лалау бла Айдемир биз былайда келтирген оноуларын, орамда тюбөб, эте турадыла. Аланы, ревкомну терезесинден къараб, Голлу улу Хамзат бла Аубекир кёредиле. «Энчи ушакъгъа сингнгендиле, алан. Кимни джыртаргъа оноу джасайдыла, экен? — деб осмакълагъанча сорду Аубекир». Къуру бу сёзлени окъугъанлай огъуна, бек уллу тамаша болады окъуучу: быллай сёзлени бу джашла билмеген адам, тышындан

келген джау айтса да, Аубекирни айтыргъа къалай къолундан келеди?!

Аланы джыртхычла болмагъанларын, окъуучу билгенча, Аубекир да биледи. Башында кѣргенибизча, патчах акъ аскерледе Аубекир бла бирге болгъан дыла. Совет власть джангы киргенинде, аны биринчи отрядында къайсы джолгъа атларгъа, кимге ийнаныргъа билмей, Аубекир кеси аз тентиремегенди. Артда ол къызыллагъа ѳтгенинде, къаллай эсе да гитче офицер чын алгъанды. Кюнтиерге къайтханында, сѣлешгенине, кесин джюрютгенине, кийингенине дери, аны халиси уллу тюрленнгени, алгъыннгы джууаш, огъурлу, сагъышлы джашдан джукъ къалмагъанны орнунда болгъаны, кесине уллу магъана бергени, махтанчакъ болгъаны белгиленеди. Ма аны джангы сураты: «Башына картуз кийиб, Кюнтиерге ары дери таулу джаш кирмегенди. Къантай улу Аубекир, башында тери картузу, юсюнде аскер кийимлери, белинде алакат къубас белибауу, къубас хомпурулу самовзвод наган гѣроху, чурукъларын джылтыратыб, сол аягъындан сынчыкълай, ингирала Кюнтиерге чыкъды. «Мында аскер къураргъа, властны орнатыргъа деб, къарачай тамадала Алийланы Умар, Токъланы Наны чакъырыб келтиргелле ансы, алкъын къайтырыкъ тюлем. Мюйюшге джыйылгъан гыбылача, Тау артына сыбдырылгъан буржуйланы къырыб, артларына чыкъгъынчы, уруш этеригем, — деб, гѣджебсиниб сѣлешди Аубекир хошкелдиге келгенлеге».

Билими, культурасы джетмеген адам, гитче болса да, тамадалыкъгъа илиннген, махтанчакъ болгъан адет барды, алай а муну тюрлениую, бу сурат, чам бла къалмай, тереннге кетгенди. Ол, джашланы, терезеден къычырыб, ревкомгъа чакъырады. Ала киргенлеринде, «къаш-башын тешмей, кесин къая эте эди». Аубекирни ким болгъанын ариу билген джашла, тюненеги тенглери, тамадагъа чыкъгъанлыкъгъа, аллай къан алыргъа не чуруму, не эркинлиги болмагъанын да биледиле. Чюйре джапысын кѣрюб, «сескеклендиле». Ол а дюргенден дюргеннге кетиб барады.

Джангы власть (властны алса, кимни этери да алайды) алкъын джаулары бла кюреш бардырады — ала джаулукъ этгенлерин тохтатмагъандыла. Властны органлары бегим алгъандыла: тау эллени джамагъаты, контрреволюция къураргъа деб, таулада, че-

гетледе джашырылыб айланган белогвардеецлени властны органларыны къолуна берсин, кеслери разылыкълары бла келген акъ аскерни офицерлери бла солдатлары шахаргъа чотха тюшюрюрге джиберилсинле деб.

Буйрукъ — буйрукъду: аны толтурургъа властны органларыны борчуду. Аны юсюнде джууукъгъа-тенгнге да башха тюрлю къараргъа болмайды, туру халда айтыргъа болады.

Лалау бла Аубекир ол кёзюуде къачхынчы да болмагъандыла, белогвардеецле да тюрлюле. Саутсаба да джорютмейдиле. Айтханыбызча, Лалау эл ишлеге чыгъаргъа хазырлана айланады. Акъ аскерлеге къалай тюшгенлерин да Аубекирден иги ким биледи! Аубекир алагъа шахаргъа чотха тюшерге барыргъа кереклилерин айтханында да, ала огъай демейдиле, башха къайгъы да ачмайдыла, чотха тюшоу не зат джорукъ болгъанын билирге излейдиле. Ким да этерикди алай. Бир сёз да сормай, къойча, «хо» дебми кетерикди?! Лалау да, гырхылыгъы, огъурсулугъу да болмагъан аллай тюз соруу сорады. Аны тышында да, ары дери джыйсала, чакъырсала, чотха тюшюрселе, бир къайгъы чыгъыб этиучен эдиле: урушла, аскерлеге чакъырыула — энди уа не зат болду экен?

«Не къайгъы барды?» — деб сорады ол. «Къайгъы чыгъарыб айлансагъыз, къайгъы болмай къаламыды?» — деб, сылтаусуз, чурумсуз ачыулу силдейди Аубекир. Соруугъа, болушлусуча, джууаб этгени уа джокъ. «Бизни чотха, эсебге тюшюрюрге неге керекди?» — деб тюз, джууаш сорады дагъыда Лалау. Аубекир а тигине урдургъанлай барады: джанларына джетдиреди. «Сизничаланы асыры багъалатхандан, кёз туурасында тутмаса, тынгылы болалмайды, — деб, эринлерин къыйсыкъ ышартыб, самаркъауланды Аубекир». Тёгерек бютеу бандаладан толу болгъанын айтыб, — «сизничалалла бандалада джюрюгенле. Ол себебден, джангы власть сизге ышанмайды», — дейди.

Не тёзюмлюню да тауусуллукъду тёзюмю аллай аяусуз сёзден, орунсуз ишеклиликден. Бандагъа бармазлыкъны барыр кибик этерча сёлешеди, эслерине салады Аубекир. Сындыргъаны бла шохну джау этеди, джангы властны эрши кёргюзтеди, адамны анга ийнанмакълыгъын тас этеди.

«Сизге ышаныб, санга ышаныб, бизге нек ышанмайды? Артыкъ мюйюзюбюзю барды?» — деб, автор айтханлай, энди «дюрсенирек сорду Лалау». Аубекир ачыулудан ачыулу болуб барады: айхай да анга — власти болган адамгъа, ол ангылагъан бла, сора джууабла эте турургъа боламыды?! Аны «къаш-башлары артыкъ да туююдюле, кёзлери джумулдула». Анга да къарамай Лалау энгда эм тюз, эм тыйыншлы сорууланы бирин салады оночулугъу кёзлерине ау чабдыргъан Аубекирге: «Шкуруну, Покровскийни аскеринде бизни къатыш сен да айланганенг. Санга ышаныб, бизге ышанмагъанлыкъ нек этеди Совет власть? Кадет аскерге къууаныб бармагъаныбызны кёргененг».

Аубекирни алгъын халисине кёре, адамны чыртда эсине келмезлик затланы айтады ол: «Баргъан эсем да, джесир большевиклени къаяладан къуя айланмагъанма. Айтдырмай къоймай эсенг, большевиклеге сизни чакълы бир хата салмагъанланы да наганны мушкасына къондуруб джюрюген джашма. Джангы властны манга ышанмазгъа джолу джожду, меничала ючюн къуралгъанды. Бизничала къурагъалла аны», — деб, ачыусунуб, ауазы тюрлениб айтды Аубекир».

Джерсирлени къаядан Лалау, Айдемир къуймагъанларын Аубекир ариу биледи. Совет власть а Аубекирчала ючюн къуралыб, Лалаучала, Айдемирчала ючюн нек къуралмай эди?

Лалау не къадар болумлу, басымлы сёлешиб бара эсе, Аубекирни чанчхыларын кёлтюрюб, кесин тездюрюб, Аубекир ол къадар къызгъанлай, табанлагъанлай, аманнга, «уллугъа» кетгенлей барады. Буйрукъну толтурмазгъа деб, ауузларындан тылпыу да чыкъмагъан адамлагъа, бегимни окъуб бошар-бошамаз, артында «столгъа бармакъ джигин къагъа: «Кесигиз барсагъыз — бардыгъыз, алай тюлмюдю — сюрдюрюб элтирикбиз», — дейди. Сёзсюз, оночулукъ Аубекирни башын айландыргъанды, дорданлы этгенди. Быллай тукъум сёлешиуден сора уа, Лалау бла Аубекирни халилерин ангылауда, Аубекирни тыйыншлысыча джууабын къайтарыуда бизни — окъуучуну — кёлуне не келе эсе, аны айтады автор: «Джангы власть мазаллы кюч берген Аубекирни ёлчемсиз гырхы сёзлери Лалаугъа мардасыз кючлю ётдюле.

Кенг джерде болса, джагъасындан алыб, къагъышыб башлар эди деген халгъа джетди». Окъуучу да джетгенди аллай халгъа. Андан ары да Лалау окъуучу айтыргъа излегенни айтады: «Эй-а! Бир да мазанкой болуб айлана кёреме! Ётлю джашла джуртда алкъын тауусулмагъанла. Бу джаз сенича бир джигитни къагъыб кетгендиле. Сен да аны халын тартыб къалма», — деб, къайнагъан джюрегини ачыуун къантарды Лалау».

Тюздю: «Айтмазынги айтсанг — эшитмезинги эшитирсе», — дейди халкъ; дагъыда: «Орнундан чыкъгъан итни бёрю ашайды», — деб да алапат айтады халкъны акъылы! Алай «мазанкойгъа, кеси кесине баш уруб джюрюген «чюйретоннга» халкъны акъылын ангылау къайда! Аллайланы халкъ да джукъгъа санамайды ансы. «Мазанкойлугъун» ичине сыйындыралмай, джарыла, Аубекир, «аман къан алыб, марлагъанча, эки джанына ауур къарай къобду». Голлу улу эсгериб, «къолундан тутуб, орнуна чёкдюртдю», алайсыз къайры дери майырышыб барлыкъ эсе да власты, оночулукъ шиндиги улу кёллю, тёзюмсюз, къысхакъыл этген тамада!

Быллай оночуну оноуна тынгылаб, Лалау тюзлюкден, таб алджагъанны кечмекликден да, аллайланы къолларына тюшсе, джашаудан да умут юзеди. Ол: «Мен... кеси разылыгъым бла бу сукъланч, бу ариу дуниядан кетиб къалаллыкъ тюлме», — деб, ёзенни башы таза чууакъ кёкге термилгенча къарады.

«Лалау, экинчи эртденбласында танг къуруму бла, атын джерлеб, зарауатлыкъ кюнде себебге джоралаб джашыргъан карабини бла маузерин джамчы тюбюнден тагъыб, адам аягъы къозгъалгъынчы, Кюнтиерден чыгъыб, Уллу Къарачайгъа джол алды».

Алай бла, уллу оноугъа алджаулу тюшген адамны заранындан, джангы властха джаулукъ этерге эсинде да болмагъан адам энтда къачхынчы болады: алгъын бир влаstdан (акъ аскерден), энди — башхасындан (Совет влаstdан).

Кертиди, ол таулагъа баш атхан кюн Айдемир шахаргъа кетеди — буйрукъну толтурургъа. Лалау да барыргъа боллукъ эди да аны бла? Адамланы халилерини энчи шартлары болгъан адетди. Ала иги шартла эселе, барды адамны эркинлиги ол шартланы джюрютюрге. Лалау джитиди, джигитди, ётгюрдю. Артыкъ-

лыкны, джекиргенни, сыныктылыкны кёлтюрмейди ансы, кызыб кетгени бла барыб кесин бир адамлыккысыз джерге урмайды, ачусунуб, сыныктылык салгъаннга дерт кыайтарама деб, Къасхалтаны, Кертбий улуну къауумларыны хапарларын эшитгенликге, алагъа къошулургъа актылында да джокъду, акълагъа контрреволюциягъа барыргъа оноуу да джокъду.

Къралда джангыдан контрреволюция башланнганында, Къарачайны тегерегинден джыйылыб келген контрреволюция бла кюрешге таулуладан Къызыл Аскерге болушлукъ изленнгенинде, Лалау биринчилени арасында кеси ары джаздыртады. Алай а былайда да Лалауну, джамагъатны да эслеринде болмагъан кыайгыла чыгъадыла.

Алада джазыучу къарачай халкыны образында кеси ачыккълагъан, аны бусагъатха дери къарачай литературда болмагъан шартларына джангы халлада этген атламларын къошуб, сейир болумну кёрюзтеди. Революцияны, совет власты бир къауум тамада къуллукъчуланы халилеринде кемликлерин, атламларында джорукъ бузгъан затларын суратлаб, джазгъанына реалист кёзден къаратады, окъуучуну кёлюнде тюзлюгюн бегитеди. Къарачайдан болушлукъ изленнгенин баджарыргъа особоуполномоченный Черемухин, Баталпашинск ревкомну тамадасы А. Метелев, политработник Остащенко, Гюрджю улу Къурман, Гёрюк улу Алийсолтан, Хубий улу Иммолат, биргелерине джюзге джууукъ адамдан отряд барадыла. Особоуполномоченный таулуланы джигитликлерин, батырлыклары, Совет власть алагъа болушургъа излегенин, алагъа энтда джерле бериллигин д. а. к. айтыб, болушлукъгъа къобаргъа Къызыл Аскерге джазылыргъа чакъыргъанында, киши чыкъмайды джазылыргъа. Особоуполномоченныйни сёзюн къарачайчагъа кёчюрюб айтхан Гюрджю улу: «Ангылагъандыла, алай а бираз ойлашмай, оноулашмай, джууаб бералмазла», — дегенинде, Черемухин — «татысуз, дженгил адам», ачыуланыб: «Контрреволюцион уяланы къурутургъа бизге болушлукъ керекди! Къарачай джамагъат бюгюн бизге 400 аскерчи къурасын!..» — деб, буйрукъну орнунда кёлтюртеди. Джамагъат дагъыда тынгылайды. Экинчи кюн Черемухин къарачай шагъырейлерине келген эки тегейлини акъ провокаторла, халкыны къатышдырыргъа, бизге къаршчы

этерге келгендиле деб, ачыуланыб, атдыртыб кьояды. «Ол хапар алайсыз да сескекли джамагъатны сагъайтды. Джыйылыугъа да асламысына къартла бла хар неге да сейирсиниучю сабий къудрет келдиле». «Черемухин биягъы ишин айтханында, киши кьымылдамайды. Биреулен (ол да «болумсуз кишичик») къобуб селеше башлагъанында, башхасы: «Къарачайгъа оноу этме да, ююнге оноу эте бил!» — деб олтуртуб кьояды. Башха нёгерлери бла бирге аны эслеген Черемухин биягъынлай кьызады: «Болгъанны бузуб, ишни аллын тыйгъанла къартладыла, джашла аланы сёзлеринден чыгъалмайдыла деб, эси ол затха кетиб, ичинден къайнады... Сора, ачыуланыб, кесин тыялмай, хыны селешиб джиберди». Башха къартладан бири, Николай патчахны тахтадан тюшюргенлеринде, джарлы халкъ, кюн тууду деб, кьууаннганын, Керенский патчадан онглу болмагъанын, аны тюшюрюб, большевикле келгенлеринде, халкъ дагъыда кьууаннганын айтыб, сора: «Энди бу киши, нёгеринг, — дейди Хубийланы Иммолатха, — аладан эсе, бизге бюгюн былай нек кьыджырайды? Осал сёзле нек селешеди? Къартланы акъ сакъалларына дурус болмагъан затланы? Биз кьонакъгъа джюрек ачыкълыгъыбызны теджеген халкъбыз. Аууз къабыныбыздан юлюш этерге кюрешген халкъбыз. Бу бизге душман адамча селешиб нек тебреди?

Алай бла, Черемухинни тутхучсузлугъу халкъны джанына тиеди, анга ышанмакълыгъына заран болады, ишекли этеди. Быланы барын да контрреволюцияны адамлары таб хайырландырадыла. Ала, джамагъатны арасында джюрюб: «Эштемисиз айтханын? Ангылай болурсуз къартларыгъызыны эшекге, итге тенгleshдириб селешгенин?.. Тюнене джангы элчи хоншуларын тансыкълаб, кьонакъгъа келген эки тегей къартны къакъдырыб кьойгъанды», — дейдиле. Россияны адамы терк-тенгизди, кесини аскери джетеди, къарачай джашла анга керек да тюлдоле. Ол бир джыл къарачайлыла большевик джесирлени къаядан кьуйгъандыла да, аланы къанын ала, бусагъатда аскерге джазылгъан джашланы арлакъ элтиб, Кьобаннга кьуюб кьоярыкъдыла деб, сингдиредиле. Ызы бла кьуджур, ачы хапарла джайыладыла, бир кесекден Черемухинни отряды, джашла кетген джанындан пулемет таууш чыгъады. Кьуугъун къабынды:

« — Къуугъун! Джамагъат! Къуугъун!

— Къарачайгъа къан джаугъанды, къобугъуз!

— Джашланы сояргъа алыб кетдиле, джамагъат!

— Къобугъуз къазауатха! Джашланы къырдырмайыкъ! Ёлюу эсе, биргелей ёлейик!»

Ол баргъанлары бла, къуюлуб, Черемухинни, джукъ да билмей, солургъа джарашыб тургъан отрядын басадыла. Араларында — бу къуугъунну къурагъан белогвардеецле. Черемухин былайда да алджаулукъ этеди. «Къарачайдан итлик чыкъды! Ызыбыздан сюрюб келедиле. Артыбыздан сермерге башладыла», — дейди ол. «Аны къоркъакъ сёзлери аскерчилени джунчутдула». Паника къабынады, аскерчиле къачыб тебрейдиле. Сюрюб келгенле алагъа аяусуз халеклик саладыла. Аскер джорукъ тутмайдыла: Лайпан улу Джонгурчха быланы алларына ышангылы чыкъгъан Остащенкону, джесирге алгъанча, къолларын кёлтюртуб, ызы бла артындан уруб къояды, ёлюкню юсюнден схарла чепкенин сыдырады. Джаралыланы уруб барадыла. Отряд, хазнасы къалмай, къырылады. Лалау былайда араларына тюшеди, болгъанны барын кёреди. Аллында — сюргенлени тауушлары джангы чыкъгъанлай, — ол баргъан аскерине тюзлюк да, аскерчи кишилик да, эркиши джитилик да этеди: Черемухин «Къарачайдан итлик чыкъды!» — деген заманда, Остащенко: «Не может быть!.. я сейчас выясню», — деб, атыны джюгенин ары дери къатында олтуруб тургъан Лалаугъа узатыб, кеси джангыз, джаяу тауушланы аллына тебренинде, «огъай, мен да сени бла барайым», — деб, кесин иймей, биргесине барады. Андан ары уа алайда не болгъанын, ол Остащенкону джорукъсуз, ачы ургъанларындан сора ангылайды. Къуугъанланы ачы ишлеринден тентирейди. Ол джанына, бу джанына да къошулмайды, кишиге да джукъ да эталмайды. Джангы аскерчи нёгерлери андан узакъдадыла — отряд энишге къачханды, команда джокъду. Къуугъанла уа — кеси адамларыдыла — джангылгъан таулула, алагъа не этерге да билмейди, сёзюне, къычырыгъына киши да тынгыламайды, тынгыларча да, ол кимди? Оноучу тюл, командир тюл. Кёз аллында болгъан затла уа бир-бирлерин дженгил ауушдурадыла. Остащенко бла бирге къуугъунчуланы алларына былай чыкъгъанлай огъуна, кеси окъланы тюбюне тюшеди,

сау кьалгъан эсе, кьалай кьалгъанын кеси да билмейди: «...палахны кьайдан, кьалай чыкьгъанын акъылына алгъынчы, аллы бла, кьулакъ джаны бла озгъан окъланы джоуюлдеген тауушларын эшитди, чепкенини этеклерини эки джерин окъла тешгенин кёрдю».

Лайпан улу Джонгурчханы Остащенкогъа этгенин кёргенинде: «Не этесе, тыбырынг кьурурукъ?! — деб Джонгурчхагъа ачы кычырды. Алай а Джонгурчханы кьайгъылы болмады...» Ол, кир ишин кьараб-кьарагъынчы бошаб, чабыб тебрегенинде, Лалау, «аман сёз да айтыб, ызындан тюкюрдю».

Лалау, кьуугъунга кьошулгъанлача, кесин алдатмайды, ала этген зат джорукъсуз, кир иш болгъанын, халкьны бетин джойгъанын, атын аманга чыгъартханын ангылайды. Аланы барына да бек кыыйнлашады. Ол кьанлы иш халкьгъа кечилмез деб да ачы джарсыйды: «Дин кьазауат! Дин кьазауат! — деб, атлыла ёзенни энишге кьуюлдула. — Ой ананг кьатынынг, дин кьазауатынг-башынг да от тебеси болсун! Ёмюрде унутулмазлыкъ кьыйынлыкъ салдыгъыз эсе халкьгъа! Ёмюрде кечилмезлик палах этдигиз! Кьан джаудурдугъуз! Ах, анагъыз бергенни кьан-ирин болуб тегерикле уа! — деб, джюреги тамагына тыгъылыб кычырды».

Аллында, башха нёгерлерича, бу да эс ташлайды. Къызыласкерчилени мараб ата, чабышыб келген атлыланы «арасында онг кьолунда кольт пистолети бла» белогвардеецни, «маузери бла Къасхалтаны эследи. Джунчугъандан, не айтыргъа табалмады. Остащенкону да бети агъарды, болушлукъ излегенча, Лалаугъа кьарады». Ала эс джыйгъынчы, ол такъыйкъада Джонгурчха чыгъады да, Остащенкону урады. Лалау, анга кьутургъан бла ызындан тюкюрген болмаса, атхан а этмейди. Аскер джорукъ бла бу неди? Кёз туурасында командири ёлтюрген адамны, кьазауатдача, тюз атыб ёлтюрмей, кьолларын кёлтюрюб, кесин пленнге бергенни, сыныкълыкъ джетдириб, артындан атыб ёлтюргенге солдат не этерге керекди? (Лалау а, ол кюнден башлаб, Къызыл Аскерни солдаты эди). Лалау аны не ючюн, нени чуруму бла этмеди?

Аны айтханыбыз, герой не алай, не былай этсин деб тюлдо (алай айтыргъа кишини эркинлиги джокъду), аны халисини сураты былайда толусу бла ачыкь-

ланмай къалады. Мындан ары джашау джолунда былайда ётген затланы уллу магъаналары болгъаны себебли, алайда тюзлюгю-терслиги къалайды, рахат джашауну заманында аны бла хайырланырча уяты тазамыды, огъесе джамагъатны аллында джууаблылыгъы бармыды? — ол белгиленирге керекди. Лалау, аскерледе, урушлада бола тургъанлыкъгъа, Къызыл Аскерни джорукъларын, уставын алкъын билмейди, ол хакъды. Алай а Кавказ дивизияда, командири урсала, аскерчи алай къараб урушуб къойгъан бла къалыб кетген бла болмазлыгъын юретген болур эдиле.

Бу къанлы къаугъаны юсю бла «Къарачайда къанлы ёртен къабынды. «Бютеу джерин къуршалаб, «фронт ачылды». Керек болса, Къарачайгъа кирирге деб, тегерегинден Къызыл Аскерле хазыр боладыла. Черемухинни отрядын къыргъаны ючюн, «Къарачайгъа аяусулукъ этиллики деген провокацион хапар» чыгъыб, джангыдан къуугъунчула айланыб: «Къырдырмагъыз! Тау джайлыкълагъа джанлагъыз! Къобан бойнуна саркъыгъыз! Къошланы ёрге къобарыгъыз!» — деб, халкъны эсин алыб, къачхынчы этиб, мал ачдан, сууукъдан къырылыб, гюнахсыз адамлагъа уллу къайгъы саладыла. Хазырланган аскер кюч, полкла, дивизияла кирселе, малчыла джаяу чыкъгъан къышылыкълагъа, джайлыкълагъа джеталмай, къачхынчылары табалмай къаллыкъча!

Бир адамны халисини чолалыгъы, аны амалтын бир кере болуб къалмай, эки-юч кере алджагъаны къаллай бир къайгъы, къыйынлыкъ келтирди джамагъатха!

Лалауну бу кезюледе, отрядда бир бёлек джашха тамадагъа санаб, «Бырмамытны сакъларгъа ашырадыла». Аны къызыласкерчилиги энтда бир кере бошалады. Уруш болмагъанлыкъгъа, халкъны арасында къайгъы уллуду. Былайда айтханыбызча, къачхынчылыкъ, сёз къаугъа, Къызыл Аскер бла къазауатха хазырланыу. Совет власть, къазауатны огъурамай, джарашулулкъну излегени себебли, Къарачайны кесини ичинден чыкъгъан джангы оноучуладан анда келечи джюрюйдю.

Лалау, штабха баргъанында, аллай келечи Токъланы Наны адамла бла селеше тургъанына тубейди. Ала бары сауутланган, «шкоклу, герохлу» адамла. Араларында талай тюрлю халиле, бир иннетге келме-

генле, «кими сора, кими керексиз аууз джетдире, кими Къарачайны уллу кючге кёрюб, Къызыл Аскер, андан къоркъуб, Къарачайгъа басмай тургъаннга санайды. Кими: «Бу шпион болуб джюрюйдю. Бу — кире, тос, чыгъа, душманды, сатыб къоярыкъды», — дейди. Бирси: «Алан, муну акъырын къагъыб къояргъа керек эди», — дейди. Ала экиси да Лалауну къатында сюелиб турадыла. Ючюнчюсю, аланы нёгерлери, алагъа тынгыламай, арагъа чыгъыб, джарашыулукъ болурун, кърал бары сыйынган джорукъгъа Къарачай да сыйынырын излейди. Башхасы джорукъ, не бла да кюрешмейди, къазауат болмазын излейди: «Тюйюшмей болмайма деген — мындан къорасын да къагъышсын! Кёрюр къарыуун! Бизни уа мындан ары къатышдырмасын». Лалау быланы бирине да къошулмайды, бир адамгъа игиден-амандан бир сёз айтмайды. Терси-тюзю къайсыды деб, айырыб кюрешгени джокъ. Тюзге разылыгъын билдиргени, джакълагъаны, терсге чамланганы джокъ. Алай бла, былайда да, джукъгъа къатышмай, — аралыкъда. Ёзге келчилик джюрютюлюб, халкъны асламысы айтханы бла джарашыулукъ орналыб, Къарачай округ къуралыб, Совет власть бегигенден сора, Лалау «джангы властан, джарашыулукъдан да уллу умутчу болуб, керти рахатлыкъ джашау тууаргъа башлагъанды деб, джюреги керпеслиб, Кюнтиерге къайтды». Алай а ол этген умутла болмадыла. Урунуб, халал къыйыны бла джашаргъа кюсеген элчини джанына тынчлыкъ табылмады. Нек? Айтханыбызча, бир джанындан, эки лагерни да иги ангыламай, къарангылыкъ этгени, экинчи джанындан, къарачайлы большевик оноучуну билими джетмегени, халисинде чюйреликлери ючюн.

Лалау элде Аубекирге тюбегенлей, ол Лалаугъа «белогвардеец» дейди, саламлашыргъа узатхан къолун тутмайды.

Черемухинни отряды бла болгъанны юсюнден геройну эсине да келмеген затланы айтады: «Индиш-Аягъында танг кесек къалджа этген хапарынг чыгъады... «Джукъларын ычхындырмагъыз!» — деб, Мекерни ызындан угулуб баргъан башха болуред». Ауур, ачы затланы айтады, самаркъау, хиликке эте-ди. Адам этмеген ауур зат айтылса, ол кёб кере артыкъ зор тиеди. Дюрген, тюрт, дженгил, тыйгъысыз адамды Аубекир. Билмегенин, кёрмегенин айырма-

гъанлай, тинтмегенлей айтады. Оноуда тургъан адам алай этерге джарамайды, джорукъ бла аллай эркинлиги да джокъду. Кимден эшитгенди ол хапарланы? Кимди, къайдады аны айтхан? Нек джокъду сёлешген заманында шагъат? Нек излемейди, чакъырмайды аны да, Лалауну да къуллукъ этген джерине — ревкомгъа, тюзюн-терсин сюзюб, тюз эсе, джанын, санын да къайгъыдан бош этиб, суйген ишинде урунуб, рахат джашаргъа, терс эсе, аллай бир да джууабына джолукъдуруб, андан сора болушлусуча, эркин этиб, джашаргъа нек къоймайды?! Кеси айыралмагъан адам кесини тамадаларына айтады. Тил этиб, къаралтыб, джояр джанындан тюл, «былай айтадыла, тюзюн билмейме, къалай этейик?» — деб, оноулашыргъа, терс болгъан эсе да, тюзелирге амалы болгъан адамны тюзетирге. Аубекир а тубеди, сермеди, тюртдю, чанчды, адамны, саны сау болса да, джанын сагаллады. Лалау Чёремухинни отрядында не этгенин биз башында кёргенбиз, хайыры болмагъан эсе, хатасы да джетмегенди, былайда Аубекирге айтханы да алайды. Атламына къарасанг а, бусагъатда да, джаны эзилсе, сынъкълыкъдан джюреги къайнаса да, басымлылыкъ этеди, иги кесек заманны кесин тыяргъа кюрешиб сёлешеди — джорукъ бла, закон бла Аубекир этерге кереклини Лалау этеди: «Лалау джунчуду, армауланды, узатхан къолун энишге джиберди, къаны тюрленди. Ёзге: «Къайдам, оллахий, Аубекир. Джукъгъа къошулур къайгъым джокъ эди, ырхы къобду, джел къобду, биргелерине суйредиле да кетдиле, — деб джабсарылды... — Аубекир, итге тенгleshдириб да сёлешме энди. Сен алай сёлеширлай, кишиге къыйынлыкъ салгъанма деб билмейме, — деб, тюрсюню соругъуб, джюреги уа демлеширге хазырланыб айтды».

Аубекир, биягъынлай, алгъын джолча, амандан аманнга кетиб баргъан болмаса, ойлашмагъанында, Лалауну Къасхалта бла тенг этгенинде, аны бла бирге тутулмай, къачыб, бугъунуб айланнганы ючюн къалгъаннга санагъанында, Лалауну да биягъынлай, болушлусуча, тёзюмю тауусула башлайды. Биз башында айтханча, былайда геройну атындан автор энди ачыкъ айтады Лалауну мындан алда юйюнден эрек этген, къачхынчы этген — Аубекир болгъанын, бусагъатда аны джекиртген затлагъа да Лалау аны амалтын тюшгенин: «Аубекирни кетген джай айтхан

къаты сёзлерин унуталмай, къаугъалагъа къатышдыргъан да ала болгъаннга тергеб тургъан Лалаугъа алгъыннгы нёгерини бюгюн гырхы сёлешгени артыкъ да ауур тийди. «Сокъмагъымы аджашдырыб джюрюмегенме, — деб къайырылды ол. — Таб эндиге дери алай джюрюген эсем да, энди аллынга келдим. Хурджунунгда терен законунг болуб сёлешесе алай гыртчы, ансы мен билмеген Аубекирмисе? Къантай улу Аубекир! Адам болуб айлана кёреме. Сокъмагъымы биреулеге ызлатмай, этеринги кесинг этиб къоймаймыса? Аякъ алышынгы кёрюрек, — деб, андан ары тёзюмю джетмей, хынысындан сермеди». «Терс болгъан эсем да, «энди аллынга келдим». Не керекди революционер тамадагъа (къайсы тамадагъа да) андан сора! Алай а Аубекирни ол затха болуму джетмейди, ёлчелемей сермейди, патчах кёллюдю, учхара халилиди. Кертиди, артында, Аубекир ёлгенден сора, автор аны юсюнден: «Къралына, халкъына халал къуллаукъ этген джаш», башха джерде: «мал джыйыуну эм къаты бардыргъан олду, — дейди...» Ёзге ол кёргюзтюлмегенди.

« — Къантай улу эсем да, фронтда сенича кёб контрреволюционер канюкланы эзгенме... Сеничаланы къоратмай, джамагъатха тынчылыкъ келлик тюлдю, ол какъды, — деб теренден быргъады Аубекир...

— Иш алайгъа джетсе, ким кимни къоратырын аллах биледи, — деб... мылтады Лалау да.

Таулары тар джолунда джолукъмазлай душманла болуб айырылдыла».

Былайда Лалауну не аз да терслиги барды деб айтырча тюлдю. Оноучуну — адамлагъа джорукъ, закон, хали юретирик, ангылатырыкъ адамны, биринчи борчу — тюзлюк, аны болдуруп ючюн а — амалсыз керекли — басымлылыкъды. Басым болмагъан джерде оюмлукъ аз болады. Оюмсузлукъ а — алджаулары уясыды. Совет къуллаукъчуда болмагъан басым къарангы малчы джашда къайдан болсун, кесин да, къадалыб, хаман къабындырыб кюрешсенг! Душман душманлыгъын этеди — аны юсю бла была экиси да аман кюню боладыла, уллу, ачы трагедиялы бошлады артлары.

Былайда айтылгъан тюбешиуде да Лалауну атламларыны чурумлары белгилидиде. Мындан сора алджауну юлюшю Лалаугъа тюшеди. Аны чурумун

ангылагъан алай тынч тюлдю. Продразверстка джыя келгенлеге Лалау мал берирге унамайды. Анга тынгыламай, кеслери сюрюрге тебрегенлеринде, герох атыб, къоркъутуб, чиркитеди.

Баталладан продразверсткагъа мал бир кере алгъандыла. Артда джукъ айтхан болмагъанында, ала да борчларын тындыргъаннга санаб тургъандыла. Ёзге, экинчи джол келгенлеринде, Лалаугъа: «Продразверстка толмагъанды. Алгъын джол сизден аз алыб кетгендиле. Энтда эки ууанык атмасагъыз болмайды», — дейдиле. Лалау мынга тынгыламайды, кесин хыны тутады, хыны джууаб этеди: «Малны къайда болгъанын билгенсиз. Джутуб бошагъаныгъыз сайын, джортуб чыгъыб, къабдырыгъыз энтда дебми турлукъсуз? Тойгъан джерге — тогъуз къат, — деб, сёзню аллын накъырда этгенча башлаб, артын дюренине бошады Лалау». Киши: «Кесиме джукъ тилемейме», — дегенинде, «башхала ючюн кесинги киршем», — деб хыны, ушагъыусуз урдурады Лалау. Ишинде айланган адам да хыныгъа тёзалмады. «Лалауну чюйре джууабы кишиге ётдю». Ол да ачыулу болуб джууаб этеди: «Тейри, не бек чочусанг да, эки тууар сюрмей боллукъ тюлбюз...» — «Бир джукъ элтсенг, айыбынгы алайым, — деб, терсине урдурду къошчу джаш». Андан сора малланы кеслери сюрюрге тебрейдиле келген экеулен. «Юлюшюбюзню бергенбиз. Энди къатылмагъыз маллагъа. Ариулукъ бла айтама», — дейди Лалау энтда бир кере. «Киши да чёрчек болур эди», — деб тюз чертеди автор, — «джагъылыб кюрешмеди». Кърал къуллукъда, артыкъсыз да биреуню мюлкюнден алыргъа келген эсе, Лалаучала бла сёлешген заманда чёрчек болургъа да джокъ эди эркинлиги, джагъылыргъа да борчлу эди, аслам ушакъ этерге, ангылатыб кёрюрге, кеси къыйыны бла джашагъан, бийлиги, кюпселиги, кулаклыгъы, мюлкюн джашырыб, «джокъду» дегени, влахта башха хыянаты болмагъан адамдан зор бла алыргъа джокъ эди закон. Лалау терсди — продразверстканы бермей амал джокъ эди, мюлк иеси самаркъаудан, хыныдан башларгъа керек тюл эди, алай а басым бу иште да, къачандача, оноучуда, тамадада, къуллукъчуда болургъа керекди, элчилени арасында ариулукъ, тёзюмлюлюк бла иш бардырылыргъа деб, продразверсткада да закон алай болгъанды. Лалаугъа келген а, Аубекирни

кеминден узакъ болса да, аны кибик оздургъан этеди. Келиширге излеб кюрешмейди. Энди келген адам: «Продразверстка толмагъанды. Алгъын джол сизден аз алыб кетгендиле», — деген а асыры ийнамлы, деменгили ангылатыу тюлдю. Алаймыды, тюлмюдю, алдабмы айтады? — ким билсин аны, къайдан билсин Лалау, азмы болгъандыла ол заманда алдаула, джаш кесини юсюнде талай кере сынагъан! Заманны болумун, къралны, джамагъатыны халын, продразверстканы магъанасын толу ангыламакълыкъ Лалауда, кёбледе да болмагъанды. Лалауну хынылыгъы, Аубекирни этген артыкълыкъларындан ачыулу болуб, андан да чыкыгъаннга ушайды. Мал джыйыуну юсюнде да Аубекир «джамагъатны ийиреди... деб, Лалау хапарла эшите» тургъанды.

Лалауну бу джолгъу атламыны юсюнде да экиси да кюйген ёртенни отун ышыргъан биягъы Аубекир болады. Ангылатыу, юретиу, болумлу ушакъ сёз бу адамны ауузундан джангыз бир кере чыкъмагъанды, къычырыкъ-сыйыт, хахай болмаса. Лалауну мал джыйыучулагъа этгенин эшитгенинде, кесин кёрюнчю да чыдамай, атасына къутурады. Бу джол айтханы — алгъындан да эсебсиз, болмагъан затла: «бандит, кадет, малны джибермей, аллын тыйыб тургъан банданы тамадасы... Битни-сиркени эзгенча, эзейим мен аны». Энтда аякъ кёлтюрди Лалау, энтда кетерге керек болады, кючден бир кесек тынчылыкъ табхан тау тюрюнде узакъ къошундан. Бу джол а, кеси къыллы къалмай, атасы да айтады: «Кетигиз, экигиз да къошдан къорагъыз. Бусагъатдан джетерикдиле».

Бу джол, къачхынчы болса да Лалау, къайда эсе да джыртхышчы Къасхалтаны тенгине, Джаббайгъа, тюрбеб, энди андан джанлагъанлыкъ да этмей, биргесине алыб бара, иши бла къошлагъа чыкыгъан Аубекирни юсюне келиб къалады. Лалау Аубекирни термилтиб ёлтюреди — къолларын-аякъларын байлаб, джаны саулай джардан атады. Тюртерге буйрукъ бериб, къыджырагъанында, ол огъай Джаббай да экили болгъанны Лалау кеси къолу бла этеди. 1914 джыл Баталны къош нёгери Шахым чегет къарауулну атыб, Лалау — джаш адам, алайда болуб, кёлю булгъаныб, къусаргъа тартышыб, кече тюрюнде бастырыкъланыб айланган, энди ол къаягъа элтиб, кеси атады Аубекирни. Олсагъатда ол чекген халны энди аны гитче

къарнашчыгъы Алхаз чегеди. Аны эслеб, сейир оюм этеди былайда Лалау: «Эй субухан-аллах, дунияны бу итлигине къарачы! Адам джюрекни джаныуар къабха джыйгъанына къарачы», — деди кеси кесине. Кеси да ангылайды, тюз адам болуб туруб, артда джаныуар къан алгъанын. Ёзге, заман къыйын, къатышхан, таулу малчы джаш огъай, абадан билимлиле, онглула, окъуулары болгъанла да кючден ангылагъан, неда ангылаялмагъан заман болса да, «дунияны итлигинде» — къыйынлыгъында — адамланы кеслерини джангылычларыны, терсликлерини хатасы кёбдю. Аубекирни огъурсузлугъуну, Лалаугъа джетдирген артыкълыкъларыны юсюнден башында айтханбыз. Сёз ючюн, аны атламларын, сёлешиуюн Токъланы Наны бла тенгледирсенг да, энтда бир кере ачыкъ болады Аубекирни кемсиз уллу терслиги. Биреуюн, «битни-сиркени эзгенча, эзерме» деб айлансанг, ол да, кесин эздиргенден эсе, эзерге излегенни эзер къаннга киреди.

Аны юсюне да, Аубекир бир Лалаугъа орунсуз джекирген болмаз — халисине да, халкъда айтылгъаннга да кёре: продрозверсткада «халкъны ийиреди дейдиле». Айтханыбызча, хар не ишни да кёб тюрлю баджарыргъа боллукъду да, ийирмегенлей.

Ушагъыусуз джюрюшю ючюн болур, Аубекирни юсюнден бир болмагъан, ёзге къарангы адамланы ийнандырмай да къоймагъан эрши хапар да джайылгъанды: «Красна Армияны тюрмесинде адам ёлтюрючю болуб тургъанды дейдиле».

Аубекирни дагъыда аягъын тайдыргъан бир иши болады: урушлада джерде ёлюклени юслеринден кийимлерин тонаб, джесир большевиклени къаядан атыб айланган, сёзсюз да джоюлгъан Къасхалта (Мекер) тутулуб, тюрмеден къачыб, кёрюнген джеринде властха билдирилрге керекди деб, буйрукъ джазылыб тургъанлай, аны ызындан болуб, соруулаб, излеб табыб тутмайдыла да кюнтиерчи тамадала, алдаб, кесин келтириб, тутадыла.

Ишни бардыргъан Аубекир огъай, джумушакъ, джууаш кёрюнген Айдемир болады. Аубекир бла бирге, Айдемир Мекерни атасы Шахымгъа тюбейди: «Тюбейим эте турама, таблыгъым тюшмейд да къалады, — деди Айдемир. — Ол аман джашны джанлаб айланган хапары чыгъады. Къоркъмасын, келсин.

Бу кыйын, кыйгылы дуняда аныча джигит, таукел джашла бизге да керекдиле. Отрядыма кыошуб кыояйым». Алай келиб, Айдемир бла саламлаша, кыол узатхан сагыатда тутадыла Мекерни. Алай этгенлери былагы айнаныргыа заран болады. Аланы бу атламлары арт кыюуде талай кере сюеледи Лалауну аллына.

Шахим, кыошха чыкыгыанында, Мекерни хапарын толусу бла айтханды. «Лалау Мекерни сюмей эди, кыйсык иннетли, ол, огъурсуз адам, эртде-кеч болса да табсыз ууахтыгыа джолугъурукъду, деучен эди. Хапарын эшитгенинде да, джазыксыныб асыры эримеди. Ёзге кесине да ол хал джетиб кыалыр деген кыоркыу джюрегине илинди.

Лалау «элине кюндюз тюшерге базынмазлай джашаугыа кыалды». Не ючюн? Лалауну Мекерге ушагыан джугыу да джокъ эди да. Аубекирни айтханлары, тиш кыысханлары ючюн, Мекерни алдагыанларындан сора алагыа ышаныргыа болмазлыгы ючюн.

Лалау продразверсткачыланы кыыстагыанында, Аубекирни шыбыласына тынгылаб келген Батал джашларыны кыошдан кетерлерин излегенинде, — «Мекерни халын тартдыркыдыла», — дейди.

Лалау, Аубекирни тутханында: «Большевиклени тюрмелеринде адам сояргыа юрениб кыайтхан джигитсе. Салгыан тузагынга мен да, Мекерча, тюшюб кыаллыкыды деб умутчу болур эдинг? Ким кимни тузагына тюшдю?» — дейди. Алгыын, Аубекир не чюйре селешсе да, Лалау аны бютеу большевикле бла бир этиб кыоймай эди, кеси бла — бир адам бла — даулаша эди. Бусагыатда айтхан ачыуу Мекерни алдаб тутханлары бла Аубекирни большевиклени тюрмелеринде ишини юсюнден элде джюрюген учхара хапар боладыла: Мекерни тутхан халлары бу хапаргыа ушагыан этеди. Аубекирни кесини Лалаугыа, махтаныб, айтычулары да мынга айнаныргыа чурум боладыла. Эсибизге тюшюрейик: «...большевиклеге сизни чакылы бир хата салмагыанланы да наганны мушкасына кыондуруб джюрюген джашма», «сенича кыб контр-революционер канюкланы эзгенме...»

Аубекир термилтме деб тилегенинде, Лалауну: «Большевиклеге кыаршы тургыандыла деб, сен кыагыб келгенле да ма алай термилгендиле», — дегенини Аубекир олсагыатда айтхандан чыгыаргыа джолу

барды. Аубекирни Лалау бусагъатда айтханына джуу-абы: «Бош сёзледиле ала. Урушда, къазауатда эки-юч душманны урмагъанма десем, алдарма... Ёзге сенден кёб адамны ёлтюрмегенме». Сора, ол заманлада аланы бошуна сёлеше, Лалаугъа да, кесине да болмаз къыйынлыкъла къошамы тургъанды? Нек этгенди алай? Китабда мынга джууаб джокъду. Биз айтхан учхара халилигинден, оюмсузлугъундан болур.

Бусагъатха дери Лалау, болумну ангыламаса да, кишиге хатасы болмай айлана эсе, продразверстканы юсюнде джаныб къалады. Аны нек джыйылгъаны бир-эки кере бир кесек айтылгъанды. Алай а Лалау унамайды ол затланы. Аубекирни хаталарыны бирин, энди Лалауну къуру кесини аллында тюл, халкъны аллында, продразверсткада кёреди: «Къышдан бери бу джарлы халкъны рысхысын суу элтгенлей сюрдюнг да! Кимни тамагъындан къуяса аны?» — дейди Лалау.

Аубекир: «Аны нечик ангыламайса? Къралны халкъы ачдан къырылады», — дегенинде: «Бу халкъ ёмюрю инджилиб, къыйналыб джашайды. Сен джакълагъанланы къайсы бири рысхысындан юлюш узатханды былагъа?» Лалауну дуния ангыламакълыгъында класс шарты джокъду, — кесини халкъына излеминден сора. Ол джанын, бу джанын да ангыламай айланган Лалауну позициясы — болуму-излеми, бир-бирине къаршчы эки джолну бирин сайламай, ючюнчю джолну — аланы ортасын — сайлагъаны артыкъ бек ачыкъ болады.

Энди Аубекирге алай айтады: «Къралны адамына аллах чамланыб, бир-бири бла кюрешиб, ачлыкъгъа къалды эсе, мындагъыла да аланы халын тартсынла, ачдан къырылсынламы дегенлигинди? Ит иннети болган адамса, тейри...» Алай бла, Лалауну къарамына кёре, Къарачай кеси джашаргъа керекди.

Лалау Аубекирни, байлаб, термилтгенинде, Аубекир: «Лалау, экибиз бир къазандан биргелей кёб туздан ашагъанбыз. Аскерчи тенглебиз, билесе. Манга бу къыйынлыкъны салма, ары бошла. Ёлтюрюр къан алган эсенг а, термилтме да ур да къой, Лалау... тенглик хатерибизни эт, инджитме быллай бир. Манга бу къыйынлыкъны салыр кибик, санга не хатам тийгенди?» — деб тилейди.

Лалаугъа хатасы тиймегеннге санай эсе Аубекир,

хата сёз бла этилмейди, къуру иш бла этиледи деб тура болурму? Алай эсе, кёб затны билмейди, сёзню хатасы адам джюрекледде, къралла арасында от джандырыб тургъанды. Ол сёзле амалтын Лалаугъа джетген хаталаны айтханбыз. Былайда кеси аллына келген оюм: тенгле, бир аскерчиле болгъанларын, бирге туздам ашагъанларын олсагъатда алмады эсине Аубекир. Алай нек болгъаны, Аубекир да кесин Лалаугъа хата этгеннге нек санамагъаны, автор алагъа къаллай магъана бергени окъуучугъа белгили тюлдю.

Лалауну тутаргъа келгенлеринде, ол, биягъынлай, къачхан этеди. Аубекирге этген ишине сокъуранады. Биреу властны адамын ёлтюрген заманда, власть къараб турмазлыгъы белгиледи. Ёзге джууабыны ёлчеси къаллай бир боллугъун Лалау билмейди. Былайда сюжет окъуучу чырт сакъламагъан джанына бурулады, аны бла трагедияны туюмчеги къаты тартылады: Лалауну тутаргъа кимге болса да тюл, Айдемирге тюшеди. Айдемир борчу бла тенгликни арасында тентирейди, Лалауну кеси тутаргъа кёлю бармайды. Отрядындан нёгерлерине тилеб, аланы ийиб, кеси арда къалады. Сакъ болсунла — урмасынла, къачыб къутулурча болуб, амалсыздан атсала, аякъларына атсынла деб, къаты аманат этеди. Лалау, тутуб ала мурат этген джанына къачмай, Айдемир болгъан джанына къачады.

Айдемир кычырады тенгини атын айтыб: «Лалау, къачма! Къачма, Лалау! Иерик тюлбюз, тейри адамы! Ёлтюрлюк тюлдюле! Къоркъма! Чыканы тамадасы алай айтханды! Урлукъ тюлдюле, къоркъма! Лалау, тохта! Мен Айдемирме!» — деб, «Тохтамасанг, урлукъма!..» — деб кюрешгенинде, Лалау тохтамайды. Алгъын Аубекир болмагъан затланы да таба эди кесини учхара атламларына, ачы сёлеширге, энди уа Лалау керти да хата этгенди, керти да душман болгъанды — власть ол ишни кечер деб, къайдан базсын! Айдемир, кесин танытыб, ол айтханын билсе, къачмаз деб мурат этиб, кычыргъанлыкъгъа, Лалауну Айдемирге да ышанмакълыгъы къалмагъанды, белгилисича, Айдемир Мекерни алдагъанды. Алай бла, ызына атларгъа джоллары кесилибдиле. Аллына атларгъа, алгъынча, — къачхынчылыкъгъа, баям, терлиги — джаныуарлыкъ бла адам ёлтюргени къоймады.

Лалауну атасы Батал да бу — ючюнчю — джол

бла барады. Кюнтиерге Къарачайгъа кызылла, акъла кёзюу кире, аланы арасында ёлюм урушла бара тургъан заманда, Баталны кёшуну эки джанындан да келедиле адамла. Ол да бирлерин, бирсилерин да кенгиге атмайды, акъла мында туздам, суусаб табдыла, керек болсала, кызылладан да тыярыкъ тюлдю. Ол къараб тургъанлай, кёш нёгерини джашы Мекер, Къарачай бла джарашулуку излеген Совет властны келечиси Токъ улу Наныны ачы ургъанында, Батал огъурамайды, джунчуйду, къонакъдан уялады, алай а эки джанына да къатышмайды, сёз айтмай кёояды. Арендге алычу джерлерин Совет власт бошуна бергенинде, Батал аллай власта къурманкёр болады. Джашлары да джетиб, эркин джерледе мюкю койреб, кёшу онглу кёшланы бири болгъанында, «байлыкъгъа джол ачылды деб, суйюнюб джашарыкъ эди», Совет власт рысхыны суймейди деб эштиб, къайгъылы болады. «Бальшевикле рысхыдан чортлатсала, игиликлеринден не къалады», — дейди ол. Джашы продрозверсткачылары кыстагъанын билгенинде, болумну ангыламай эсе да, кёшулгъан мюкюбюзден юлюш этейик, бир джукъ билиб айта болурла, демейди, «барма кёйсанг а, джаханим орну болгъа эди, ол эки малдан кёуру биз къалгъа эдик... Аны (Аубекирни — Н. Б.) манга сёлешгенин эшитмез ючюн... Ай субухан аллах, халал рысхынг, мюкюн ючюн, джетдирген кыйынлыкъларын кёремесе?..» — дейди. Алыргъа суйген, берирге суймеген хали, мюкню ким ёсдюртгенин унутхан адам болуб кёргюзтеди автор Баталны.

Кесин къралгъа борчу болгъаннга санамайды, тегаран «нек илиндирдинг, нек эшигибизни джабдынг, халкъ болгъанча болур эдик?» — дейди. Джашларын кёшдан кеси къачырды — быланы терсликлери барды демейди, властны ишин джюрютгенлеге «къозгъалгъан кёзюулериди», — дейди: амалсыз, керекли иш этедиле тюл, нек эте эселе да, чабадыла-джортадыла, джашларына, ачыуланганлары, кыызгъанлары бла джоуб иерикдиле деб, алайды кёлю. Къачадыла Баталны джашлары, алай а сакълаялмайдыла кеслерин, не кюрешдиле эсе да. Бара-барыб, Аубекирни юсюне тюртюлдюле.

Андан къача эдиле. Класс уруш бара эсе, геройланы ангылары, джоллары башында айтылгъанча бол-

ду эсе, энди трагедия тыйылыр, андан кьутулур амал джокьду, деген идея магъанагъа келтиреди автор: 1) Лалауну тутаргъа баргъанларында, Айдемирге киши аны ёлтюр демегенди. Айдемир амалсыз болумда атады. Аякъларын марайды. Алай а огъу башха джары тиеди. 2) Батал, джашыны ачысындан сора, кьошну да кьоюб, мюлкю да седиреб, юйге джыйылыб къалады. Кёлю азгъын, мыдах джюреги мугур, джаны сагъышлы, «заманны джортууукъ чурумлары бууадакълагъан сенгилчек джюрегинден сууукъ кемиртген къайгъы тюйюмчеклерин седиреталмайды. Элге, джамагъатха хазна чыкъмайды. Ол огъай, кёз байланнгандан сора орамдан киши таууш этсе, неда эшик къагъылса, чыгъыб къарамайды». Таууш этилсе, эшикге къарамагъаныны чуруму окъуучуну эсине келмеген, сейирсиндирген, Баталны халисине уа туура келген, аны энтда бир кере ачыкълагъан затды: «Эркишини эшикде, тышында душманы, джауу болады. Тиширыуну алай тюлдю. Тышындан таууш этилсе, мени сакълама, эшикни сен алгъа ача тур», — деб юретеди юй бийчесин. Джашауу сууукъ болса да, Батал, алгъынча кесине сакъды, биреу ючюн билебиле, джаннган отха башын атарыкъ тюлдю. Алай болса да, ол беклиги бла, башын арбазындан тышына къаратмагъанлай, Батал, эсинде-бусунда болмай тургъанлай, бош затдан ёлюб кетеди: къыркъаргъа тебреген рахын, къарыусуз токълу джууагы бла кёзюне уруб, джарасы ашланыб, башха кёзюне да чабыб, къарар уста да табылмай, дженгил огъуна ауушады.

«Аманнга, игиге да къатышмай, кесин сакълаб джюрюген адам» дейдиле Къарачайда. Ол иги халиге, акъыллылыкъгъа саналыб айтылады. Алай а, аны игиге кеслерини адамларыны юсюнден айтхан заманда санайдыла. Кеслерини адамлары башларын сакъласынла деб. Кесине артыкълыкъ джетген, терслик этилген адам, башха адам, кьолундан келе тургъанлай, болушмай, таб келлик тюл эсе да, къарыууча, кюрешмей, «сёз кьошмай», орчагъа чабмай, кесин сакълаб кьойса, анга иги деб айтмайды. Тюзлюкню джакълагъанны, кыйналгъаннга болушханны сыйы уллуду. Къайсы миллетде да, Къарачайда да. Кеслерин сакълагъанла да, аны кибик, къуру Къарачайда тюлдюле, хар къайда да бардыла. Баталлары,

не сакъладыла эселе да, сакълаялмадыла кеслерин быллай джолда. Джашау кеси кечмейди аманлыкъ этгенни, зорлукъ этгенни, бир кеси башына игилик излеб тургъанны; кыйналгъаннга болушмагъанны, артыкълыкъ этилгеннге, учузлукъ джетгеннге джакълыкъ этмегенни, джануарлыкъны кечгенни, дагъыда аны кирик — буду романны баш герою Лалауну, китабха ат берген геройланы — Баталланы образларындан чыкълан бир уллу адамлыкъ идея магъана. Баш идея магъанасы уа: джашау джол тюзеталмагъанны, былайда — Октябрь революцияны, Совет властны иннетлерин, ала келтирген тюрлениулени джорукъларын кесине ачыкълаялмагъандан, къралны класс кюрешиулеринде, джаулары бла къазауатларында бир джанында болмай, ючюнчю джолну сайлагъаны арты трагедиялы бошалады деб, алайды, джазыучу суратлагъаннга кере.

Батал джашау джолун арт кюнлерине дерин аңгълаялмагъанлай къалады, деб бегитеди автор: «Джуртуну, джамагъатыны, таб кесини да, джашауунда болгъан тюрлениулеге джюрегинде ишекчилиги къурумайды. Аланы аллах не эслемей, не сан этмей къойгъан затлагъа тергейди. «Иа-субухан аллах, бу ишлени былай болуб къалгъанларын керемисе? Чурумну бютеу кърал джыйылыб этмейди. Чурум деген зат бир адамны, эки адамны сёзюнден чыгълыб къалады. Белек адамны сёзю бла болдула бу ишле, бу тюрлениуле, бу къауғъала. Аллах этди, аллах буюргъан затла болдула деб бегиталмайма. Кёлум хош болургъа, тынчлыкъ табаргъа унамайды. Аллах, сен джакълыкъсыз, асси бола эсем да, билмейме, джангылычымы кеч, уллу аллах», — деб, кеси кеси бла ушакъ этиученди. «Ма былай кыйынды, къатышыбды Баталны халы. Былайда аны терслиги барды дерча да тюрлю: тюзю не зат болгъанын билмегенине кеси да кыйынлашады. Батал — бир джанындан революцияны алмагъан, экинчи джанындан — историяны джюрюшюн кёлтюралмагъан, кёлтюрюрге хазыр болмагъан кыйынлы адамланы бириди. Аллаила уллу халкъланы джашауларында, историяларында, литератураларында эртде белгилдиле. Сёз ючюн, Шолоховну «Тихий Донунда» Григорий Мелехов. Россияда литература геройла, уллу джазычуланы, искусствону адамларыны арасында революциядан тыш къралла-

гъа кетиб къалгъанла, кетиб, арда къайтханла, кет-меселе да, мында абына-абджый, арда келише башлагъанла болгъандыла (къуру Шалыпинни, Блокну, Есенинни эсибизге тюзюрейик). Къарачай литературада быллай тукъум (Баталларыча) къыйын образла, бир Баталлары да тюл, Аубекир, Айдемир, аладан башха да бир патчах, белогвардеец аскерлеге тюзгенле, бир Къызыл Аскерге баргъанла (ала огъай, юсюнде адам халиси болмагъан, джоюлуб бошагъан, ёлюк тонаучу Къасхалта барады бир кере, алчылыны арасында болуб, Къызыл Аскер бла бирге Шкурогъа къаршы къазауат этиб, аны Нарсанадан къыстаргъа) биринчи Лайпанланы Сеитни романында кёргюз-тюлгендиле.

Романда Къарачайда революцияны, Совет властны джоллары къалай баргъанларыны, кезюнг бла кёргенча, суратлары салынады. Китабны баш иги джанларыны бири — геройланы — тюз геройланы, совет оноучуланы, бютеу къарачай джамагъатны да къуру иги шартларын айтыб къоймай, джетишмегенлерин, терсликлерин, алджагъанларын ачыкълагъаныды.

Къарачай литератураны юсюнден джазгъанланы, сёлешгенлени арасында чыгъарманы юсюнден — «тили байды» дерге ёчлюк барды. Аны бегитирге китабдан нарт сёзлени, къарачай халкъ айтыуланы келтиредиле. Ала да керекдиле, алай а тил байлыкъны магъанасы ала тюлдюле, автор айтыргъа излеген затын терен ачыкълагъан, окъуучуну джанына джетерча, ангысыны бир джаны бла ётюб кетмей, сезимлерин къозгъагъан, унутулуб къалмай, эсинде турурча этген хапар айта билиудю асламысына. Аллай сёзлени табыу, аланы бир-бири бла джарашдырыу — суратланлыкъ болумгъа кёре этиу. Ол чын алгъа хапарны кесини (фабуланы), суратланлыкъ геройланы халилерини, атламларыны, штамп болмай, джангылыкъларындан, сейрликлеринденди. Аны бла бирге ол джангылыкъланы, сейрликлени алагъа тыйыншлы амалла, тил бла ачыкълаудады. Лайпанланы Сеитни китабында адам хали кёбюсюне геройланы джашауларында болгъан ишлени (действие), геройланы атламларыны (поведение), сёлешгенлерини юсю бла кёргюз-тюледди. Болгъан ишлени, артыкъсыз да, урушланы суратларын, Къарачайда баргъан, уллула тюл эселе да, Туземли Кавказ дивизияны джолларын, элде джама-

гъатны джыйылыуларын, геройланы атламларын кёбюсконе кёз аллынга тутады автор. Биз башында келтирген юзюкледе аллайланы юлгюлери барды. Авторну таб джазыу джорукъларыны бири — затха геройларыны кёзлери бла къараб, аланы ангылары бла сюзюб, оюмланы, суратланы, сёзлени, халкъ кеси сёлешиучюча джазады.

Геройланы бири, Шамил, кеси джумушлары бла Пашинскеге кетеди. Олсагъатда Къарачайда, аланы элде Кюнтиерде Совет власть эди. Ол кюн огъуна Шамил ызына къайтханында: «Юйге джетгинчи огъуна, Советни арбазында джыйылгъан джамагъатха тубеди. Шамиль арт кёзюледе аллай джыйылыулары бардырыучу Голлу улу Хамзатны кёрмеди. Къызыл джабыулу стол да джокъ. Кёк джабыулу столну джанында алгъынныгы старшина Абук, доверна Шаухал, Ачахмат улу чолакъ Мырзакъул, аны биргесине да маузерли эки орусла олтурадыла». Ма Совет власть тайыб, аны орнуна контрреволюцияны власты келгенини хапары. Ёзге, ала кетдиле, была келдиле деб къоймайды автор. Герой кеси кёзю бла кёргенни айтады, андан къуралады сурат. Сурат а окъуучуну да кёз туурасына сюеледи, айтылгъанны кеси кёргенча этеди, ангысына, сезимине бек сингдиреди. Андады, история илму китабны, информацияны къатында литератураны махтауу-игилиги. Хар къуру да алай суратланыб бармайды, керек да тюлдю алай этерге, тыйыншлы джерледе фактланы тюз, болгъаныча, айтыб да къоядыла, ол да керекди — мардасы бла. Лайпан улуну романында да алайды.

Башха сурат. Лалауну отряды, хомух джашладан болмаса да, гитче къол сауутла бла къазауатха юренген адамладыла. Билмей тургъанлай, огъары джанында пулеметха тюртюлюб, тёбентин да, «бычакъланы джылтыратыб», (былайда муну психология кючу барды—Н. Б.) аскерчик «джашланы ызындан айланды». Лалауну отряды, арсар болуб, джунчуб, къачады.

«Къулакъдан ётюб, джасауну ёрю сюрем чыгъыб, сыйдам сыртны башына таянганларында, Лалау да атын бошлады. Къачыб баргъан отрядны аллына чыгъар мурат этди».

« — Къайры юйюнге эминагъа бараса?! Къачмагъыз, къырдырасыз! Ызыгъызгъа айланыгъыз да беклегиз!.. Къырым, о Къырым! Кеси анангы аллыкъ!

Тохтат отрядны! Ёзеннге къуюлсакъ, башыбыздан къуюб, къырыб къоярыкъдыла! Тохта! Къайры атыб бараса мыллыгынгы! Айдемир! Джиберме къатынланы! Джиберме-джиберме! — деб аналарын ачы тойдуруб кыычырды».

Лалауну къулагъынга таб келмеген сёзлери, болумну къоркъуулугуна да къарамай, кюлдюрген да этедиле, ёзге отрядына башха айтханыны юсуне «джиберме къатынланы!» — деди эсе, толусу бла кёлюн ачды. Кеси да, къарачайча эм махтауну айтсанг, — ётю болгъан джаш, тири, ёхтем, къоркъуу бла саламлашмагъан, аскер тактиканы билген (алгъыннгы къазауатланы бош ашырмагъанды, алада дуппукъ джумушчу болмагъанды, ангылы болуб, дерслерин алгъанды, дагъыда аны кирик оюмла келедиле эсинге) джаш, керти эркиши; ачыуланнганы, кыычыргъаны, сёзюню бютеу интонациясы (ауазы) кесине да джарашады — халисин ётгюр, адамлыкъ джанындан кёргюзтеди, алайдагъы уруш болумну суратын сездиреди.

Энтда бир суратчыкъ. Черемухин, нёгерлери, отряды бла Къарачайгъа келиб, Къызыл Аскерге таулуладан болушлукъ къошулурун излеб сёлешгенинде: «Джашла, алгъа чыгъыб, кеслерин аскерге джаздырыб башларыкъ болурла деб сакълады... Ёзге киши атламады. Акъ, къара, саргылдым, мор кийиз бёркле, чегет талада одал чапракъланы аяз къозгъагъанча, кюн тюбюнде акъырын кымылдаб, бир солгъа, бир онгига джанбаш бола турдула. «Удивительно, как подсолнухи», — деб, ичинден кюлюмсюреди особополномоченный». Айтылгъанны ич магъанасы окъуучуну сезимлерине тыйгъычсыз, ажымсыз, дженгил джетеди, тыш сураты кёзюне ачыкъ кёрюнеди. Билдирирге изленнген информация тил бла айтылмай, суратлау джорукъ бла айтылгъанды. Суратлау тилинде, бир къауумла ангылагъанча, кёлтюртюу штамплы эпитетле, тенглешдириуле, метафорала джокъ, тюз сёзле, сурат а — бар. Бёркле «акъырын кымылдаб, бир онга, бир солгъа джанбаш бола тургъанлары» — адамла, джангы эштген хапарланы юсунден бир-бири бла акъыртын сёлеше, бир-бири оюмуна тынгылай, ойлаша, оноулаша, не айтыргъа да билмей тургъанларын ангылатады окъуучугъа.

Китабда къарачайлы эллиле олсагъатда сёлешген-

лерица, революция, Совет власть джангы орнала айланган заманда айтылган сёзлени кеслери эштгенлери кибик айтханларыча, джазылгъандан тамам ачыкъ бир юлгю: «Оллахий, арба джау алыргъа Пашинскеге тюшгенем да, хапарла къутурталла, — деди Салатгерий, — Покровскийни, Шкуруну аскерлеринде джюрюген къазакъланы Чыка джыяды. Пашинскеде сабрайна этиб, таулада, чегетледе хаталы адамла джюрюйдюле, адамлада сауут-саба алкъын кёбдю, ала сауутну хатагъа деб туталла. Табыгъыз, беригиз аллайланы, Чыкагъа билдиригиз, дегелле. Элни, стансени джамагъатындан, джангы власть ышанган адамладан самооборонла къурайла, белогвардейсаланы тутаргъа атрадла къурайла». Быллай тилни китабда магъанасы къарачай элли орус сёзлени тюз айталмагъанында тюлдю, алай айтыуу кеси эштгенни кесича джарашдырыб айтханына шагъатлыкъ этеди, аллай адамны аузуу бла айтылган окъуучугъа, автор неда интеллигент адам айтхандан эсе, кёб къатха ышангылы да, сейир да болады. Алай болса да, автор къарачайлыланы барын да хаман да бу халда сёлешдириб бармайды. Бирини сёлешгенинде аслам, киминде аз тубейди быллай тил. Мында да джазыучу марданы сакълайды.

Оруслу геройла бла кърал неда белогвардеец башчыланы сёлешгенлерини, джазылган буйрукъларыны бир кесеклерин автор бир-бирледе орусча береди (аны да мардасы бла) ол да таб келишеди бу китабда: биринде — героину миллетлигине джарашыб, айтылгъанны джашау бла артыкъ бек байламлы этеди, башхасында история документлени магъаналарын демениги бегитеди.

Адамны тыш къарамын, тюрсюнюн суратлауну, аны кючю бла ичин да ачаргъа болушууну бир-бир джерледе бирер кесек сагъынады автор, алай а ала бек аздыла, кеслери да асламысына асыры белгили, литературада штамп болуб бошагъан, ол себебден окъуучугъа кеслерин алдырмагъан шартладыла. Бу литератураны эм къыйын ишлерини бириди. Геройланы сыфатлары теренирек, толуракъ болургъа керекдиле. Аны чуруму — психология тинтиуню джетишмегениди. Романда хапар айтыу таб, ийнамлы бардырылгъаны бла бирге, ол башха затланы юсюнден кёб, геройланы (чынг алгъа баш геройланы) юслеринден аз ай-

тылады. Атамлары, этгенлери — аз. Автор кесини атындан берирге боллукъ хали суратла, кесини атындан эмда геройланы юсю бла берилген психология, оюм, сезим тинтиуле — аз.

Была бары да джаш литератураланы джазыучусуну биринчи романында этилиб къалсынла деб дауларгъа джарамайды. Алайлай да, башында айтылгъаныча, суратлау джанындан романда кёб иги шрт барды. Бу джетишмеген затланы юсюнден айтханыбыз — мындан ары этиле барыргъа, амал болуб, джазыучу эс бёлсе, дей эдик. Кеси да бир бу джазыучу тюл, башхала да — ол проблемалары болгъан прозачыла аны тинтерге, баджарыр мадарла излеб кёрселе, деб мурат этебиз. Мадарла уа бардыла — литератураны теориясында, бютеудуния литератураны уллу джазыучуларыны китабларыны бетлеринде, ала литератураны юсюнден джазгъан оюмларында д. а. к. Уллу литературала бла байламлылыкъны джюрютюрге амалсыз борчду, кесин да бир кёзююнде китабны бютеу окъуб къойгъан бла къалмай, анда айтылгъан проблемаларгъа джууаб болгъан джерлерин айырыб излеб, къараргъа, сюзерге, кесинге ачыкъ этерге д. а. у.

Къыйыкъла

Джашауну джетишмеген, анга, адамгъа заран болгъан затланы кёрюб, джамагъатны эсин алагъа бургъан, игиге тыйыншлысыча махтау салгъан, сыйын чыгъаргъан — литератураны баш борчларыны бириди. Хубийланы Магометни «Алан» деген китабы да ол мурат бла джазылгъанды.

Хар жанр кесине кёре ауурлукъну кёлтюреди, кесине кёре оюм джюк бла джюкленеди. Хубий улуну китабы бек къысха чам хапарчыкъладан къуралгъанды, кюлкюню юсю бла адамланы халилерини кёб тюрлю къыйыкъларыны башларын ачады, окъуучуну кёз туурасына чыгъарады.

«Гонач орам аягъында, къулакъ оту дженгиб, желалмай тургъанлай, Алан тюртюлгенди:

- Не болгъанды, нек сойланаса былайда?
- Къууанчым уллуду, эшитмегенмисе сора?
- Огъай, не къууанчынг барды?
- Да бюгюн меннге улан туугъанды, улан! — дегенди Гонач.

— Ай, Гонач, бусагъатда къууаннганлыкъгъа, ардан бир сокъуранмагъа эдинг.

— Нек сора?

— Да сен туугъан заманда атанг хариб да алай айтыб къууаннган эди».

(«Гоначны къууанчы»)

Былайда бир къауум адамны, бир кюн, эки кюн тюл, ёмюрлюк джашаууну халы ачыкъланады, хали, аны кеси бла къалмай, джукъгъан аурууча, туугъанына-туудугъуна кёчюб барлыгъы ажымсыз туура кёрюнеди.

Китабны темалары кёбдюле, чамланы иги кесеги ичгичиликге аталгъанды: «Димурну онглулугъу», «Ичгенлери аязыгъынчы», «Пенсиягъа стажы джетмеген», «Сыйын орнуна салгъанды», «Адамланы артыкъ сёзлери», «Энчи машинасы», «Ким кёб ичгенди?», дагъыда башхала.

Къутсузлукъ, огъурсузлукъ, ауузлукъ деген бу айыблы затла, къалгъаны алай къалыб, къуру эрши кёрюннгенлери бла огъуна къаныбызны аз бузмайдыла. Ала кёзюне илиннген автор былай чам этеди:

«Дадаш тишин алдырыгъа больницагъа бара тургъанлай, Шешей тюбел:

— А къыз, адам тишин а къалай алдырады, Мыждырыу алай этиб бир талай тишин алдыргъанды да, энди эт ашайлмайды, — дегенди.

— Сен анга къарама да, ауруй эселе, алдыр, ашаргъа чырт да бузугъу боллукъ тюлдю, — дегенди Алан.

— Къалай болмайды сора?

— Да Гыжырый бютеу тишлерин алдырыб тургъанлай да, аны ауузу, бычакъдан башхасы болмагъанча, алай кеседи.

«Тишлери бла ауузу»)

Ишлерин эте билмегенча, артыкъ да онбеш-оналты джылны окъуб, билмегенлерин айтыргъа ыйлыкъгъанла, халкъны алдаб, джарсытыргъа уялмагъанла, адамны къыйынлыгъына къайгъырмагъанла эталлыкъ-юреналлыкъ эселе да, ишлерин магъанасы, адамгъа кереклилиги бла ёлчелемей, къуру сом бла ёлчелеб, адамлыкъ этген огъай, тюз борчларын да къолларыны сырты бла этгенле талай чамда суратландыла.

Тиши ауруб, кечени узуну джукъламай чыгъыб, къыйынлашхан адам тиш докторгъа, Сабазгъа, барады да, Сабаз, аны тишин сындырыб, джартысын

алыб педи. Аланны сорууна джууаб эте, ауругъан му-
ну айтханында, Алан: «Сабазгъа кёлкълды болма,
ол бек ашхы адамды, ишин да иги биледи» — дейди.

— Иги биле эсе, сора тишими джартысын алыб
нек кьойду да?

— Да Сабаз бу больницада айлыкъ хакъыны
джартысын алыб ишлейди, — дегенди Алан.

(«Тиш доктор»)

Аз кыйналыб, кёб ашаргъа излегенле кеслерин
бек акъыллыгъа санайдыла. Къайдам, даулашыб кю-
решмейик, ёзге Хубий улуну «Хазыр аш» деген ча-
мындача болуб къалгъаннга не айтыргъа боллукъ-
ду акъылыны юсюнден?

«Халгер, Аланнга тюбөб:

— Ий, сеннге бир сорлугъум бар эди: Хампаша
энтда складда ишлеймиди? «Мен хазыр аш ашагъан
джерде ишлейме», — деб былтыр бир бек махтаныб
сёлеше эди, — дегенди.

— Огъай. Быйыл ол складда тюлдю, алай а энт-
да хазыр аш ашагъан джердеди, алгъынча ашайл-
майды ансы, — дегенди Алан.

— Да ол, эндиге дери турмай, ёмюрлюкге ашарын
джыйгъан болур да, аны ючюн терен кире болмаз.

— Огъай, аны ючюн этмейди.

— Не ючюн этеди да сора?

— Передачаны эки айдан бир кере аладыла».

Бир къауумла, абадан къуллукъгъа киргенлей, юй
бийчелери алагъа акъыл юретиб, оноуларын кеслери-
ни къолларына алыб, кеслерин уллу кёрюб, юйлерине,
джерлерине сыйыналмай тебрейдиле. Болмагъан сый-
ны чакъырадыла, уллу сёлешген бла къалмай, махта-
надыла, ууаладыла, къошакъланадыла. Окъуучу да,
биз да эшитгенбиз, кёргенбиз аллайланы. Халкъ да
бир аууздан сёлеше — хыликке эте, ол да, кенгден
кеннге джайыла, аланы кеслерине да, законну-джо-
рукъну сакълагъанлагъа да кёбден кёб джете бар-
гъаны бла, джарым патчах юй бийчелени да, аланы
орунларында тута билмеген эркишилени да кёзлери
ишлерин ачыгъыракъ кёре, башлары кеслерини «уллу-
лукъларыны» тубанындан чыгъа барыб, санлары иги
кесек аз болгъанды. Алай а тамам кыйналгъан за-
манларында аллайланы юслеринден Хубий улуну
«Колхозну председатели кимди?» деген чамында таб
айтылгъанды.

— «Ахырысы, адамны джюреги ачудан джарылыр бу затха, — деб Эзи Аланнга тарыгъа тебрегенди.

— Къой, биягъы сен энтда бош затха кесинги къыйнай болурса, — дегенди Алан.

— Огъай, бош тюлдю, Доду колхозну председатели болуб ишлегенли эки джыл болду, ол эки джылны ичинде да аны юй бийчеси кесин эрини заместителине санагъанлай барады, сора анга къыйналмай къалай этейим?

— Да сен анга аллай бир этген, сора бизни колхозчула къалай этерге керекдиле?

— Алагъа уа не болгъанды?

— Болуб а джукъ да болмагъанды, алай а бизни колхозну председатели кесин бу арт джыллада юй бийчесини заместителине санайды, — дегенди Алан».

Бюрократла, урунганланы джарсыуларын къулакъгъа алмагъанла, оноуда, къуллукъда олтуруб, халкъгъа игилик этерни, тарыгъыуларын не къадар джапырыб, къууандырыб, джашауун татыулу, къолдан келгенча, къайгъысыз этиб кюреширни орнуна, адамны джангыз бир тилеги болса да, аны ёлрюю джетгинчи созгъанла бардыла.

— «Бу тиширыулны ангылаяллыкъ тюлсе, сёзлери бла ишлери бир-бирин тутмайдыла, ала эркишилча тюлдюле, — деб почтаны тамадасы Къантай ауузун толтуруб сёлешгенди.

— Да сен бютеу тиширыуланы терслерча, не айыбларын кёгенсе, не этгендиле ала санга? — деб соргъанды Алан.

— Мени кесиме этген затлары уа джокъду, алай а Шоллайхан деб бир къарт къатынны «Юйюме телефон салыгъыз, кесим джангыз джашайма да, не бош затха да кесим барыргъа керек болама», — деб джазгъан заявленииеси бар эди. Энди телефон салдыргъанымда, къонгурау къагъылгъанлыкъгъа, трубканы алыргъа унамайды.

— Да аны ючюн а сен бош айыб этесе Шоллайханнга, — дегенди Алан.

— Нек бош этеме?

— Да Шоллайхан заявление берген заманда сен яслийге джюрюй эдинг, энди уа ол къартдан сангырау болуб, телефонну къонгурау тауушун эшитмейди.

(«Телефон къачан керекди?»).

Башха чамда — бригада юй ишлейди. Аны алай узакъгъа созгъандыла: план бла бу юйню капитальный ремонт этер заманы джетгенди («Сиз къаллай юйде джашайсыз?»).

Бир шахарда таксистле, 36 капекни орнуна сомну берсенг, ызына джукъ къайтарамай, «сау бол» деб къоядыла. Башха шахарда, 36 капекни орнуна сомну берсенг, алыб хурджуннга уруб, «сау бол» деген сёзю да айтмай къоядыла («Таксистле»). Бу да таксистлени бютеу кърал билген, къралны къандыргъан халилерини джыйымдыкъ сураты.

Хубий улу китабында адамны энчи джашауунда, юйде, юйдегиде, юйдеги къурауда болгъан ушагъыусуз затлагъа, орунсуз къайгъылагъа аслам эс бёледиде. Сёз ючюн, «Газ печни зараны» деген чам.

«Джашбек, туююшюб, юй бийчесин къыйнаб тургъан болмаса, аны бир зат бла джюрегин къууандырыргъа излемейди, хар ким газ печь салдыргъан заманда, ол салдырмайды, юй бийчесин джазыкъсынмайды, — деб сёлешгендиле.

— Туююшгенине къалай десегиз да, газ печь салдырса, юй бийчесине иги боллукъ тюлдю, аман боллукъду, — дегенди Алан.

— Нек болады сора?

— Аны юй бийчеси бетинде кюлтюмлерине «отун джара тургъанлай жаркъа тийгенди» дейди, сора газ печь салдырса, алагъа ол не сылтау табарыкъды?»

Тюзю, бу болум, башхаларыны да кёбюсю, кюлюрча тюл, джыларчады: тиширыугъа артыкълыкъ джетеде, джюреги сынады, сыйсыз, учуз болады. Не ючюн? Оюмсуз керилген таякъны ызына къайтарыргъа кючю болмагъаны ючюн! Бу болумну тюрлендирге ол башына мадар табмайды. Экинчи джанындан да ыйлыгъыб джашырыб тургъан болмаса, мадар излемейди. Излемеген — не табсын! Тиширыуну алай этгени къарачайны осал миллет адетлерини бириди деб, чамны магъанасы анга барады, быллай эркишини да ненча тартханын суратлайды.

Автор бек ашхы джити кёрюб, кёргенини кеминде махтаулу айтханы «Келин кюючуланы баш сылтаулары» деген хапарды. Аны магъанасы толу ангылашыныр ючюн, келин кюючула кеслери къаллай бир кюлкюлюк болгъанлары кёрюнюр ючюн, хапарны бю-

теу келтирирге керек эди. Алай а узунду. Былайда бир кесегин келтирейик.

«Кермеханлары келинлерин, олтурурун-турурун билмегенлей келгенди да, юретгенибизни да ала билмейди», деб кьойгъандыла. Къыблаханлары уа, тыбырны асыры кёб сакълаб келгенди да, аман-иги да ол билмеген джокъду, деб кьойгъандыла. Нанычыкълары келинлерин «асыры эршиди, адам тюрсюнюне къараяллыкъ тюлдю» деб кьойгъандыла. Джанчыкълары уа «не аламаты да ол чырайчыгъыды да, биз алай олтуруб, аны тюрсюнюне къарабмы турлукъбуз?» деб кьойгъандыла.

Сарасанлары «адамлыгъына кёре бернеси джокъду», дейдиле. Хорасанлары уа «бернесине кёре адамлыгъы джокъду», дейдиле.

Сарычыкълары «илеш тюлдю, сууукъду» дейдиле. Къарачыкълары «таныгъанына, танымагъанына да асыры бек илешеди» дейдиле...

Ёртен къабынганча, джайылыб, адет болуб баргъан, эм оюмсуз атламланы бирине — келин кьоюу бла аны чурумларына эс бёлюб, сымарлаб къараб, тинтиб, аны юсюнден былай оюмлу джазгъаны авторну бек бюсюреулю ишиди. Былай джити кёргени, аны къоркъмай ачыкъ айтханы, болушлусуча айта билгени бла ол къарыусузну, тюзлюкню джакълайды.

Белгилисича, тиширыу къарыусузлугъу ючюн кесин джакъларгъа амалы болмагъаны себебли, бир къауум эркишиле анга эрши, хыны сёлешиб, «акъылсыз», «чюйреакъыл», «терсакъыл», дагъыда аны кибик деб, не ишлери онгмаса да, ачыуларын андан алыб турадыла. Эки джаны да бу затха юренчек болуб, джамагъат арасында сёз да анга кёре джюрюйдю. Муну юсюнден чам халгъа тамам келишген амал бла сёзсюз да ийнамлы айтады автор.

— «Тиширыу эркиши тенгли ангыламайды, ол себебден юй бийче алгъан джаш, экинчи кюнден башлаб, анга юретирге керекди, аллындан юретиб башламасанг, артда юретгенинги да аллыкъ тюлдю, — деб Чомду джашлагъа ауаз бергенди.

— Сен кесинг кёб болмай юйленнгенсе, юй бийченг сеннге келгенли, аны иги ышанлары кёбмю болгъандыла, огъесе азмы болгъандыла? — деб соръандыла ала.

— Ол кеси тартыныргъа болур, сорууугъузну джууабын мен этейим, — дегенди Алан.

— Да айт, — деб ауузуна къарагъандыла.

— Чомдуну юй бийчесини иги ышанлары алгъындан кёб бла аз болгъанларын мен билмейме, алай а юй бийчеси келгенди, Чомдуну иги ышанлары кёб болгъандыла, — дегенди Алан».

(«Иги ышанла»).

Кюлкюде да кюлкю барды. Бир чам амалсыз ышартыб къояды, бири ышартхан да этмейди, башхасы кёлюнг бла кюлдюреди. Аны себеби — джити сёзлюгююду. Магометни китабында аллайла: «Спекулянтны дараджалары», «Атасы бла джашы» «Дарман орнуна», «Джыйылыуда», «Эгечлерин бек суйген къарнаш» дегенча чамла.

« — Джюзек |спекулянт болгъанды да бошагъанды, бир кечени юйюнде джатмай айланыб турады, тебедегин-тёппедегин да ол табмагъан, ол сатмагъан зат джокъду, — деб бир кюн базарда хапар айтхандыла.

— Асыры оздуруб сёлеше болурмусуз, ол, сиз айтханча, алай уллу спекулянт болмаз, — дегенди Алан.

— Огъай, сёлешмейбиз, ол, къайдан эсе да келтириб, бусагъатда кёлекле сата турады да, бар да сор, керек эсе, тюз кёзлеринг бетли кёлек табарыкъды, — дегендиле ала.

— Джюзекден эсе, Сайба уллу спекулянтды, — дегенди Алан.

— Къалай болады сора?

— Да Сайба, кёзлеринг бетли кёлек огъай эсенг, керек болса, кёлегинг бетли кёзле да табарыкъды.

(«Спекулянтланы дараджалары»).

Бир къауум чамлада адамны халисини бир-эки шарты суратланады, аны юсю бла кёб адамда болгъан хали ауруула ачыкъланадыла. Аллайла — биз башында келтирген чамлададыла. Башхаларында адамны бютеу да къаллай болгъаныны юсюнден айттылады: сёз ючюн, «Хар адамны бир джудуу», «Келечиликни ким айтса игиди?» деген чамла. Бир къауумларыны — гитчерек, башхаларыны андан да итче.

Чынг игилери — магъанасы да уллу, формасы, джити сёзлюгю анга кёре джарашдырылгъанла болгъанлары да белгилиди. Магъаналары гитчерек, чынг

гитче, тюз джарыкъ къюдюрюб кьойгъан затларыны арасында да джити сёзлюгюню кючюнден керти келюнг бла къулдоргенле ма быллайладыла: «Башмы, мюйюзмю?», «Атасы бла джашы», «Дарман орнуна». «Джыйылыуда», «Келинле бла кюеуле».

— Машдар бюгюн бетими джерге сугъарыкъ этгенди, — деб Чокку Аланнга тарыкъгъанды.

— Не этгенди сора?

— Джыйылыуда хурулдаб джукълагъанды.

— Аны уа керти да аман этгенди, Дыбыкны дамы кёрмей эди? — дегенди Алан.

— Сора Дыбыкны неси бар эди?

— Дыбык хурулдамай джукълай эди.

(«Джыйылыуда»).

Хо, чам—чамды, трагедия, не сатира тюлдю. Экинчи джанындан, — белгилисича, литературада чам булджутуу кюлюге деб да этилмегенди. Башында айтханыбызча, джашауда уллу ачыу салгъан затланы юсюнден да джазады Хубий улу.

Алай а талай джерледе асыры джумушакъды, ол джумушакълыкъ чамланы къарыусуз этиб кьояды. Осал джорукълугъа кьатыракъ тиерге амал болса, чамны багъасы ёсерик эди. Хыликке, селеке халда джазылыргъа да керек эди.

Къазауатны джаралары

Халал, ачыкъ джюрекли, экили сёзню билмеген адам къыйын кюнде кесини тюзлюгю, намысы ючюн, башха ючюн отну теренине киреди. Биринчиси, — «тюзлюк буду» деб, толусу бла таза джюрегинден ийнанган этеди. Алай эсе уа, халал адам тюзлюкню джакъламай кечиналмайды, артыкълыкъ джетгенге къараб туралмайды. Къазауатны отунда да къыйынлыкъ чынг алгъа аллайлагъа джетеди. Лайпанланы Рашидни «Джюрек унутмайды» деген китабында (Черкесск, 1982) «Политрукну джазыуу» деген документли повестинде ташкёпюрчю Къазийланы Хаджи-Мырзаны джашы Борис аллай адам болгъаны кёрюнеди. Повестини ал сёзюнде автор былай джазады: «Къазийланы Борис хапарсыз тас болуб тургъанладан эди... Аны Чехословакияда Терезин тюрмеде ёлтюргендиле. Къабыры джокъду, юсюне эсгертме, гокка

ханс салырча. Бу повестни анга атаб эсгертме белгиге теджейбиз».

Къазауатны азабын чекгенлеге, кърал иш ючюн джашаудан айырылгъанлагъа эсгертме белги салыу, атларын белгили этиу, халкъны эсинде тутуу, джашауда къалдырыу, — буду борчлары, баш магъаналары да документли китабланы, Лайпанланы Рашидни повестини ма аллай документли болгъаны ол сыйлы, уллу магъаналы борчну толтуруугъа юлюш къошады.

«Повестни сейир этер ючюн, кеси джаныбыздан эпизодла къошмайбыз. Борисни джазыуун тамалгъа салыб, суратлау чыгъарма джазсакъ, алай этерге да боллукъ эди... Документле, чех патриотла этген шагъатлыкъгъа кёре джазылгъанды бу мыдах хапар, алай а ол джигитликни юсюнден хапарды», — дейди автор. Андан ары Борисни повестде ачыкъланган джолун кёребиз.

Къазийланы Борис 1938 джыл — джыйырма джылында — аскер къуллукъгъа чакъырылгъанды. Ол замандан башлаб, тохтаусуз къазауат къаугъаланы арасында айланады. 1939 джыл къралны кюн батхан районларында (Прибалтикада, Украинада, Белоруссияда) болгъан къыйын ишлеге къошулгъанды Борис. Аны экинчи джылында — 1940 джыл — ол фин къазауатда болгъанды. Ол заманда огъуна, джаш адам эсе да, Борисни джигитлиги белгиленгенди, джаралы болгъанды, командование аны сагъат бла саугъалагъанды. Ол кёзюуде госпитальдан сора, Борис юйюне Къарачайгъа джангыз бир кере келиб кетгенди, андан сора, элин-джерин кюсей, кёрюрге да табмай къалгъанды. 1941—1945 джылладагъы белгили къазауат Къазийланы Борисге биринчи кюнюнде огъуна — 22-чи июнда танг аласында башланганды: ол къуллукъ этген полк Запад Белоруссияда, чекге джууукъда тургъанды.

Къазауатны ал джылларында, артыкъсыз да чынг ал кёзююнде, белгилисича, совет аскерле, къаты сермешгенлери бла бирге, амалсыз артха ыхтырылыргъа керек болгъандыла, азаблыкъ, адам, техника къоранч да кёб болгъанды, аланы арасында — къуршоугъа тюшген аскер бёлекле. Быланы чурумлары бир-эки тюлдю, талайды. Аланы юслеринден историяда, суратлау литературада кёб айтылгъанды, биз былайда джангыдан санамайкъ аланы. Айтылыргъа керек-

лиси: аланы бир болуму — кьуршоугъа тюшген — Къазийланы Борисни бютеу аскерчилик эм джашау джолун тюрлендиреди, ол сакъламагъан, билмеген, эсинде болмагъан джанына айландырады. Аллай такъыр болумда таулу джашны, совет адамны чекген учсуз кыйынлыкъларын бла этген джигитликлерин кѣргюзтюрге аталгъанды бютеу повесть. Бу эки уллу идея магъанадан чырт айырылмай, аланы бегите, алагъа ара багъана болуб баргъан повестде дагъыда бир уллу тема бла идея — адамланы, халкъланы шох-лукълары, бир-бирин тута билгенлери, джюрек тазалыкълары, адамлыкълары, ала бардыргъан къаты кю-решде бу затла къаллай амалсыз керекли, деменгили таянчакъ, ишни ал сафында тургъан болушлукъ болгъанлары ачыкъ чертиледи.

Чыгъарманы баш герою лейтенант, политрук, Къазийланы Борис кюрешде, болумгъа кѣре, къайда туру, къайда таша, эслеб атларгъа кереклисин билиб, алай джюрютген болмаса кесин, не аз да джукъдан кьоркьуб, артына атламагъан, абзырагъан, эс ташлагъан кѣлюне да келмеген, кьоркьуб, бир этер атламын ар-ха асырамагъан, ёхтем, джигит, тири, зорлукъгъа бой бермеген, амалсызлыкъда уа — таджал, тѣзюмлю, таб тѣзюм керек кюн биринчи кьутхарыу, джанын къалдыргъан, джангыдан джашаугъа къайтаргъан амалы, саууту болгъан, тенглик тута билген, адамла бла таб келишген, кесин алагъа суйдюрген, кеси да адамланы суйген, джарашыу, огъурлу адам болуб кѣрюнеди. Къалгъан алай къалыб, кьуру концлагерледен алты кере къачханы, мадар кьураб къачалгъаны боллукъдула адамны халисин, джашауун, кыйынлыкъларын суратлар кибик китаб, шагъат.

Кьуршоугъа тюшген аскер бѣлекде къаты сермешиб, юслерин басаргъа келген танкга гранат атыб, олсагъатлай кесини юсюне от джаууб, ауур джаралы болуб, уруш тюзде къалыб, алай бла тюшеди Къазий улу джесирге биринчи кере аны кибик болгъан совет аскерчиле бла бирге. Борисни ол халын, башха джесирле къатыш джолда лагерге къалай баргъаныны ачылыгъын суратлайды автор. Сермешледен, джараларыны ауругъанларындан, джукъусузлукъдан, исиден, ачдан, суусабдан онгсуз болгъан адамла джолда аууб къаладыла. «Адам къалай табсын кюч, тѣзюм, алача, джол юсюнде атылыб къалмаз ючюн?.. Кимге

къалай болур, къачан бошалыр ол джол? Кимле билирле атсыз ёлген солдатланы джазыуларын, турлукъ болурла башсыз болгъанланы тизгинлеринде адамлары-джууукълары кёб джылланы алларын сакълай, умут эте.

Талай кюннге колонна джукъаргъанды. Алай а барады, энтда барады. Къалай баргъанларын адамла кеслери да билмейдиле, асыры бек арыгъандан. Къайда болгъанларын, къалайгъа джетгенлерин билмейди Къазий улу. Джерни къатылыгъын сезмейдиле аякълары, дуня да чайкъалады, ол да чайкъалады, тенгиз толкъунлада баргъанча кёрюнеди кеси кесине».

Адам къарыулу, бёгек заманында тенгни, нёгерни не къууанча, джарыкълыкъгъа излейди, не да излеген да, сан да этмейди. Къыйынлыкъда уа не аз джан аурутхан да, бир-эки къайгъырыу сёз да уллу джылыу береди, ауа тебеген сагъатда таянчакъны орнун тутадыла, эс табдырадыла — уллу болушлукъ боладыла. Борисни «джесирге биргесине тюшген джаш аны къатындан джанламайды. Экисин бир-бирине алай байлагъан не эсе да ким билсин, ёнге кесинде къарыу аз къалса да, Борисге джыгъылыргъа къоймайды. Джаралары, контузиясы онгун алмасала, Борис къарыусузлукъ этер адам тюл эди, таб аны эндиге дери аякъ юсюнде тутхан да тамам таджал кючю эди. Алай а не уллу къарыуну да таркъайтады джара.

— Къатдыр кесинги, къарнаш. Ёллюк эсек да, джол джанында итча сойланыб ёлмезге керекбиз. Сый бла ёлюрча болумгъа да бир чыгъарбыз, томалыб аякъ тюбге тюшмесек бу узакъ джолда, — деб шыбырдайды Борисни нёгери». Аманны кеминде лагерге джыйылгъанларындан сора, джесирлени арасында нёгерлик, тенглик, болушмакълыкъ артыкъ да бек ёседи: «Лагерни кесини ич джоругъу къуралады. Сау — онгсузгъа, ауругъаннга, джаралыгъа азыкъ юлюшюнден айырыб береди. Кёллерине келгенни тышына ачыкъ айтмасала да, аланы арасында аллай джан ауругуу, джандауурлукъ этиу биринчи кюнден да танылыб башлайды». Алай бла бир иннетли адамла, бир азабны чекген бир-бирине дагъан-тиреу боладыла. Аллай хал къыйынлыкъны кёлтюрюуде уллу болушлукъду.

Борис лагерде огъай, ары бара джолда огъуна,

ауур-саусуз болуб тургъанлайына, къачар сагъыш эсине келе барады. Къачмай боллукъ тюлдю, аллай къарыу къайдан алгъын ансы — буду экили болмагъан оюму. Энди боллукъ болду, джауну да кесинге артыкъ ёчюкдюрмей, бой салыб, тынгылаб, ахырын сакълаб турургъа деб бир кере да кёлуне келмейди Къазий улуну. Аны тышында, юч кере къачханны, тутсала, сакълаусуз, сюдсюз ёлтюрюге деб джорукълары болгъанын да биледи фашистлени. Анга да къарамай, къачады джаш, ёхтем аскерчи. Лагердеги къатылыкъла, джорукъсуз адам къырыула уа, аны къоркъутхан, буюкъдургъан огъай, артыкъ бек былагъа къаршчы кюреширге, аланы джер юсюнде болдурмаз ючюн сермеширге, дуниягъа айгъакъларгъа къызындырадыла, къачаргъа талпыулу этедиле.

Анча сайын тутулуб нек къалады Борис? Хомулукъ этмейди, огъай: «документи джокъ, ачхасы — азыгъы джокъ, немец тилни билмейди. Кечеден кечеге джулдузла бла джол тюзете, кюн чыккъгъан таба, къулакъгъа, чегет къыйырына къысыла, талай кюнню барады». Эм тарбуууннга тыйгъан — фронт узакъдады, совет аскерлеге къошулурча амал табылмайды, партизан отряд кёрмейди.

Хар тутулгъаны сайын зарауатлыкъ салынады. «Ёлюр кёзюую джетген болмаз эди, — дейди автор, — соруу алыб, инджитиб, таякъдан атлагъысыз этиб, бир башха лагерге атадыла». Аны барына да къарамай, дагъыда къачады Борис.

Героюну сыфатын суратлай, бютеу повестни узуну Лайпанланы Рашид кёб кере чертгени — Къазий улу, совет аскерчи, лагерледен къуру джанын алыб къачмайды, фашизм бла, Ата джуртуну джауу бла, хайыр келтирир джеринде кюреширге къаст этиб къачады. Борисни джолуна къарасанг, къаджыкъмагъан керти да муратына джете болур дерчады. Ол алтынчы кере къачханында, чегет, джолсузлукъ, джангызлыкъ, кийик, бютеу тегерек къоркъуулу, джау къуршоулагъан тузагъындан адамлагъа чыгъады — адам бетин, адам джарыгъын кёреди. Къачхынчыны, башха мадарсыз болумланы юсюне — ауругъанын, ачлыгъын, ала, лагерле, узакъ джол амалтын джетген къарыусузлугъун ачыкъ кёргюзтеди автор.

Ол адамланы болушлукълары, шохлукълары, джылыулары бла уллу къыйынлыкъладан айырылгъан

огъай, Къазий улуну баш излемина — партизанлагъа къошулургъа джол белгиленеди, кеси да, шохлары да провокатор амалтын джоюлуб кетедиле ансы.

Повестде айтылгъан кёб затны, биринчиден — баш геройну джашау, къазауат джолун, анга тюбеген тенглени, шохланы суратлау сыфатларын, болушлукъларын автор документлеге таяныб джазады, документлени кеслерин, аладан юзюкле, адамланы, документлени да суратларын келтириб бегитеди. Сёз ючюн, Борис керекли адамлагъа тюбеген джер — Чехословакияда Лоун округда Угерцы эл. Юйдегини атасы — чех антифашист Бедржих Патч, аны бла бир иннетли юй бийчеси Патчева Божена, аланы тамада джашлары Ладислав Патч, Бедржих Патч — Бедеуш экинчи джашлары, портной Малец, Борис партизанлыкъгъа ётерге тебреген заманында юйлеринде джашагъан Йозеф бла Берта Горжчицовла, Антонин Эрлих Горжчицовланы джууукълары, коммунист Прагада фашистлеге Къаршчылыкъны организациясыны члени, Къазийланы Борисге партизанлагъа ётерге болушлукъ этер муратха къошулгъан быллай адамланы бири — Йозеф Матейчик. Патчланы джашлары бла портнойдан къалгъанла, антифашист ишлери, иннетлери эм Борис бла байламлылыкъларыны чурумундан тутулуб, джоюлгъандыла.

Чегетде адамла кёргендиле, кимле эселе да, деген хапарны биринчи эштиб, Патчевлени аталарына биринчи портной келиб айтады. Бедржих Патч кесини тамада джашын ол адамланы излетирге иеди. Джаш эки кере барыб, кёб излеб, Борисни табады. Анасы, адам табылса, олсагъатдан огъуна ашатыргъа деб, азыкъ къураб бериб, иеди джашын. Борисни юйге келтириб, не маджал болгъанларын ашатыб, джашырыб тутадыла. Къазий улу былайда Патч бла бирге фашистлеге къаршчы этген ишлерин аз кёрюб, кёлюне джетмей, шохлары партизанлагъа ёталлыкъ тюлсе, ол джоллада фашистлени къараууллукълары уллуду, документлени бек тинтедиле, кёб турмай совет аскер кирликди, джууукълашыб келеди, дегенлерине къарамай, — ары дери тёзалмай, ашыкъдыргъанында, аны Прагагъа танышларына кеслери ашырыб барадыла Патчлары. Бу затла бары да бек къоркъуулу, билинсе, ёлму бла бошаллыкъ болгъанларын биле тургъанлай этедиле бары да.

Быллай шохлукъ артыкълыкыгъа, фашистлеге къаршчылыкъны шохлугъуду, совет халкъ бла чех халкъны бир иннетлиликлери, шохлукъларыды деб чертеди автор повестде.

Быладан сора дагъыда бир документли шагъат — Борисни кесини дневниги. Кёбю табылмагъанды, кёбю тас болгъанды (гитче къагъыт кесекчиклеге джазылыб, кийимлерини ичине тигилиб асыралгъанды, алай болса да, къалгъаны да айтады туру хапар Борисни сыфатындан. Джигит, къоркъуусуз, ёхтем уланы дженгил партизанлагъа къошулургъа тебрегенини башха шагъаты повестни бир къауум документ джетмеген (бусагъатда табылмагъан) джерлериндеча болмай, партизанланы Чехословакияда къалайда орналгъанлары айтылады. Ол — Моравиядады, Борис да ары джол салады. Кюрешге кирирге алай бек ашыкъмаса, Борис, шохлары, тенглери да сау къалыргъа толу амал бар эди. Алай а ашыкъмай болмады — джити, патриотлукъ халисинден джанлаялмады.

Героюну, амалсызлыкъда джетинчи, ахыр кере тутулуруну ал кюнлеринде джауу аны марауну, ол кюн да аны биргесине чехли шох — Матейчик — болгъанын, нёгерини тутулгъанын, Къазийланы Борис, суугъа секириб, аны сууукълугъундан санлары тартыныб, батаргъа джетиб, алай чыкългъаныны, ары джанында, джугъун билмеген, кишини танымагъан джеринде джангыз къалыб, не этерге билмей тургъанлай, арба бла сют ташыучу къартха тюеб, ол да была иннетли шох адам болуб, абзырагъанны къутхаргъанын, провокатор «Франтаны» къалай хыйла ишлегенин, кюрешчилени кесине къалай ишексиз ийнандыргъанын, аладан нелай бир кёбню тынч, дженгил гестапогъа бергенин, Борисни кесин поездни купесинде, арда чех шохларын-нёгерлерин къалай тутханларын Лайпанланы Рашид ийнангылы, кёзюнг кёрген кибик суратлагъанды.

Къазийланы Борис — Къарачайны арсарсыз уланы, Ата джуртну патриоту ахыр кюнюне, джашауундача, бюгюлмей тюейди. Атаргъа тебреб, бетин къабыргъагъа буруб сюегенлеринде, ызына бурулуб, ёлюм быргылагъа бетин айландырыб сюеледи, джауларыны башлары бла ёрге, эртденги ариу кёкге, кюн таякълагъа къарайды. Алай бла тас болгъан джигитни къыйынлы хапары, кёб джылдан ётуб, туугъан

тауларына, совет аскерчи аны ючюн джанын берген бютеу уллу къралгъа ётуб келеди. Джигитлик унутулмайды, ёмюрлюкге халкъны эсинде къалады, деб бегитеди автор.

Лайпанланы Рашидни китабында бу повестден сора талай хапары басмаланнганды. Ала бирери бирер магъаналы темагъа джазылгъандыла. Повестинде ол, къарачайлы джаш, Совет Союзну саулай башха халкълары бла бирге барыб, къралны кёб тюрлю ишлерине, бир къазауат болуб къалмай, талай къайгъыларына, урушлагъа кшошулуб, интернационалист, патриотлукъ джорукъла, аллай толу ийнанымлары ючюн уллу кюрешгенин билдире эсе, автор «Къыйын кюнледе» деген хапарында Ата джурт къазауатда немец оккупациягъа тюшген заманда, Къарачай таулада партизан бёлекле къралыб, къазауат эте, джашауларын бергенлерин билдиреди.

Хапарны баш геройлары Акъбайланы Исмаилны джашы Идрис бла Исаков Михаил да историялы-документли, Къарачайда керти джашагъан, хапарда, автор кеси джанындан чыгъармай, керти атлары айтылгъан адамладыла. Мында Акъбайланы Исмаилны документли биография джолуну къысха сураты барды. Ол 1916 джыл Учкуланда туугъанды. 1935 джыл ВКП(б)-ге членнге киргенди. «1939 джыл сентябрь айда аны Кърал кърккъуусузлукъну органларына ишлерге джибередиле». Алгъа ол, кичи лейтенант, НКВД-ни Учкулан район бёлюмюню тамадасы болады. Артда, лейтенант ат да алыб, НКВД-ны Микоян район бёлюмюню тамадасы болгъанды деб, ачыкъ кёргюзеди автор. Андан сора, документни джылын огъай, айын, кюнюн да келтириб, автор Акъбай улуно «Ата джуртну партизанына» деген экинчи дараджалы медаль, Къызыл Джулдузну ордени бла саугъаланнганын белгилейди.

Хапарда айтылгъан заманда Акъбайланы Исмаил «Ата джурт ючюн» деген партизан бёлекни тамадасы, Исаков Михаил атлы бёлекни тамадасы болуб, таулагъа чыкыгъандыла.

Автор бёлекни айырыб трагедия кёзююне эс беледи. Карателле, тохтаусуз-талмаусуз партизанланы хаман ызларындан тюшюб, чегетлени тараб, чабыуулла этиб, солууларын алыргъа къоймай тургъанларын айтыб, аланы къайда болгъанларын табыб, элле джа-

нындан уллу кюч бла тегереклеринден кириб, артха ыхтырылыр, кетер джолларында уа джангыз айрыны алыб, кыйынлык салганларын кесгин суратлайды.

Белекни, муну басыб келген оккупантлагъа бек азлык этгенин керюб, башха белекле да Нарсана джанындагылагъа ауганларын эштиб, Акъбайланы Исмаил бла Исаков Михаил ары ауаргъа бегим алганларында, кетер джоллары кесилгенин билмегендиле: мурукку, кызбайлык этген джокъду. Исмаил, командир теренчиси, белекни аллында кеси барады. Билмей турганлайларына былагъа окъ джаууб башлагъанында, партизанланы сермеше, кеслерин джюрте билгенлери танылады. Ата-ата барыб, айрыгъа джууук киредиле. Алай а окълары джетмейди, аллындан огъуна да эркин атаргъа — джауну адам кючюн азайтыргъа амаллары болмайды. Айрыгъа джетгенден сора, белек, бирден силкиниб, андан ат чабдырыб кызыу чартлаб озаргъады мурат. Исмаил, алай этиб, айрыдан сау ётюб да чыгъады. Алай а, негерлери кыйгылы болуб, ала чыкдыламы деб, ызына бурулуб къараганлай джетеди айрыдан атылган окъ командирни. Белекни арты ачы бошалады. Ёзге была бары да таза иннетли, ачык джюрекли, джанларын артха салыргъа эслерине да келмеген адамла болганлары керюнеди. Алай бла Лайпанланы Рашид къазауат зарауатлык джетген отда алгъа чыкган, кеслерин аямаган адамлагъа энтда бир эсертме орналтады, Къарачайда къазауатны болумундан бир ачык сурат кергюзеди.

Лайпан улуну дагыда бир эс бёлдюрген хапары, «Кышкы кече», къазауатны темасынады, ёзге аны башха джанындан алады, кеси да аз айтылган, литературада аз джюрютюлген джанындан: анда къазауатны халлары огъай, ол джетмеген джерде анга деб этилген иш, урунуу джигитликлеринден да джукъ джокъду. Алай болса да ол къазауатны кюйсюз суратыды.

Кыш кече. Оджаклы от юйде ана бла беш ууакъ сабий. Ана, оджагъа къатында олтуруб, урчукъ ийреди, аны бла бирге сабийлеге хапар айтады. Алагъа былай деб кеси кесине, ангысына ачык этген нени эсе да юретиу-ангылатыу мураты да джокъду, автор айтханча, «урчукъну да бура, кесин, сабийлерин да джубатады». Алай а айтхан хапары бла, айта бара,

аны юсюнден кеси этген чыгымланы сабийлеге ач-ханы уллу юретиу-ангылатыу боладыла. Ол халкъ аууз творчестводан Сахибджамал бла Бузджигитни хапарларын, суймекликлерини юсюнден айтады. Баш геройланы халилери, сыфатлары, аман бла игини арасын айырыу — бир юретиу. Суймекликни кючю, къачы, магъанасы — экинчи юретиу. Хапарны кеси ауузундан айта келиб, аналары аны джырлагъан да этеди. Бу — ючюнчю — эстетика, литература юретиу д. а. к. «Суймекликни кючю уллуду», — дейди ана. — «Ол адамгъа таукеллик, тѳзюм да береди. Дунияда хар ашхы ишге джол ачхан суймекликди. Джашауну, эркинликни суймеселе, аскерде джашла, къазауат этиб, жанларын да бермез эдиле. Джанчыкъларым, суймеклик болмагъан джерде огъур, нюр да болмайды. Ма сизни суйгенден, джуртубузну, халкъны суйгенден айланады быллай боран кечеледе, джанынкъанын да аямай, къазауат этиб, сизни атагъыз».

Хапар айтхан тиширыу геройланы сыфатларын суратлайды сабийлеге. Зейтун бийни зарлыгъын, аманлыкъчылыгъын, зулмулугъун чертеди. Аны аллайлыгъындан «чагъыргъа джукълатыучу уу къошуб ичиредиле да, Бузджигитни ханны эгетлери тутайдыла», — деб, хапарны юзюгюн айтыб, ол затха Сахибджамал къалай къарагъанын билдиреди ана, аны да джырны кесини сѳзлерин келтириб бегитеди. «Ма ол заманда айтханды бу сѳзлени Сахибджамал...» — дейди.

Ай Бузджигит, Бузджигит, —
Кѳб ичинде аз джигит,
Джан чыгъаргъа джетгенсе,
Акъылынг джокъ, мас джигит...

Алай бла, Сахибджамал, айтылгъан ариулугъуну тышында, акъыллы, онглу кыыз болгъаны билинеди: Бузджигитни бек иги шартларын махтаб, сыйлаб, чагъыр ичгенин айыблаиды, терслейди, анга ѳкюнеди — «мас джигит», аны ючюн — «акъылынг джокъ».

Бузджигит алай болгъанында, Сахибджамал кесин ѳлтюрсенин, аны алай (кемсиз) этгенин кѳргенинде, «зар Зейтун да» кесин ѳлтюрсенин, ѳлжюсюн Сахибджамал бла Бузджигитни арасына басдырыргъа осият этгенин, ол таза кыыз бла джашны къабырларына гокка хансла, Зейтунну къабырына эшек чыгъанакъ чыкъгъанларын, чыгъанакъ суйгенлени къабырла-

рындан бир-бирине созулган гокка хансланы, джетерге кьоймай — ёлгенден сора да эки сьойгенни араларын айырыб—тургъанын айтыб, «алайды аман адамы джашауу, иши да. Ол адамлагъа ачыудан, зарандан сора хайыр келтирмейди. Игиликни, тюзлюкню джакълагъан, зорлукъгъа къаршчы кюрешнучю болугъуз, джанчыкъларым. Атагъыз да аллайла боллугъузну сие эди», — дейди ана.

Былай ангылы, огъурлу сьюзюб чыгъады тишируу сабийлерине ариу, бушуулу хапарны. Ол заманда ананы къазауатха кетген эри ёлюб тургъанды. Хапары келгенди, ол кемсиз ачыуун кеси кёлтюрюб, сабийлерине билдириб ачитмай, аяб турады; джашыртын джыламукъларын тегеди, сабийлеге эслетмезге кюреше, хапарны айта баргъанлай, кёзюу-кёзюую бла кёзлерин сюртеди.

Къазауатны заманыны къыйынлыкъларын да, багъалы адамы дуниядан кетгенин, ююнден-джуртундан узакъ, боранда, не кьуйген тюзледе джоюлуб, кёрюнмей къалгъанын да кёлтюрюб, мийик трагедиялы хапарны, суратлау чыгъарманы джасайды кесине, сабийлерине да тишируу, сабийлерин игиге юретеди.

Къыйынлыкъ, адамгъа салган болумла джаныны, саныны къарыуун да аладыла, ауруугъа, ёлюмге да джетдиредиле (майна, Лайпан улу кеси хапарында келтирген халкъ чыгъармада айтылады аны юсюнден). Тёзюмлю, чыдамлы, чыныкъдыргъан да, оюмсуз джашагъанны оюмлу да этеди. Ары дери джашауда бир къауум уллу магъаналы, алай а анга гитче кёрюннген затланы юсюнден сагъыш эте билмегенни алагъа кёзюу ачады. Уллуугъа санаб, джашауун алагъа бериб тургъан нюзюрлери адамгъа къыйынлыкъны кеслери да саладыла д . а . к. Къалай-алай болса да, къыйынлыкъ адамы ачыулу этиучюсю, сындырыучусу — аны хауасы аллай болгъаны — бютеу дуниягъа белгиледи. Бютеудуния литератураны, аны юсюнден айтхан иги чыгъармаларын сьюзген заманда, геройлагъа баш багъа бере, былай айтадыла: «къыйынлыкъланы, инджиулени чегиб, кёлтюрюб, бююлмей, сынмай, адамлагъа къаршчы ачыулу болмай къалады, иги адам шартларын (ары дери юсюнде болган) сакълайды, джумушакъды, халалды, адамлагъа болушургъа хазырды» д . а . к. Алай бла, къыйынлыкъ — сындырыучуду, ачыулу этиучюдю, сынмай,

ачыулу болмай кьалгъан — мийик шартды. Лайпанланы Рашид суратлагъан ана бу кьауумдан болуб кьрюнеди.

Ёзге кьыйынлыкъны кьлтюрюу хал тьезюмлююкден д. а. у. болуб кьалмайды, кьаты джюреклиликден, кесин бек суйгенден да болады.

Кьыйынлыкъ игилик этгени да болады, алай а ол бир кьауум адамланы халилерине кьреди: андан чьрчекле, бьгекле, кьатыла, кеслерин уллугъа кьргенле, инджилгенни ангыламагъанла, бююн онглу болуб, онгу келмегенни аягъындан алгъанла, анга сансыз кьарагъанла, залимле, дуняны джутабыз дегенле д. а. к. джумушакъ боладыла, аз-кьё эсе да, намыс тазалыкъ келеди алагъа.

Суратлау джанындан Рашидни бу хапары кьалгъанларыны барындан эстетикалыды: мийик, ол себеден кьючюча кьрюнюб, алдаулукъ болгъан кьлтюртюу сьз кьуралыулары (абстрактлы патетика, высокопарность) джюкьду мында, тюз, джашауда болгъан кибик, айбатлыкъдан тазаланган тил (простота) бла джазылгъанды. Ол а, белгилисича, Пушкинни заманындан бери да литератураны сайлама суратлау джоругъуду. Аны кьючюнден ананы огьурлу, джууаш, тьезюмлю, сабийлерине джылыулу, абчыгъан джангыз тиширыу юйдегисини кьаласы болуб тургъаны кесгин кьрюнеди, окьуучуну сезимлерине туура тиеди.

Ма Лайпанланы Рашидни хапарларында ачы кьазауатны дагъыда бир сураты, бир битмезлик джарасы. («Портрет бла ушакъ этеме» деген хапар). Былайда да автор теманы бир башха джанындан алады. Муну аллында аны ананы аты бла, аны сыфатыны, джашаууну, халыны юсю бла ача эсе, былайда баланы, атасы урушдан кьайтмай кьалгъан баланы, болумундан кьараб айтады. Джашы энди атасындан тамадады, кеси атады, атасына термилгени, аны кььюрге тансыкьлагъаны, дунядан кетгенине бушууу, джазыкъсыннганы тохтамайдыла (тохтарыкъ да тьюдюле). Атасы бла ушакъ этерге таралады, табмайды атасын, портрети бла ушакъ этеди. Ол ушакъ а ма былай джылаулуду: «Огъай, тышындан сьлешмейме. Джьюрегими теренинде кьаладыла айтыр сьзлерим. Эшитирик тьюдю, сьзюмю: урушлада ёлгенди, кесими тыялмай сьлешеме ансы». Анга кьалай сьлеширге кереклиси да белгили тьюдю — ата борчун толтурурча болмай

кетгенди: «Кимгеча сөлешейим анга? Тенг тенггеча? Огъесе гитче къарнашнычамы эркелетейим? «Атам» деб къалай айтайым кесимден джаш адамгъа?» — дейди автор, замансыз джоюлгъан ата-анала бла, аладан джашау сынам табмай, кеси башларына тууарылыб къалгъан сабийлени араларында джарсыулу болумну джангы бетин ача.

Хапар андан ары, джашауну арты юзюлмезлигини, ол ата-аналадан сабийлеге кече барлыгъыны, сабийле уллу болургъа, неди амал, ата-анала къарт боллукъларыны идеясына таяна джазылады. Ёзге джашлай, тюрсюню портретде ариулай тургъан джашаун джашына саугъа этгенча кёрсе да, автор ол джашау джашха атасына төлемей къалгъан борчу болуб турады — ол да, киши да төлеялмазлыкъ, къайтаралмазлыкъ ёмюрлюк борч. Кетерге керек тюлдюле атала-анала да, ким да джашлай! Ол — джашауну джоругъуна сыйынмагъан, анга къаршчы затды. Аны ючюн бек ачытады.

Алай болса да, деб кёргюзеди Лайпан улу, джашауну ёмюрлюлюгю, ата-бабааладан бир-бирине кече баргъаны дуняда болджалларын таууса, мутхуз бет ала, мыдах бола баргъанлагъа да келтиреди къууанч юлюш («Кёзле» деген хапар).

Лайпанланы Рашид адамны кыйынлыгъын, бушууун, джарсыуун, кёлюн мыдах, джашауну мутхуз этген затланы кёреди. Алагъа джазгъан чыгъармаларында себеб болалса, — иги, болалмаса да, атларын табады, сый береди, кёлюн джапырыргъа тартады, джашауну тюрлю-тюрлю проблемаларын салады, сорууларына джууаб излейди, джууаб этеди. Аллайладыла «Ананы суймеклиги», «Мен коммунистме», «Басмачыны хапары», «Ёрюшге эди джолу» деген хапарлары да.

Джашауну кыйынлыгъы, бушуулугъу таркъайыр ючюн, не этерге керекди, нени эсге алыргъа, не бла кюреширге, не затны болдурургъа, деген соруу, анга бир къауум джууабла бютеу китабны ичи бла ётедиле. Ашхы шартды ол, бек асыулу джолду джазычугъа.

Бу Лайпанланы Рашидни ючюнчю китабыды. Бир — сабийлеге джазылгъан китабды. Экинчиси — «Джолоучулукъда». Андан сора Лайпанланы Рашид, Къарачайны онглу адамларыны бирини—Ислам Къа-

рачайлыны джазгъанларын излеб, джыйыб, джарашдырыб, улуу китаб чыгъаргъанды. Ол окъуучугъа, артыкъ да джаш тёлуге, ашхы саугъады.

Адамны аяргъа

Сылпагъарланы Кулинаны биринчи китабы («Кёмеуол», Черкесск, 1974) чыкъгъанлай, кесине бизни эсибизни бёлдюртген эди. Не ючюн? Адамны халисин, джюрегини-джаныны энчи джашауун, адамланы бир-бири араларында болумну эсли кёргени, тинтерге, суратларгъа тырмашханы бла.

Бу литератураны чынг кыйын джаныды. Адамны ишинде, къуллугъунда кесин къалай джюрютгенин, ол борчларын къалай баджаргъанын, анда дауланы (конфликт) д. а. к. юсюнден джазгъан, муну бла юйдеги джашауну юсюнден джазгъанны, анда психология тинтиуню, тенгleshдирген да этмезча, тынчды. Аны ючюн, производство кёргюзтюлюб, психология чыртда кёргюзтюлмеген литература чыгъарма болмагъанлыкъгъа, производствону, къазауатны, геройну джашау джолуну юсюнден, не история темагъа джазылгъан повестде, романда, хапарда, не драмада, бир къауум авторла, кеслери эслемегенлей, аны — психология тинтиуню — баш-башы бла барыб, адамны ишин къалай этгенине, бир кесеги да — кесин къалай джюрютгенине (действие) кёчюб кетедиле. Аны халисин, джаныны-джюрегини болумун, джашаугъа, адамлагъа къалай къарагъанын, аладан не излегенин д. а. к. тинтиуде хазна мычымайдыла.

Авторну акъылын-эсин бу затла кючлеселе, ол аланы къатлары бла озуб кеталлыкъ тюл эди! Баджарыргъа эбинден келмесе да, айтыргъа, суратларгъа кюреширик эди. Кюрешсе уа, фахмусу болгъан юренник эди, болмагъаннга, белгилисича, — амал джокъ.

Адамны атламы, кесин джюрютгени да психологиясына кёре болады, аны кёргюзтюр муратда джазылады аланы юслеринден, алай а ол азды адамны кёргюзтюрге, литературагъа.

Психология тинтиуню къарыусузлугъундан болады прозада чыгъарманы къарыусузлугъу.

«Орундукъда сыртындан тюшюб, талайны сагъышланыб тургъандан сора, Владимир сабыр айтды:

— Назир, кесиме джетмеген затха кесими ура эсем, кеч, алай а сени былай ауур ахсынниганынгы кёрсем, джюрегим ауруйду. Игитда, хар адамда бушуу, кьууанч да болады, ким да инджиуно ауурлугьун кеси джюрюталса сюеди. Артыкъсыз да биз, эркишиле, ёчбюз анга. Алай а джюрек инджиуно ауурлугьу чакьлы сууукьлугьу да барды. Джюрекни бузлатыб, ол кьой, юшютюб, сезим кьонмазлыкь этиб кьояргьа боллукьду. Ол хадаус тьойомчекни бираз седиретсенг а, тенгинги исси кьайгьырыуу аны онглаб, джылытыб, сора ол, билезик кьыппа седирегенча, чачыла, устукку-устукку юзюле, таркьяя барады», — былай башлайды Сылгагьарланы Кулина «Кьобанны джагьасында» деген хапарып.

Узакь-узун созмай, — джюрекни инджиуон тутуб кьояды автор. Олсагьатлай адамны джашауунда чынг магьаналы затланы бирини юсюнден айтылгьаны, чыгьарма нек джазылгьаны билинеди, окьуучуну эси хапаргьа сингеди. Адамла бир-бирине кьалай кьараргьа керекли болгьаны, сёзсюз, бегитиледи — джан аурутургьа керекдиле! Ол, инджилгеннге башха мадар болмагьан джерде, — дарман-дарыды.

Тенги алай иги, деменгили айтханлыкьгьа да, Назир хапарын терк башлаб кьоймайды—ауурду хапары. Алай болса да ышангылы тенгини кьайгьырыуундан, болумлу сёзюнден джюреги бир кесек джылыу ангылайды, джаш джарсыууна себеб излейди: «Айтханымьмы эштмеди, огьесе энтда биягьы сагьышха кёмюлюбмю кетди дегенча, Владимир, башын кёлтюрюб, тенги таба кьарагьанында, Назирни джут тынгылаб тургьанын таныб, кёлюне асыу болду».

Бу сёз баргьан заманда Назир канал кьазгьан джерде ишлейди. Ары дери педагог болгьанды.

10-чу классда заманында биргесине окьугьан кьыз Зурум бла бир-бирлерин джаратыб, экиси да ариу, таза иннетли джаш адамла, джюреклерин бир-бирине ачыкь этиб, насыбларын сакьлагьандыла. Назир педагогика институтха окьургьа киргенди, Зурум элдеринде воспитатель болуб ишлегенди.

Бир кюн Зурум, ишини юсюнден шахаргьа барыб, ызына кьайтыргьа тебреген сагьатда, эсинде-бусунда болмай тургьанлай, аны кьачыргьан этедиле. Ала, адетдеча, юйюне кетсе, ат-бет аталлыгьындан кьоркьуб, кьалыб кетерикди, деб базадыла. Зурум ол зат-

ны къатына да къоймайды, адамлары келиб, юйге къайтарадыла.

Зурум хапарны толусу бла Назирге джазады. Назирни анга ышанмагъанлыгъы болмайды. Аралары, алгъынча, ариулай къалады.

Назир, институтну бошаб, кеслерини элге буюрулуб, ишлеб башлайды. Арагъа сёз, сырсыз хыйла-лыкъ киреди. Аны этген Зурумну ызындан айланган школну лаборанты Харун болады. Назир, Зурум анга тюзюн джазгъанына, алдамазлыгъына ышанса да, аккыллы болады, Зурум бла сёлешген да эталмайды.

Быллай къуджур болум узакъгъа созулуб, онсуз этгенинде, не болса да, ачыкъ болурун излеб, Зурум Назирни сёлешдиреди. Назир анга ишекли болгъанын ангылагъанында, ажымсыз, чынг мийикге тутхан адамыны алай этгенин, кесине да ишек этилгенин сы-йындыралмай, Назирден айырылады. Аллай акъылны кечерик тюлдю.

Айтылгъанны суратланнганы уа къалайды китаб-да?

Бир къауум джерлеринде сезимле бек ийнамлыдыла. Назир Зурумну кёрюрге къалай излегени, сёлеширге къалай уялгъаны, анга биринчи гокка ханс букетни къалай джыйгъаны, къалай элтгени, андан сорагъы халы, тёртюнчю кюн экзаменде Зурум анга «шпаргалка» узатханы, дагъыда аны кибики.

«Къайдан келди эсе да, бир оюм мыйыма чалышыб, юйге гузаба джетдим.

— Келин, меннге бир букет керекди... — Ол меннге сейирсине къарады. Сора ангылады.

— Да аллай букетни адам кеси къолу бла этеди. Букет, ол — джазыучады, аны башха къолгъа ышаныргъа джарамайды. Кесинг къурашдыр, майна, гюллеге кир да.

— Айхай, ашыгъама, букет эте да билмейме.

— Этиб кёрсенг, билirse.

Амал неди? Джыйдым букетни, къаллайла этдим эсе да, ингирги тейри джарыкъда, ашыкъ-бушукъ эте. Сызылыб джетдим акъ юйге, шош арбазгъа акъырын кириб, арт терезеге бардым.

...Букетни Зурумну кесине ким базыб узатырыкъды? Терезеге салыр ючюн, терезени ачаргъа керекди. Тыкъырдатсам а — илгенир, къоркъар. Меннге сырты бурулуб, печни къатында китаб окъуй тур-

гъанын кёреме. Мени къараб тургъанымы сездими да, Зурум бурулуб терезе таба къарагъанлай, букетни форточкагъа силдеб, хунаны башы бла секириб, думп болдум...»

Повестни бир къауум башха джерлери — айтылгъанны кесинг юсюне къараб тургъанчады. Зурумну къалай къачыргъанлары, элтген юйлеринде къалай тюбегенлери, юйюне кетерге деб, джылау, дьгалас болуб тургъанлайына, джукъгъа да къулакъ иймей, анга къалай селешгенлери, д. а. к.

«Зурумну аллына кенделен тюшген «Волганы» олсагъат ал эшиги ачылыб, чырпабаш джаш бери силкинди.

— Эгечим, джолунг болсун!

— Сау болугъуз!

— Къайрыса, аллах айтса?

Къайда джолукъгъанма мен бу адамгъа?.. Хы, ма рабкоопну шоферу Салих шойду.

Ёмюрде селешген адамым тюдю, сора мешнасын келтириб аягъыма нек тирейди? Мен ызыма ыхтырылыргъа башлагъанлай, «Волганы» арт эшиги ачылыб, бир ышарылгъан тиширыу сыфат сыбдырылыб чыкъды. Райбыткомбинатда ишлеген Тауджан.

...Тапыш тиширыу кёргенимде, кёл басыб, мен да кесими ышармыш этдим.

— Юйге болурса, Зурум? Джапынг алайгъа ушайды. Кёрюнмейсе, мен а, тоба, сеннге тансыкъ болуб ёле эдим, — деб ийнакълады, — ол сёзюбюз да сёзлей тура болур, аллах айтса, не-е?

— Сёзюбюз сёзлей игитда турады, — деб шагъатлыкъ этдим мен: кёб болмай Тауджаннга чепкенкостюм тикдириге келирге келишгеним эсиме тюшюб. Тауджан бизге къулакъ тикген таксист бла аны къатында олтургъан токъ тиширыугъа, учаргъа излегенча, ойнай тургъан кёзлерини къуджур къарамын бирчик силдеб, дагъыда джоуюлдеб башлады:

— Тоба-тоба, тансыгъымы бир алдым. Озуб баргъанлай, сени эсегенимде, Салихни кёймай бери бургъанма. Юйге эсенг, кел, бери мин, биз да арыбыз. Джол узуну джаншарбыз, айтырым...

Мени джаншаргъа талпыгъан джерим джокъ эди.

— Сау болугъуз, мен автобус бла барырма.

Тауджан кёлкъалды сыфатха кирди:

— Оу-оу, сора сен а, энтда алай кызбайлай, тар-

тынчакълай тураса, насыблы. Мени таный шойса да, хадаус. Мин бери, ансы кѣлом кѣаллыкѣды, — деб, ол, агъаз тешике киргенча, сугъулуб ызына кириб, меннге да орун кѣоя, олтурду. Мени аккыллыгъымы кѣрюб:

— Айтама да, биз да ары, сизни элге, барабыз. Атамы кѣарнашы, Халит, келин келтиреди. Туура орамыгъызда тюшерсе. Салих да уллу ана кѣарнашынг шойт да».

«Айтылгъанны кесинг юсюне кѣараб тургъанчады» десек да, ол азды: болгъан затны юсюне кѣараб тургъанлыкѣгъа, болумну, джазыучу кѣргенча, былайда ол суратлагъанча, кѣраллыкѣ тюлсе. Мешнадан джаш «кѣарады» демей, «силкинди», дейди. Ол дюргенликни, аны Зурумгъа озгъун хали кѣрюннгенин, къызгъа не эсе да бир табсыз хал хазырланганын белгилейди. Дагъыда сейири ол джангыз сѣзню: артда билингенине кѣре, Салих Зурумгъа джаулукѣ этмегенди — кеси разылыгъы бла элтедиле деб тургъанды, алай болмагъанын ангылагъанында, къызны кѣутхаргъан да ол болады. Алай а, айтханыбызча, была бары да артда боладыла. Аллында къыз муну билмегенди. Салих да, аны билмей, кесин юйлю тенгча, къызгъа игилик этгенине ышаныб, эркин, кѣууанчлыкамсык джюрютеди. Хапарланганнга уа, хапарчы не кѣзден кѣарай эсе, окѣуучу да ол кѣзден кѣараргъа керекди. Салихны не мураты болгъаны окѣуучугъа аллында билинсе, былайда литература хапарны хапарлыгъы кѣаллыкѣ тюл эди. «Волганы» мюйюшден «шуу деб» чыкѣгъаны, Зуруму аллына «кѣнделен тюшюб тохтагъаны», джаш аны къызны «аягъына тирегени», къыз олтургъанлай, «Волга» «гузаба бурулуб, энишге сюзюлгени», андан сора да джолда Салихни, мешнасыны джюрюшюню бир-эки минутка тюрленгени башында айтхан сѣзюбюз бла бирге билир-билмез, мардасында эслетилген иги литература суратлау амалладыла.

Мешнадан чыкѣгъан тиширыугъа «ышарылгъан тиширыу сыфат», — дейди автор. «Сыбдырылыб чыкѣды», ызына олтургъанына — «агъаз тешике киргенча, сугъулуб, ызына кириб», — дейди д. а. к. Хапарчы Тауджанны юсюнден айтханы бары да асламысына, былайда да тереннге кирмеген, кѣзюнгю ала турмагъан, тамам мардасында келген селеке халдады:

кыызгъа эрши кёрюннгенин да ангылатады, Тауджан-ны не зат адам болгъаныны да бир кыйырын ачады.

Былайда марданы магъанасы буду: кыыз, быланы аякъ алышларын джаратмагъандан ары джанында, Тауджанны толусу бла бетин ачаргъа — бусагъатда айтылгъандан осал айтыргъа алкъын хатасын кёрмегенди, муратын билмейди. Зурумну, юйюне элтмей, элтир джерлерине элтиб, болум ачыкъ болгъанында уа, хапарчыны сёлешгени (чыгъарманы тили) башха тюрлюге — хыныгъа, ачыкъгъа бурулады, кёлундегин джашырыргъа, бет этерге кереклиси къалмайды.

Джазыучу геройланы кеслерини сёлешгенлерини юсю бла суратлаудан да бир юлгю:

Зурум мешнагъа олтуруб бара тургъан заманларында, Тауджан бла биргесиндеги къатын сёлешедиле.

« — Тоба, Хашыу, къралны, джамагъатны да сен сауа эдинг, энди сени эмерик да чыкъды, къалай боллукъ эсе да хыйсаб.

— Кёрюр зарауатлыгъым сени тойдургъан болсун. Мен башымы джула билиученме.

— Да сеннге алкъын менича гадура тюбеген болмаз эди.

— Чыпчыкъ аугъа тюшсе, неге да табылыр бир мадар.

— Огъай тоба, саханнга бир гыртчы затны тюртуб къутулургъа излеме. Изинни толтура билген — артмакъны къагъа да биледи.

— Къайдам, чемер тигиучю эсенг, тикгенинг сёгюлмесе...

Сора экиси да харх этиб кюлдюле».

Бу тиширыула — персонажла тилни билмейдиле, уста сёлешалмайдыла, къарачай литературада (поэзияда, прозада да) чомарт къуюлгъаныча, штампланы — тебленген сёзлени джаудуруб барадыла, къарачай тил джарлыды, деб а айтырыкъ тюлсе, бир къауум джазыучула къайры къарай эселе да!

Бир бёлек тизгинде эки адамны ичлеринде не болгъаны, джашауда не этгенлери тюбелек ачыкъланыб къалады. Биреуню джашауун аякъ тюбге салыб теблегенни «тjou» дегеннге да санамайдыла. Биреуню баласыны джюреги-джаны бла ойнайдыла. «Бизнича бир тиширыу, ана джарсыуларын чегиб, ёсдюргенди, кыйынлыкъ салмайыкъ, бизникине алай этселе, къалай боллукъ эдик?!» — демейдиле бир да къуруса

да, башха адам шартлары болмагъандан ары. Къызны юсюнде сатыу-алыуну бир-бири бла ачыкъ бардырадыла.

Иги селешмейдиле, ёзге тиллери уа устады! Оюмлары кечилірча тюлдюле, сыйсыздыла, ёзге, ангылары, терсине бурулгъанды ансы, дуппукъ а тюлдю, джитиди. Бир-бирине оздурмай, сагъыш этиб къыйналмай, сёз табмагъандан абынмай, къалай сейир келтириб барадыла джууабларын! Джитини литературада джити суратларгъа болмаймыды? Литература — усталыкъды. Аманлыкъда джитилеча, иги акъыллары джитиле да болурла да халкъны арасында! Къуру бир кере автобус бла джолоучулукъда тынгыласанг да, сейирсиндиреди бир къауумланы акъыл сёзлери! Халкъны арасында болургъа, селешгенине эс ийиб тынгыларгъа, сёзлени джыяргъа, халкъны акъылын хайырландырыргъа керекди джазыучу, деб аны ючюн айтадыла уллу литератураланы барында да эртдеден бери! Уллу джазыучулары арасында алай этгенлени юлгюлери да белгиледи литератураны историясында.

Быланы барын да Кулина толусу бла толтургъанды деб айтмайбыз. Кеси билиб, билмей эте эсе да, джазгъанында быладан юлюш барды, тюз джолну башлагъанды дейбиз. Иши уа аллындады. Былайда белги берген шартларын мындан ары кенгерте, ёсдюре, бегите барса дейбиз.

Зурумну элтген юйлеринде бютеу мынга айтылгъан затны, Салих бла Хашыуну диалогларыны джазылгъаны да бек игиди.

Хапарны башха геройларыны селешгенлеринде бек ашхы оюмлары барды. Назирни келинини биз башында келтирген сёзлери. «Адамны соймеклигини багъасы кесини багъасына кёре, анга тенгиш болгъанына мен ийнанама... Ким да кеси адамлыгъына кёре сюе биледи» (Зурум). «Айтырынг кёб болуб, джукъ айталмай тынгылау — къыйынды. Ол айтылмагъан затла, ташла ёсюмню басыб, хыбыл, чыркым этиб къойгъанча, джюрекке къаланыб тохтадыла. Аладан арытылыргъа керекди...» (Бу да Зурум). Дагъыда аны кибик.

Ахырында биз айтыргъа излегенни да, литература ишни да чынг къыйыны — тилни суратлау кючюню, кючсюню юсюнден къошарыбыз.

Прозаны да, поэзиядача, башхасы джокъду, кеси-

ни штамплары — тебленген сёзлери, айтыулары кёбдү. Аллай тилди не иги оюмланы айтыргъа излеген чыгъарманы да къарыусуз этген, джукъгъа тийишдирмей къойгъан.

Сёз ючюн, Назирни Зурум бла кесини юслеринден хапар айтханыны бир кесеги.

«Билмейме ол бизни бир-бирибизге кючлю илешдирген сезим къачан, къалай джаратылгъанын.

Эшта, бизден кёб заманны кесин бугъундуруб, теренде уюб тургъан болур эди ол. Экзаменле джууукълашханларында уа, мени кесим да ангылаялмагъан бир сейир тукъум сезимле байлаб, джашаууму юречек джюрюшю тюрлениб, мени армау этиб башладыла. Бир хыны болама, бирде уа, бир белгисиз къууанч мени къанатларына къондуруб, насыбны тенгизи таба учуруб баргъанча, къайдагъымы да билмей, терен сагъышланы, татлы умутланы толкъунларына кёмюлюб, дуниямы унутама. Бары да мени хоншу орамда алашаракъ акъ юй таба ышырадыла. Алайы бла кюнне ненча кере оза болур эдим? Билмейме, «Ушагъыусуз кёрюнмеймиди, дуркъучу ёгюзча, былайда тегерек айланыб тургъаным?» — дерге башым дже тишмейди. Ары озуб кетиб, мийик дуппургъа минеме, китабларымы джайыб, биразны элни башындан къараб турама. Сора ызыма тебрейме.

Эслейме: ол акъ юйню арбазында неда терезесинде Зурумну кёрсем, бир тели дженгилликге берилиб, чабыб ёрге-ёрге чынгаб, элни кюлдюре, сабийчикча, зауукълу ойнарым келеди. Къобан таба кетиб, аны джагъасында къадау сослан ташланы бир мийигирегине ёрлеб олтуруб, толкъунланы оюмсуз оюнларына къараб турама.

Ингир ала, бетлери ачылмагъан китабларымы къолтукъгъа уруб, биягъы джол бла, биягъы терезеге арала, къайтама».

Сюймекликни адам кеси эслемегенлей джаратылгъаны, аны юсюнден тамам былайдача (ал сегиз тизгинде), бу сёзле бла («ол сезим къалай джаратылгъанын», «сейир тукъум сезимле байлаб, армау этиб» д. а. к.) джазылгъаны къарачай литературада джокъ эсе да, орус литературада бек кёбдү, штампды, ол себбден айтылгъан сезимни окъуучугъа сездирмейди — ийнандырмайды. Экинчи айтымны уа, ариу мийик халда айтылгъан мураты болгъанлыкъгъа, сүй-

меклик «кесин бугъундуруб» тургъаны келишмейди: суймекликни юсюнден, джаны болгъан затхача, айтыргъа боллукъ эсе да, ала муну къайгъысын этедиле, ансы мынга аланы къайгъыларын этерге, «джашырылыргъа» кереклиси джокъду; «...бирде уа бир белгисиз къууанч мени джаш къанатларына къондуруб» д. а. к. — бу айтым, джаш автор умут этгенча, мийик сезимли сёзле тюлдю, керексиз омакъ, магъанасыз къуу сёзледиле (высокопарные красоты), аны юсюне да тебленген сёзле, айтыуладыла.

«Бары да мени хоншу орамда алашаракъ акъ юй таба ашырадыла» — «ариу», «мийик» сёзю да болмагъанлай, бу тюз айтыуну суратлау белгиси барды, айтылгъан юй сезиледи, кёрюнгенча болады. Мындан ары да «акъ юй» хапарда талай кере къайтарылыб айтылады да суратлау деталь болады. Андан сорагъы бёлек айтым да («Сора ызыма къайтама» деген къошулуб) алайдыла — геройну халын ачыкъ кёргюзтедиле. Былайда геройну не этгени, кесин къалай джюрютгени тюз, кёлтюртюу шартлары болмагъан сёзле бла айтылады, штамп джокъду.

Андан ары дагъыда штампла келедиле: «бир теги дженгилликге берилиб, чабыб, ёрге-ёрге чынгаб, элни кюлдюре, сабийчикча, зауукълу ойнагъан» — была бары да кимни да ауузуна чынг алгъа келген, тебленген, бош, сай сёзледиле, джукъ магъананы да кёргюзтмейдиле.

Андан ары, сёзле кеслери огъай, геройну суу джагъагъа барыб, ташха олтургъаны, толкъунлагъа къарагъаны да штампды. «Къадау сослан таш» дегенни чыртда къоюб олтурургъа керекди! Эсебсиз штампдыла бу сёзле. Андан эсе ташны кесин айтхан игиди. «Толкъунланы оюмсуз оюнлары» да аны кибики. Аны тышында да толкъунлагъа «оюмсуз» дерге герой асыры джашды, джюрегин джангы сезимлери сагъышлы этгенликге, бираз кыйнагъанлыкъгъа, ол алкъын оюм, оюмсуз не болгъанын билмейди, таб айтыб эште да, билаллыкъ тюлдю.

Бу юзюкде ахыр айтым ангылатады айтылыргъа керекли сезимни. Штампы джокъду. Къайгъысы дженген адам китаб окъуялмагъанын биз билгенликге, автор да геройну халын окъуучуну кесине белгили затны юсю бла ангылатыргъа излеген болмаса, бир джангы зат ачханча, аны ариу, терен суратлагъан

мурат бла, ариу, мийик сёзле келтиреме деб, аланы орнуна кёлтюртюу, штамплы сёзлени кесине кёзбау этмейди. «Биягъы джол бла биягъы терезеге» деген да анычады.

Ма алай, была кибик кёб затладан чыгъады суратлау литературада хар сёзню суратлау кючу, кючсюзлюгю, орну, орунсузлугъу. Бек къыйынды аланы табхан, ёзге табаргъа керекди: джазыучу быланы ангысы, сезими бла да ангылагъынчы, къыйыныны толу багъасы чыгъарыкъ тюлдю.

Аланы юсюнден кёб зат, теориядан тышында, уллу джазыучулары литературада юсюнден джазгъанларында барды. Аланы къармагъан, чучхугъан, эки кере, он кере да, кереклисича бир, окъугъан башына хайыр аллыкъды, сёзню джюрютюуге юренирге боллукъду.

Сылпагъарланы Кулина джашауну, адамны халын кёре биледи. Кёргенин суратлай, кёргюзте билиуде да сёз салмазча джетишимлери барды. Тилни юсюнде кемликлерине къараса, джазычулукъ джолунда ол бек онглу атлам боллукъду.

Тилни кемликлерини юсюнден биз джангыз бир юзюкню тинтгенбиз. Хапарны бютеу алай тинтерге кишини кёолундан келлик тюлдю. Аллай адет да болмайды, кереклиси да джокъду. Тинтилген юзюк неда бир бёлек юзюк юлгю боладыла. Къалгъанын, анга кёре, хар автор кеси эслерге керекди. Бир хапарда къой, бютеу китабда. Башха китабларында да. Башха джазычула да бир-бири юсюнден джазылгъаннга алай къараргъа керекдиле — ол литературыны, критиканы, литературоведениени джоругъуду. Къарачай литературада хар джазыучу сынгар кесини юсюнден джазылгъанны элтеди кесине, башхаланы юслеринден айтылгъанны джетешмеген джанын къуру алада болгъаннга санайды.

«Къобанны джагъасында» деген хапар, китабны ал бетинде басмаланнганы бла къалмай, тилини болумуна, темасына кёре, керти да биринчи хапары болур авторну, дейбиз. Муну тилини, былайда айтылгъанча, бузугъу асламды. Къалгъанларында азды, къысха хапарларында уа джокъду.

Алай болса да, «Къобанны бойнунда» деген хапардан этилген чыгъым бек уллу магъаналыды. Эки тюз, таза адам, узакъ-узун излемегенлей, насыблары-

на кёре бир-бирлерин бир элде, кеслерини школда табадыла. Насыб а джокъ, аны орнуна — уллу джарсуу! Нек! Не ючюн? Халисизле, сатлыкъла, асылсызла къатышдыла, джыртдыла төрт жанларындан. Бир къауумлары къызгъа зорлукъ этдиле. Башхасы джашха ууун ийди. «Назир, сен юйде болмагъанлы, кёб тюрлениуле болгъандыла. Биягъы сен башынгы Зурумгъа атарынг хакъды. Алай а ашыгъыб, джашауунгу дардагъан этиб сирелме. Иги сагъыш эт! Эркишиге — сыйсызлыкъдан эсе, ёлген игиди! Шохунг».

Ма быллай записка джазгъанды школну лаборанты Харун Назирге Зурумну къачыргъанларыны юсюнден. Кеси уа—Зурумну ызындан айланыб, келечилик айтыб. Дунияны юсюнде эм кир затланы бири! Алай болса да, баш чурум былада тюлдю, геройну кесиндеди. «Къалай болады алай? — муну абындырдыла, бу къыйынлыкъ джетген адамды», — дерге боллукъдула. Тюздю, абындырдыла, къыйынлашады, алай а... Назирни терслиги ол къыйынлашханындан билинеди. Кесини насыбын тас этгени бла къалмай, таб андан бек Зурумну — хатасы болмагъан, джюрегин анга ачхан, насыбын анда кёрген джанны къыйынлашдыргъанына кюеди.

Кир запискагъа ийнаныб къалмагъанлыкъгъа, Зурумгъа ишекли болгъанды ол!

Записканы сюзеди, ары-бери аудурады, сагъыш этеди. Ёзге чырмауукъ оюмладан ычхыналмайды.

«Садыр сууну уртлагъанча, джыйырылдым. Не дерге билмей, мен сер болдум. Неди бу? Кимди шохум? Ол мени джашауум дардагъан болуруна къоркъгъан шохум? Атын кёргюзтюрге къоркъгъан, тюзлюкню багушда излеген къызбай генезирмиди, огъесе мени сюрюнкюрюмю суймеген адаммыды? Волумлу адам болса, бетден бетге нек сёлешмейди? Къагъыт бускакны артына нек бугъады? Зурум бла ачыкъ сёлешейим.

Алай а, Володя, къурум—джабышмакъды. Кесими не джаныулаб кюрешсем да, аккыллыкъны джюрегимден къыстаялмадым. «Эркишиге — сыйсызлыкъдан эсе, ёлген игиди!» Бу сёзле, маджа къуртча, джюрегими кемириб, халеклик салыб башладыла. «Зурум меннге толу джазмагъан болур, джашыргъан болур...» «Зурум сора аллаймыды да? Къалай ишекли боласа анга?» Биягъы акъ юйге джууукълашыб, ызыма къайтыб, кетиб турдум.

Сау ыйыкны кечигиб чыккыдым ишге. Зурумну кѳргенимде, аны ачыкк кѳрамы мени саггышымы чачды, кѳл берди. Ачыкк сѳлеширге уа базмадым. Тюзю, не деб, кѳалай сѳлеширге билмей эдим. Кѳыйынды, Володя, аллай барамтагѳа тюшсенг. Кѳаллай бир нафсы, оюм керекди».

Кѳыйынды муну юсюнден сѳлешген, уллу нафсы, оюм керекди. Кѳыйынды быллай барамтагѳа тюшсенг! Алай а бу, институтну джангы бошагѳан джаш адамда, кѳуру Назирде огѳай, бютеу адам улуну арасында джетишмеген, кѳб чексиз джарсыулагѳа келтирген шартды. Быллай болумда адамгѳа керти кереклиси — тюшме быллай барамтагѳа! «Нечик?» Олму тюшдю?! Тюшюрдюле», — дерик болурла мынга кѳб тубей тургѳан мизам бла кѳарагѳанла.

Тюшюрсюнле, сен а тюшме! Азмыды аман адам! Аман кѳуру да аманлыгѳын этеди. Ала тюзлюк бла джашаргѳа болумлары джетмегенледиле, акѳыллары, ангылары кѳыяулуладыла. Сен кѳыяулагѳа нек ышанаса? Кертиди, была кѳыяулула болгѳанлары алай белгили оюм тюлдю. Аманлыкк этгенлерин бек джашырадыла, эте биледиле аны: алайсыз кѳалай алдаялыкк эдиле? Алай болса да, барды барамтагѳа тюшмезча амал: ким не айтса, анга ангарылыб барыргѳа кѳалай болады? Артыкксыз да аны ким болгѳанын да билмегенлейинге?! Быллай адам ышаннгылы джашау нѳгер кѳалай болаллыккды?!

Чынг алгѳа, кесинг таныб, билиб, бир-биринги ангылаб, багѳалатыб тургѳан адамынга ышаныргѳа керекди. Керти адамгѳа Зурумну юсюнден джазылгѳан кир затны сѳлешиллик этиб айланыргѳа да тѳыйыншлы тюл эди. Атсыз (таб аты бла да) записканы элтиб, кимни юсюнден джазылгѳан эсе, анга тутдуруб кѳойгѳандан тынч не бар эди? Бир тилли болуб, аманлыккчыланы кѳуру джуртха кѳаратыб кѳояргѳа керек эди! Зурум тюзюн айтмаз дебми кѳорккѳанды Назир? Хо, барды ол да. Зурумну таза болгѳанын кесини ауузундан эштгенинден сора да: «Сен тюз эсенг, ала айѳыларына джолугѳургѳа керек эдиле», — дейди ол. Быллай ишекли адам киши бла да джарашырыкк тюлдю, тиширыугѳа насыб берлик, кеси да насыблы боллукк тюлдю — Зурумдан башха кѳызгѳа тубесе, анга аман айтылмазлыгѳын ким бегиталлыккды?!

Экинчиси: аманлыкк кечилирге керек тюлдю деб

билдиреди автор. Кирле — эки бетлиле, кызыбайла боладыла, кеслерин бек суюдиле. Аманлыккыны да этиб, дагыда чабыб законнга-джолгъа айтмагыыз деб, тилекчи болуб, джалынчакъ болургъа уялмайдыла! Игиле джумушакълыкъ этедиле. Аманлыккычыла тилегенлеринде, Зурумну адамлары аланы айыбларына джолукъдурмай къоядыла. Аны таягы Зурумгъа тиеди, аны кыйынлыккыны чуруму болады.

Сылпагъарланы Кулинаны, бу хапардан башлаб, бютеу творчествосуну (прозасыны, поэзиясыны да) баш джолу бла баш магъанасы белгиленгенди: адамгъа амалсыз аяулу къараргъа керекди. Джюрекке салынган джара, терен болса, хазна бителмейди, аманлыккычылагъа минг налат, игилеге — дерс: сакълыккы, керек джерде орунсуз адеблилик этмей, тюзлюккю ахырына джетдирирге, инджилгенни толусу бла джакъларгъа — алайсыз кыйынлыккыла боллуккыдула! — деб билдиреди автор.

Мынга Кулинаны «Кёмеуол» деген хапары шагъатлыккы этеди.

Институтну джангы бошагъан джаш устазыны — Суфият Керимовнаны — башчылыккы этген классында, алтынчы «А»-да, школлада «кыйын сабий» деучюлеринден бири — Сагъит окъуйду.

Керти да кыйынды Сагъит. Ма былайды болум:

« — Дерс айта тургъан кызычыккы бошагъанында: «Тамараны айтханына къошары болгъан? — деб сордум. Класдагыла, джуккы айтмазгъа келишгенча, бирден тынгыладыла.

— Ауузугъузда къууут джуммаккыларыгъызыны джута киригиз, хадаушла! — деб ышарды Сагъит.

— Сагъит, айтырынгмы барды? — дедим, орунсуз кюлюккы къабынырын ушатмай.

— Ой, къоюгъуз, мен бир бош затны къайтара да чайнай тургъанны суюмейме, — деб джууаб берди Сагъит.

— Алай дегенинг?

— Ангыларгъа суйген — ангыларыккыды!

Аны бла бек эслеб сёлешмесем, тиклик тереннге кетерин эсимде тута, джуудурараккы айтдым:

— Да барынг да нени да ангыладыгъызы эсе, ол игиди. — Сагъитни джууаб этгенин сансыз этдим».

Былайда кысха огъуна сохтаны портрети бла бирге устазыккы да ачыккыланыб башлайды. Не заман-

да не айтырын, не этерин билиуден хапары болгъан устаз. Бир талай абзацны энишгеракъ а хапарчы — автор былай айтады: «...мен устазгъа эм керекли инструментле: билим, сабырлыкъ, эблилик — деб, джюрегими алайгъа байлайма».

Алай бла джаш джазычу устазны къаллай болургъа кереклисинден да героиняны ишлегенини, кесини ауuzu бла айтханыны юсю бла окъуучу эсге алырча бек джараулу юлгюле кёргюзтеди. Устаз бла сохтаны, ата-аналаны араларында болумну юсюнден да талай акъыллы оюм айтады.

«Алай а къалай тынчды устазны джюрегин къыйнагъан! «Устаз да, къалгъанлача, къууана да, къыйнала да, инджиле да билген адамды. Алай а ол башха тюрлю адамды. Джюрегинде биз джашайбыз. Устаз бизни джашауну адамгъа тыйыншлы, алдауукъсуз, деменгили атлауучуна ёрлетирге тохтаусуз кюреш бардыргъанлай турады. Аны керексиз сыркыулугъубуз бла, эбсиз, дюрген сёз бла джюрегин къыйнагъаныбыз адамлыкъсызлыкъды», — деб сабийлени эслерине келирге ёч тюлдю. Огъай, аланы ангыларында алкъын «кесимлик» асыры кючлюдю, кеслерин асыры оздуруб бек суюдиле. Кеслерини сезимлерин не джанындан да чучхуб, чача-тёге, неда тамам тереннге асырай, айландыра да ийнакълай тургъан болмаса, тамада адамлагъа бираз эс бёлюб, кеслерин аны бла къыйнаргъа суюмейдиле неда бошамайдыла».

Кеслери къайгъылыдыла, андан бошамайдыла. «Бир джаны бла уа: межам ишлеген кимни джарлыгъын да алай сан этиб кюрешмейди, кесини ишине къадалыб тургъан болмаса. Алай а межам ишлейме, аллай къыйын кёзуюумдю деб, таша, туру да болушуб кюрешгенлени бюсюреуюсуз, аяусуз этергеми керекди?».

Ангылаяллыкъмыдыла эке сабийле бу затланы? — аланы джылларында, кеслери уллула чекгенни чекгинчи, уллуланы къайгъылары, бушуулары, къууанчлары сабий ангыгъа джол салаллыкъмыдыла? «Биз а, уллула, — дейди автор, — бу «межам ишлегенлеге» асыры кёб кечим салабыз, кеслерине тыш адамы кёзю бла къараргъа иги юреталмайбыз, деб келеди кёлюме. Джашау а марданы излейди».

Кеслерине тышындан къараргъа юретирге болукъмуду? — билмейбиз. Ёзге, юрете кетсенг, адам

сабийликде хар нени да дженгил алады, бек кёб игиликге юренникди. Тюз юйдегиде ёсген, тюз юретилген сабийле уллуланы джазыкъсына, кеслери эталгъан ишни уллулагъа айтдыртмагъанлай эте, аланы къолларындан ала — аяй, кеслерини орунларын, борчларын ангылай биледиле, адетни, намысны юретилгени чакълы бир сакълайдыла. Быллай юйдегиледе уллулагъа джууаб этген адет болмайды.

Киши адам бла сёлеширге тышсе, къарачай сабийле, кизна къалмай, бары тартынчакъ боладыла. Керексиз тартынчакълыкъ иги да тюлдю, школда алай болса, дерсни айталмайды, кеси да ёмюрю джунчугъанлай турлукъду, артыкъ кыйналгъанлай. Андан къалгъанын а юйде тутхан адетлерин школда тутаргъа, устазлагъа кеслерини адамларынача къараргъа нек болмайды? Устазла, билим бергенден тышында, сабийлени иги халиге юретирге кюрешедиле, аланы юйлеринде да ашхы джорукълу болурларын излегенлей турадыла. «Атагъызгъа-анагъызгъа иги болугъуз, ишлерине, джумушларына къарагъанлай туругъуз, гитче эгешчиклеригизге, къарнашчыкъларыгъызгъа эсли болугъуз» — деб айтыр бир амалны ычхындырмайдыла! Юйде уа — «устазларыгъызгъа иги болугъуз», — деб ким айтады алагъа?!

Устазны джюреги кыйналгъаны сабийлени эслерине келмейди — сабий ангы кеси аллына аны ангыламайды. Устаз арыйды деб да билмейдиле ала — сабийле, джаш адамла, къуру къара ишден арыгъанны биледиле. Аны да — кеслери ишлеб кёрген эселе. Ол сеbebден, уллула айтмасала, ала устазны кыйынын биллик тюлдюле.

Кёб ата-анала, сабийле да устазны къуру борчлугъа санайдыла. Тюзю — устазны борчлары кёбдю. Эркинликлери уа джокъмуду?

Сабийле хаман да аны къолунда турмайдыла да! Сабий а, къайда болса да, неге болса да юреннгенлей айланады! Юйде иги кёрсе, игиге юренеди, аман кёрсе, аманнга юренеди. Аны не сейири барды?!

Хо, билим берирге устаз борчлуду — ол аны къуллугъуду, аны ючюн бюсюреу излемей огъуна кюяйыкъ. Башха юретиу джанындан да устаз кёб атаанала билмеген затладан хапарлыды, ол аны ишиди, профессиясыды, ата-аналаны, аныча, билимлери джетмейди дейик. Окъуу, школ, устаз да болгъунчу джокъ-

му эдиле халкъны арасында игиле? Ким юрете эди аланы? Халкъны ёмюрледен бери келген иги адетлерин билмеймидиле, не билирге борчлу тюлмюдюле ата-анала? Не уа ала игини-аманны, адамлыкъны-адамлыкъсызны, халаллыкъны, фитналыкъны, адеблиликни, халисизликни, ичгичиликни, гудучулукъну, малкёзлюкню, хыйлалыкъны, асыллыкъны д. а. к. эштмегенмидиле, къайсы иги, къайсы аман болгъанын билмеймидиле? Айтыргъа тил джетишдиралмайма къыйналлыкъдыла?

Иги халиге юретиуню чынг иги амалы уа — ата-аналаны кеслерини юлгюлери болгъаны, къарачайда педагогика джанындан басмада, радио бла да хазна айтылмайма эсе да, бютеусоюз педагогика литературада, радиода кёб орун алады. Балаланы халилери, джашау философиялары кёбюсюне ата-аналарыныкъыча болгъанын кёрмеген болмаз. «Ол аман Ханийден быллай иги бала къалай туугъан эди!» — дерча да болады. Аны чуруму да биз айтхандан узакъ кетмейди: юйдегиде адамла бирча тюдюле — аламат анала бла, айтыб айталмазча, аман атала, неда быллай анала бла огъурлу атала боладыла. Быллай ата бла ананы къысха, кесгин суратлайды Кулина.

Сагъит биягъынлай бузукъчулай барады. Супият Керимовна аны кеси бла бетден бетге, мизамлы, сымарлаб, таб сёлешеди.

«Сагъитни кёлюн билирге не амал-такъал да излейме. Дерсен сора чакъырыб, кеси бла ушакъ этгенimde, бурунчугъун тартыб тургъан болмаса, ол огъай тенглерини къатында, кесин чёрчекге санатыргъа тырмаша, этиучюсюча, хыликкерек джууабларын да этмеди.

— Сагъит, устазла бла нек демлешиб тураса? Огъесе сени джанынга тийгенлери-затларымы болгъанды?

Аягъыны бурну бла джерде сурат салады.

— Ала да, мен да сизге иги болугъуз деб кюрешенибизни къалай эслеялмайма, сен алай эссиз джаш тюлсе да? Дерсни бардырыргъа заран боласа, кесинг а, сабийлеге джан аурутханча, аланы къорууларгъа кюрешгенча этесе. Сабийле аны бетсингеннге санамагъа эдиле, неда эки бетлиликге!

Терс тиегин басдым болур эди, аны кёзлеринде хыны джилтинчикле джаныб, олсагъат джукъланды-

ла. Мен аны «ёкюллюкню» къоярына ийнандым, алай а классдан андан да бек сууутуб пелах этмеге эдим!

— «Ойнаб сёлешсенг да, ойлаб сёлеш» дегенни эшитмегенмисе? Кесинг кесинги джукъгъа санамай, къалай бошлаб къояса? Сен, сеничала билген дерсни билалмай сюелсенг, ийлыкъмаймыса, бир да къуруса да, кесинг кесингден?

Ийлыкъмыч болгъаны ючюн айтама алай. Билеме, сабийлени къатында бу соруулагъа Сагъит, ауузуна тюшгенни силдеб, «меннге узун бичеринги къысха бич!» дегенча, джумушакъ ышарылыб тохтар эди. Не эсе да, экибиз болгъаныкъда уа, тынгылайды. Сейирдиле адам ангыны джорукълары!

— Мен, сени орнунгда болсам, эркишилигими танытыр эдим, къуп-къуру «бешлени» джаудуруб.

Кесим а джашчыкъны бетине сымарлай къарайма. Аны кёзлеринде сейирсиниу бла ёпкелеу аралаш бир сезимни ышаны джаратылгъанча болду».

Джити кёзлю, керекли «тиекни» баса билген, жангылычны басса, аны терк ангылагъан, сабийлени кёзюне-бетине къараб, аз-буз сезим ышанчыкъланы эслеген, устазны сыфаты авторну эслилигине, адам халини иги кёргенине шагъатлыкъ этеди.

Андан сора устаз Сагъитни анасына джолугъады. Маруа, сабийлени ач-джаланнгач этмеселе, борчлары толгъаннга санагъан ата-аналадан болгъаны танылады. «Атасыны акъылы уа къалайды?» — деб соргъанында устаз, «тишируу «олмуду акъылынг?» дегенча, мыдах ышарды да кёзлерин къайры эсе да чыракъ ийди». «Атасына уа сёлеширге да излемейме, — дейди устаз андан ары, — сабийни юсюнден сёлешсенг, «андан сора сёлешир зат табмаймыса?» дегенча, сёзню башха джары буруб къояды, дейдиле».

Алай болгъанлыкъгъа, Суфият Керимовнаны эси хаман Сагъитге бурулгъанлай турады. Устаз кеси да сейирсинеди анга. «Тенглери бла уа къазанлашыргъа нек суймейди? Огъесе бырнак этиб, ала анымы чиркитедиле? Сынаб къарайма. Огъай, кеси бурушуна тартады. Айырма сохталаны бири, Халит, Сагъитге математикадан болушургъа кюрешгенди. Сагъит а, аны огъурамай, кюн сайын бир сылтау джарашдырыб, тенгин ызына ашырыб тургъанды». Ма быллай сагъысха хаман кёлюнден таяргъа унамагъанлай турадыла бу устазны.

Сагъитни, не эсе, да тышына билинмеген, сабийни джюрегин ачыкъ болургъа къоймагъан бир заты болгъанчады. Чурумун билирге уа амал табмайма, деб сагъышланады устаз. Болумну узакъ-узун созулгъаы, Сагъитни бир тешилирге унамагъаны устазны джанына ауур тие башлайды, чыдамы бошала тебрейди. Бу да авторну, джашаудача, керти джазгъаныны шартыды: устаз чырт да эрикмеген — талмагъан, арымагъан таджал болуб кѣргюзюлсе, ол адамдан эсе, темирге ушаб, джалгъан тюрсюн алыб къаллыкъ эди. «Бир-бирледе, тѣзюмюм тауусулуб, Сагъитни классны аллына чыгъарыб: «Ай юйюнге, кесинги тенглерингден эрек этиб, армау этиб, артха къалыб нечик бараса? Тешил, уян, анча кере узатхан къолубуздан бир тут», — деб джекиририм келеди. Сора «дженгилликни тюбю — гѣбелек» дегенлей, сабыр болама».

Суфият Керимовнаны кесини джарсыгъаны бла къалмай, тышындан да башланады къайгъы. Эбсиз, болумсуз ишлегени, чюйрелиги бла Сагъитни кесине ѳчюкдюрген Борис Шахарбиевич былай айтады:

« — Суфият Керимовна, сиз бу Сагъитигизни бир джорукъгъа джыяр мадар этерикмисиз, огъесе былай, дирекциягъа да айтыб, атасын-анасын, кесин да педсоветге чакъырыб, бизни бла демлешиб турмай, дерзат къайгъы эте билирча этерге бармагъындан бал тамак дебми къоркъасыз?»

Ма эки тюрлю къарам ишге, адамгъа борчха, даугъа. Бири, адамны сындыргъан огъай, не азчыкъ да джюрегинде инджиуню ызын къояргъа излемейди, башхасы — кюч бла, урушуу бла бюгерге, къоркъутуб, кесине тынгылатыргъа дейди. Завучха тарыгъыуу джетиб, ол да, Суфият Керимовна джаш устаз болгъаны себебли, къайсы тюз-терс болгъанын сюзмей, анга: «Ангылашынмагъан затыгъыз бар эсе, тартынмагъыз, болушайыкъ», — дейди. Сагъит а тюнене-бюгюн болмагъанды быллай. Аны бла джукъ эталмай, Борис Шахарбиевич хыйлалыкъ бла кесини классындан кѳчюргенди Суфият Керимовнагъа. Сора ол да Суфият Керимовнагъа дау салыргъа кюрешеди.

Суфият Керимовна, джаш болса да, педагогика джорукъланы биледи, ол джорукъла бла аны кесини джюрегини хауасы бир-бирлерине ушайдыла, бир-бирлерин тутадыла. Аллай адам болады керти педагог. Бу джол да джаш устаз, ол тарыгъыугъа да къара-

май, Борис Шахарбиевичге эштдире, завучха тутхучлу, болумлу джууаб береди: «Къююгъуз, Асланбек Ахматович, дерсле керекли дараджала берилирге, хар устаз да сабийлени джюрегини джылыуу бла джылытыб, дерсге суймекликлерин ачаргъа борчлуду да!»

Бир кере, сабийле чанала бла учхан джерде, Суфият Керимовна эшик хауагъа солургъа чыгъыб бара тургъанлай, бир гитче къызчыкъ чанасы бла джардан кетерге тебрегенлей, кеси къайгъылы болмай, анга мыллыгын атыб, къутхарады. Алайда Сагъит болады. Къаты келген чана уруб, къолун-аягъын ачы аурутуб, Суфият Керимовна эс ташлагъанында, Сагъит аны тегерегине алай аламат айланады, ийнакълаб, бетин сюртеди, джылы кёллю, къайгъырыулу болады. Кесин уллу адамча тутады, окъуучуну ышартхан да, къууандыргъан да этеди: «Ашыкъмагъыз, Суфият Керимовна, кесек солугъуз, — деди Сагъит. — Къолугъуз бек ауруй болур. Инерция — ол бек халек затды. Гынттылы затды. Фельдшер да бусагъат джетерикди!»

Сагъитни, алджагъаным бла, инерцияны нек сэгыннганын ангылаялмайма, шыбырдайма:

— Огъай, керек тюлдю фельдшер... Мен анга кесим да барырма...

Сагъитни уа меннге оноу этдирир къаны джокъду» Сагъит мындан башында, артхаракъда да былай таб сёлешеди. Аланы барын да келтирирге джарамаз, ёзге устаз айтхан бир юзюкню кёргюзтюрге керекди.

« — Бу шайтанны джардан къуюлурун мен асыры кеч эследим, ансы олсагъатдан, бир 2—3 метрден, сизден алгъа джетерик эдим. Сиз а алай этериксиз деб... чыртда эсимде джокъ эди, — деди Сагъит, пиджагын къаргъа джайыб, мени олтурта.

— Нек?

— Ы-ы, къайдам, — Сагъит сытчы-мытчы этди, сора къошду:

— Сёлешгени бла атлагъаны... Сиз а... ох-а!

«А»-ны не къадар узун созса, ол къадар бек суйюннгениди. «Ол башын, адам кюлюрча, сейир чайкъаб, мени кёлюн къандырыб махтаргъа тыйыншлы сёз табалмагъанын ангылатыргъа кюрешди.

Мен ышардым. Джукъ айтмай, узалыб, аны мангылайына тюшген зыбыр мылы чачын бир джанына сыладым».

Ма, кертиси къаллайды Сагъит.

Школда халисиз некди да? Къайдам, анча джылдан бери школда аны киши билмейди. Бу кюнден сора Сагъит бла, класс бла Суфият Керимовнаны аралары игиге тюрленеди. «Алай а къайда джюрекге тынгы, рахатлыкъ?» — дейди, — устаз. «Не эсе да бир ангылашынмагъан зат, къабыргъамдан тюртгенча, тынгысыз этгенлей турады. «Ий, нек сагъаймайса?» — деб сорады, айыб этеди. Мен бу огъурсуз сезимден бошланалмайма. Джыл а барады, гузаба барады».

Адам кеси былай деб айталмагъан, билинмеген чурумладан къайгъылы болгъанны, аны эслеген адамны, джазыучуну да башха тюрлю адамлыкъ, джазыучулукъ фахмулары барды. Тынгысыз адам бир кюн бир, тейри эшик ачылгъанча, излегенини юсюне чыгъыб къалады.

Суфият Керимовна, ауругъан сохтасын кёре, аны юйюне барады. Ызына къайтырына, кеч-къарангы болуб, итледен бир орамдан бир орамгъа джанлай, аджашхан этеди. Джунчуб, не этерге билмей тургъанлай, эркиши тауушла чыгъыб, эсин бёледиле. Терезелеге джабыу ийилмегенди, юйню ичи кёрюнеди.

«Эки-юч эркиши, ауа-сауа, тышына чыгъар муратда, саламлашыб кюрешедиле. Алгъыш, разылыкъ сёзлени ырхысы... чомарт къуюлады. Бойлуракъ къатангы эркиши — юй иеси — къонакълагъа кука ышарады, арт рюмканы къагъа барырларын тилеб къадалады. Бирсилери да, джарашуулукъгъа огъайны бассала да, энтда бирер рюмканы таукел халда тигелетедиле. Дагъыда къадар эсирик алгъышны джаудуруб, бир мюйюште симсиреб тургъан тиширыуну да «биз эсен болуб, сени не хатанг барды, хомух» дегенча, имбашларындан къагъа, нелени эсе да джюзюнчю кере айландырыб сандырай, бирем-бирем седиреб тышына чыкъдыла.

Киштикни тырнакъларындан ычхыннганында да, къутулгъанына ийнанмай тургъан чычханча, тиширыу биразны армау симсиреди, сора, имбашларын кёлтюрюб, терен солуй, бери бурулду... Маруа... Сагъитни анасы Маруа!»

Суфият Керимовна, аланы юйлерин кёргенинде, алай узакъ аджашмагъанын таныб, кёл басады, бусагъат Сагъит ашырып, алай болмаса да, кесим джол

тюзетирге боллукъма деб, рахат болады. Алай а бу адамлагъа кёрюнюрге суймейди. Аны ючюн туракълайды.

Кёренигизча, былайда (мындан ары да) болумну мардалы самаркъау халда ачыкъ суратлайды автор.

Эсиргенле уа, тышына чыкъгъандан сора да, талай заманны, артда белгили болгъаныча, сюзюб бошагъан бир гуду ишлерини юсюнден сёлешедиле. Былайыны суратланнганы бек кесгинди.

«Къонакъла кетедиле. Юй иеси уа ызына, къайыкъдача, ауа-ауа келеди да аллай дауур ачады, джаууму юйюне айлансын аллай къаугъа!

Аждагъан киши, кёзлери къып-къызыл къызарыб, гардошлача, кёбюб, бир джыламсырай, бир къутура, бети юйюгюб, сакъалы джетиб, кесин ары-бери ура, тили кюрмеле, бу насыбсыз, къызбай тиширыуну юсюне, ёре турукъча, сюелиб, къагъын-согъун этеди, джекиреди». Сабийле, бу чотну эртде билиб, бирери бирер джерге бугъуннгандыла. Алты сабий юйде уа. Тиширыу джукъ айтыргъа кюрешсе да, тынгыласа да, «къаугъа бекден бек къабыныб, джел отну ышыргъанча, хар сёзден сора кёлтюрюлюб барады... Тиширыуну симсиреб, къымсыз болгъаны эсиргенни тохтатмайды, ол къой, къыздыргъанча кёрюнеди:

— Хы... сен не, меннге энди сёлеширге дамы тур-сунмайса? Хы... алай умут этме... мен сени сёлешдире билликме... мен аллай эркишиледен тюлме.. кишини бойнума миндираллыкъ тюлме, сен огъай, ханны къызы болса да..

Эркиши дагъыда кёл булгъагъан багуш сёзле къошду».

Ма, былай бла барады, барады тохтаусуз.

Тиширыу, къымсыз болгъаны да джарамай, башха амал табаргъа да ышанмагъанлай, ахырында, хоншула эште болурла деб, тыхсыгъанында, анга этгени да былай:

«А-а, сен энди мени хоншула бламы къоркъутаса? Ала уа сеннге не ючюн зеу болургъа керекдиле экен?.. Аны да бир ангылат! Тохта, хоншуланы да, сени да адам мизамгъа джыймасам, шобраларыгъызны къобарыб...»

Хоншуладан да бошаб, аууз «усталыгъы» кёлюне джетмей, джумдурукълагъа бурулады. Олсагъатда, къайдан эсе да чыгъыб, Сагъит «атасыны къолуна

илиниб, неле эсе да айтды». Эсирик, эсирген киши джашчыкъны кесинден ненча кере силдей, ура эсе да, Сагъит аны къолун, анасына тиерик джумдуругъун бошламайды. Артда, ол шош болгъанында, «атасыны къолун кери силдеб», былай айтады: «Меннге ол анады, сен атаса, экинг да тенгсиз. Ата эсенг... ата борчунгу толтур. Тюлмюдю, меннге айыб этме! Тёзгеним кёбдю, болду! Биягъындагъы калакларынгы ызындан джёне. Быланы сенсиз да тутарыкъдыла. Анга ишексиз бол!..»

Ма, сабийни трагедиясы, школда болумуну бютеу чурумлары ачыладыла!

Суфият Керимовна келгинчиннге да нек билмей тургъанды школ бу къара кюнню?! Нек алмагъанды отдан сабийни башын? Нек тургъанды рахат, планларын толтуруб, ашкы отчетла джазыб, атасына «ых» — дерге къарыуу джетмеген сабийни, тиширыуну да джюреклери, аякъ тюбге салыныб, теблене тургъан заманда? Педсоветте чыгъарыб, сабийни джаныны къалгъан кесекчигин дуккулларгъамы керек эди, алгъыннгы класс тамадасы айтханча, кёмеуюдден чыгъарыб, сабий башын сыларгъамы керек эди?

Педсоветде, аны бла болмаса, башха джерледе адамыча ууатыллыкъ барды. Алай а ол Сагъит тюлдю, сабийни дунягъа джаратыб, артда кеси аны джанын алгъан джаныуарды ансы.

Суфият Керимовна да кеси аллына тюртюледи Сагъитни юйюнде джаханимге. Алай болмаса, къаллай бирге дери барлыкъ эди бу болум? Ахырына джетген эди, андан ары барыр джолу къалмагъан эди. Бишген ирин бузулду. Алай а школну, педагоглары адамлыкълары бла тюл, Сагъитни, сабийни кишилиги бла.

Кишилиги барды, кючю джюкю. Суфият Керимовна ол кече Сагъитни юйюнде болгъаннга тюртюлмесе, аны ангылылыгъы, эслилиги болмаса, ол ары дери Сагъитни анасы бла сёлешиб таныш болмасала, Сагъит, Суфият Керимовнагъа кёлю ачылыб, аны хаман юйде сагъынмаса, болум уллу къыйынлыкъ бла бошалыргъа — Сагъит ёлюрге тебреген эди.

Ма школну тынчкёллюлюгю бла, устазны заманында сагъайгъаныны башхалыгъы!..

Ма Сылпагъарлары Кулины творчествосуну башшарты — адамгъа аяулу къарауду дегенибизни ма-

гъанасы, аны ачыкъ кёрюннгени (бу хапарда, башын-дагъындан сора). Хар ким да бир-бирине аяулу къараргъа борчлудула, борчларын эсде тутаргъа, адамны джарсыууна сакъ болургъа чакъырады автор, джамагъатны бир-бирин ачыудан сакъларгъа юретеди, сакъайтады. Алай а аздыла къарачай литературада бу алапат идеяны бегитген чыгъармала. Джашауда уа ненчадыла эмда ненча тюрлюдюле быллай кыйынылыкъ келтирген огъурсуз затла. Литература барына къазауат ачаргъа керекди. Литератураны борчуду бу. Джазыучулары — борчлары!

Кулинаны китабында «Арт билет», «Тохтар бла кюн» деген хапарла да бу магъанада джазылгъандыла. «Тохтар бла кюн», кыйсхачыкъ болгъанындан сора, бек ушайды, «Кёмеуюлю» темасына, кеси да лирикалы эмда драмалы, терен магъаналыды.

Атасы, эсириб келиб, анасына хаман «сен къарангыса, къарангыса» деб тургъанын эштиб, сууда кюн таякъланы джылтырагъанларын кёргенинде, «кюнню тутуб, аннягъа аны бир кесекчигин элтсем, аття анга къарангыса дерик тюлдю. Кюнчюк анняны джарытыб турлукъду!» — дей, Тохтар суугъа кирди. Кюн тая, ол — ызындан бара, сабий суугъа кетеди. Джашланы бири, аны эслеб, джетиб джагъагъа чыгъарыб, эс джыйдыргъанлай, дагъыда: «Кюн... аннягъа кюн тутарыкъма», — деб шыбырдады ол».

Дагъыда Кулинаны философия, чам кыйсха хапарлары авторну оюмлу, чамчы, джити кёзю болгъанын билдиредиле.

Сылпагъарланы Кулинаны эм иги шартларыны бири: джазыб джангы башлагъанлай огъуна бююнлюк джашауну, тегерегинде адамланы юслеринден джазгъаны, аланы къууанчларын, джарсыуларын кёргениди.

Халкъны историясына да къайгъырады ол. Кулина анда да адамлыкъны табады, джаныуарлыкъгъа, артыкълыкъгъа, сыйсызлыкъгъа къаршчы турады. Бирине уллу сый, бирине налат бергенин джууаш, тутхучлу тил бла кёргозеди. Къарачайны меджисуулукъну заманында джашаууну, адетлерини, суймекликни, башха узакъ ёмюрледе джерлерини, хоншу халкъланы, зорчула бла къазауат этгенини, аскер башчыларыны юсюнден д. а. к. сейир хапарла айтады, суратларын кёргозтеди.

Кёзюу-кёзюую бла, материал болгъанына кёре, энт-
да быллай хапарла джаза турса, иги боллукъ эди.
Джыйыла туруб, талай джылдан бир китаб болуб
чыкъсала, ата-бабаларыбызны ариу халилерини, на-
мысларыны, джигитликлерини д. а. к. юсюнден аслам
билим берликдиле. Ашыгъыргъа уа керек тюлдю—ли-
тература чыгъарма не къадар уста джазылса, сурат-
ланнганы, ашхылыкъланы ол къадар магъаналары
уллу, сыйланыргъа кереклини сыйы мийик боллукъ-
ду, аманлыкъны да — аны кибик къарасы ачыл-
лыкъды.

АВТОРДАН

Бу джол сёзню китабы атындан башларгъа излейбиз. «Тама-тама — кёл болур» деген ол ат къарачай литературагъа, джазычулагъа да не къадар игилик тартхан оюмларыбыздан, сезимлерибизден, муратыбыздан кеси чыкъгъанды. Арт кёзюуде (ол кёзюу а, тергесек, джыйырмагъа джууукъ джыл болады) къарачай литература, кёзге илинирча, иги кесек ёсгенди. Ол зат ары дери бир къауумлары уллу, терен оюмлу, бир къауумлары сабий маталлы, башхаларыны терс оюмлары болгъан биринчи китабчыкълары чыкъгъан авторланы энди бишген, билимли дараджада джазылгъан, асыулу оюмлу, уллу проблемалы китаблары, сёз ючюн, «Батчаланы Муссаны «Быть человеком» деген китабы, драматургияда ашхы ишлери, Къобанланы Ахматны «Оюула» деген ючюнчю назму китабы, Лайпанланы Сеитни «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген документли повести, «Баталлары» деген историялы романы, Къобанланы Махмутну «Джерни джылыуу», деген назму китабы, д а к., сёзсюз фахмулу джазычула Сылпагъарланы Кулина, Лайпанланы Билял, Батчаланы Башир, Байрамукъланы Фатима, Созарукъланы Юсуф, Ёзденланы Альберт, д а к. къошулгъанларындан ачыкъ кёрюнеди.

Китаб не гитче эсе да, авторну китабы чыкъмай, къуру бир бёлек назмусу, эки-юч хапары, таб джангыз хапары чыкъгъан эсе да, аслам джазыб, аланы кёбю къарыусуз, бир кесеги иги эсе да, ала керти литератураны кеминде, уллу, джангы оюмлу, сезимли, окъуучуну джюрегин къозгъагъан, ангысына аш берген, амалсыз эсинде къалгъан — литература джорукъла толтурулуб джазылгъан эселе, аллай адам литературагъа не къадар тырмашсын, джассын, ала тама-тама — кёл болурла! Уллу юйле гитче кырпычладан къуралгъанча, аладан литература къуралыр деб, бизни нюзюрюбюз, джазычулагъа, окъуучулагъа да айтыргъа, аманат этерге излегенибиз олду. Аны ючюн, бу китабда биз чыгъармаланы тинтерге бир къауумун алгъанбыз, асламысыны иги джанларыны юсюнден айтханбыз — литератураны, ол-бу авторну да кесине кёре джетишимлерин, кимини алгъынны къатында алгъа атлагъанын, ол атламны къалай бир болгъанын кёргюзюрге.

Экинчи джанындан, — аллай бир заманны ичинде — сау джыйырма джылда, литератураны бютеу болумунда джетишим уллуду, деб айтыргъа болмады. Поэзияда, ненча джазыб, айтыб

кюрешдик эсе да, магъанасыз риторика — окъуучугъа азбар белгили оюмланы, сезимлени штамп, къуууш сёзле, сёз джыйым-дыкъла бла къайтарыб айтыу, алай бла къуру рифмасы амалтын авторну кёзюне ол назмуча кёрюнюу — тамада, фахмулу джаш поэтледе да баргъанлай турады. Ол туюу бла бек аз поэтде къуругъанды. Неги аны чурumu? Мынга джууб энди поэтлени кеслерини боюнларына салынады. Къайтарыб айтабыз, биз кёб кере джазгъанбыз муну не зат болгъаныны, неден чыкгъаныны юсюнден...

Прозаны проблемалары, кемликлери поэзиядан кёбдюле. Темала бюгюлюк джашауну юсюнден аз алынадыла. Асламысы— история, история-революция, Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден. Была керек болгъанларына не сёз барды, ёзге бюгюлюк джашауну сорууларына, къыйын болумларына, иште, юй турмушда да къыйгъылагъа, адамгъа тошген къыйынлыклагъа, джюрек джаралагъа, джан ауруулагъа, адет, адеб, намыс проблемагъа уа не оноу?! Литератураны баш борчу уа — бюгюлюкню суратлауду, адамны джашаргъа юретиу, къралны ишлерине къатышыу, алада иште-къуллукъда, тамадала бла урунганланы бир-бири араларында чыкгъан дауланы, чола-лыкъланы, алджауланы, хаталаны, бетсизликлени, бузукъчуланы дагыда аны кибик кёб къаугъалы болумланы, терсликлени ачыкълау, аланы джамагъатны, къралны, хар адамны кёз туураларына тутуу-кёргозюу. Быллай затла суратланган чыгъармала да бардыла, асламысына хапарла, бир кесек роман. Хапарланы араларында бек игилери да барды (ала бу китабха кирмегендиле — сыйыммагъандыла бусагъатда), алай а аздыла. Повестледе, романда даула (конфликтле) асламысына джашаудан гитчедиле, учхара суратланадыла. Геройланы (адамны) халилерин суратлау да анычады. Бу суратлау литератураны чынг къыйын ишлерини бириди, алай а чынг биринчи, чынг борчлу да ишиди. Чыгъарма эм алгъа, эм баш болуб, ма бу иш баджарылмагъаны ючюн болады учхара, къарыусуз (описательный). Бу затла бу китабда асыры кёб тинтилмегендиле, бир-бир джерледе айтылгъан а этгендиле. Аны биз биле-биле этгенбиз. Проза — бу китабда азды. Экинчиси, башха жанлары, темалары, дауларыны кючлюлюгю, джашауда болгъаныча тюзлюгю, фабуласы, намыс-адет проблемалары таб джарашдырылгъан затны авторундан — джаш джазыгучудан хали суратлауну теренлигин, алай демеклик, китаб не джаны бла да чырт кемликсиз болурун даулагъан тюз тюдюю. Аны аллай уллу затха алкъын сынамы джокъду. Экинчиси, — былайда айтылгъаныча, ол, алайлай да, башламчы болуб, кёб зат баджаргъанды, китаб (проза китаб) джазыуну кёб джюгюн келтюргенди. Олсагъатлай огъуна — биринчи, экинчи чыгъарма джазгъанлай огъуна чырт кемликсиз джаз, дегенликге, ол джюкню келтюраллыкъ тюдюю; кесине, джазарына ийнанмакълыгы къуруб, джукъланыб къалыргъа боллукъду. Ол себебден анга излеулени бек басымлы, марданы эслеб, салыргъа керекди. Бу затлада прозаны джоллары-джорукълары поэзиядан башхадыла эмда андан къыйындыла.

Тамада джазыучула уа бу джорукъланы кеслери эртде билиб бошаргъа керекдиле. Къалай-алай болса да, бизни литературада кёбюсюнде (поэтледе, прозаикледе да), джазылгъаннга кёре джетишмеген зат — литература-теория билим аз, анга бюгюлюкде да эс бёлмегенлик, бу айтылгъаннга да эс бёлмей,

кѳол силкиб кѳоймакѳлыкѳ — бек ачыкѳ кѳѳюнюб, кесин танытыб турады; кѳарыусуз неѳа сынамсыз чыгѳармаѳа бу затны джашырыб кѳутулургѳа чырт да амал джокѳду. «Теориясыз джазыб тургѳанма, ол энтѳа керек тюлѳю», — деб, умут алайды. Боллукѳ тюлѳю алай. Алай бла уллу литература кѳуралтыкѳ тюлѳю.

Тюлѳю ,искусствода биринчи керекли, баш орунну алгѳан—фахмуду. Фахмусуз, теорияны азбар билсенг да, уллу джазыучу болаллыкѳ тюлсе. Алай а не фахмулу да, филология институтѳа, университетѳе окѳумаса да, кеси окѳуйду теорияны да, уллу джазыучулары, классиклени — Востокну, Западны да, аланы сынамларындан юренеди, сѳз ючюн, адам халини кѳалай, не джорукѳла бла ачыкѳлангѳанын д. а. к. Пушкин да окѳугѳанды, уста билгенди теорияны...

Искусствода теориясыз этилген зат «самодѳятельность» деген сѳзю болумунда джоруйѳю, кесини болуму да алайды. Профессионал театр, джырчы, дагѳыда аны кибиб бла самодѳятельный театры, джырчыны арасында кѳаллай бир башхалыкѳ барды?! Теорияны уллу дараджаѳа билиб хайырландыргѳынчы, литература да самодѳятельный болуб, агѳачы алайлай кѳалыб кетерикди.

Теориягѳа кѳол силкген, теорияны хазыр джолларын, суратлау амалларын хайырландырыб джазарны орнуна, кеси да артыкѳ кѳыйналыб джазады, чыгѳармасы болушлу орунга джетмейди. Ол чурумла ючюнѳю литератураны акѳыртын ѳсгени, джашаудан артха кѳалгѳаны, джашауну терен кѳѳрмеген, сюзалмагѳан шартлары.

БАШЛАРЫ

ПОЭЗИЯ

Фахму	орнун табсын деб	4
	Ойлашыу	18
Кесича да, башхалача да		27
«Сакъ бол дейсе...»		39
	Асыллыкъ	46
Джашауну дерслери		60
	«Джетекле»	66
	Эслилик	69
Аты айтылгъанны—эки джазыуу		77

ПРОЗА

Джашаугъа келише	99
Очеркден — романнга	115
Къыйыкъла	174
Къазауатны джаралары	181
Адамны аяргъа	194
Автордан	218

БАЙРАМУКОВА НИНА МАГОМЕТОВНА

КАПЛЯ ПО КАПЛЕ—ОЗЕРО НАТЕКАЕТ

**Литературно-критические статьи
на карачаевском языке**

Редактор А. И. Кубанов
Художник М. Р. Хахандуков
Художественный редактор Л. А. Асланова
Технический редактор Г. И. Скачкова
Корректор К. А. Салпагарова

ИБ № 2213

Сдано в набор 04.10.86.

Подписано в печать 05.10.87. ВУ 13515.

Формат 84x108^{1/32}.

Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная.

Печать высокая. Усл. п. л. 11,8. Усл. кр.-отт. 12,2.

Уч.-изд. л. 11,4. Заказ № 6259. Тираж 600 экз. Цена 65 коп.

Ставропольское книжное издательство,
Карачаево-Черкесское отделение
357100, Черкесск, пл. Кирова, Дом печати

Карачаево-Черкесская
укрупненная типография
357100, Черкесск, Первомайская, 47

Б 18

Байрамукова Н. М. «Капля по капле—озеро натекает»
Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного из-
дательства, 1987.

224 с.

Сохраняя прежние лучшие стороны своей исследовательской работы, в новой книге статей Н. М. Байрамукова раскрывает положительное в идейно-художественном состоянии карачаевской литературы, ее возросший уровень, особо выделяя самые отличительные достижения.

Книга адресуется специалистам, студентам, учащимся и широкому кругу читателей.

83.3 Карач.

Б 4702260000—73
М 159(03)—86 без объявл.

